

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

О. М. Петрига

**РОЗМІЩЕННЯ
ПРОДУКТИВНИХ
СИЛ І РЕГІОНАЛЬНА
ЕКОНОМІКА**

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки
як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

МАУП

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2009

ББК 65.049(4УКР)я73

ПЗ0

Рецензенти: *А. Г. Бабенко*, д-р екон. наук, проф.,
акад. АЕН України
Ю. Д. Морозов, д-р техн. наук, проф.

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії
управління персоналом (протокол № 7 від 26.09.07)*

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки
(лист № 14/18-Г-300 від 08.02.07)*

Петрига, О. М.

ПЗ0 Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. М. Петрига. — К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. — 302 с. : іл. — Бібліогр. : с. 296–299.

ISBN 978-966-608-990-1

У пропонованому навчальному посібнику подано теоретичні основи розміщення продуктивних сил і регіональної економіки, розкрито територіальну і галузеву структуру народногосподарського комплексу, проаналізовано стан і визначено основні напрями розвитку регіональної економіки в умовах ринкових відносин, а також окреслено основні завдання ефективного використання природних, науково-виробничих і людських ресурсів регіонів України.

Для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів денної і заочної форм навчання, а також для фахівців і тих, хто самостійно вивчає економічні дисципліни з метою підвищення кваліфікації.

ББК 65.049(4УКР)я73

- © О. М. Петрига, 2009
© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2009
© ДП «Видавничий дім «Персонал», 2009

ISBN 978-966-608-990-1

Вступ

Навчально-методичний посібник з вивчення дисципліни “Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка”, яка є фундаментальною для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів освіти, підготовлено відповідно до типової програми і згідно з навчальним планом Міжрегіональної Академії управління персоналом. Він містить вступну частину, методичні вказівки до вивчення окремих тем програми дисципліни та питання для самостійної перевірки знань, зміст вивчення дисципліни, курс лекцій з тем дисципліни, питання для контролю і перевірки знань, довідковий статистичний матеріал до вивчення питань регіональної економіки, термінологічний словник, список використаної та рекомендованої літератури, що забезпечує комплексний підхід до вивчення дисципліни.

У посібнику використано цифрові дані державної статистичної звітності за останні роки для відображення показників розвитку економіки галузей народногосподарського комплексу України та розробки окремих таблиць.

Метою вивчення дисципліни “Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка” є надання студентам знань про розміщення і територіальну організацію продуктивних сил України, аналіз стану і визначення основних напрямів розвитку регіональної економіки в умовах ринкових відносин.

У процесі вивчення дисципліни студенти опановують теорію розміщення продуктивних сил і регіональної економіки, завдання ефективного використання природних, науково-виробничих та людських ресурсів регіонів України, територіальну і галузеву структуру народногосподарського комплексу, наукові засади державної регіональної економічної політики.

Предметом вивчення дисципліни є народногосподарський комплекс України та його галузева територіальна структура.

Об'єктом вивчення дисципліни є основні складові просторової організації продуктивних сил — природо- і трудоресурсний потенціал, галузеві і міжгалузеві комплекси й територіальні системи господарювання з відповідною системою економічних зв'язків.

Теоретичне навчання студентів та прищеплення їм практичних навичок здійснюється під час лекцій, практичних і семінарських занять та виконання самостійних робіт.

Система поетапного контролю знань студентів денної форми навчання базується на перевірці їхніх знань з кожної теми курсу під час практичних і семінарських занять, а також на результатах написання рефератів, окремих співбесід, проведення консультацій, модульних контрольних робіт за розділами курсу та складання іспиту з урахуванням кредитно-модульної системи навчання.

Для студентів-заочників основною формою вивчення дисципліни є самостійна робота, а також читання лекцій, практичні і семінарські заняття та консультації з основних тем дисципліни під час лабораторно-екзаменаційної сесії. Для перевірки знань передбачено виконання контрольної роботи та складання іспиту.

Навчально-методичний посібник має на меті надати практичну допомогу студентам для повнішого і глибшого вивчення дисципліни згідно з навчально-тематичним планом.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИВЧЕННЯ ОКРЕМИХ ТЕМ ДИСЦИПЛІНИ ТА ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Тема 1

Предмет, метод і завдання курсу “Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка”

Опанування цієї теми дає чітке уявлення про те, що вивчає дисципліна “Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка” та які завдання стоять перед нею. Для цього необхідно насамперед ознайомитися з суттю предмета і об’єктом науки про розміщення продуктивних сил і регіональну економіку, з’ясувати поняття продуктивних сил, основним складником яких є праця, і поняття розміщення продуктивних сил як результату суспільного поділу праці в територіальній формі, з’ясувати зв’язок курсу з іншими дисциплінами — зокрема з економічною теорією, галузевими економіками, географією, а також мету цієї науки.

Далі вивчаються методологічні основи курсу. При цьому необхідно засвоїти зміст і значення матеріалістичної діалектики — єдино правильного методу пізнання, зокрема розміщення продуктивних сил і регіональної економіки, та наукові методи дослідження. Особливу увагу потрібно приділити вивченню розвитку різних наукових напрямів (теорій) про розміщення про-

дуктивних сил і регіональну економіку. Наступний етап — вивчення завдань і структури курсу. Необхідно з'ясувати основне завдання науки — обґрунтування оптимального розміщення продуктивних сил, шляхи підвищення економічного зростання у процесі регіонального розміщення продуктивних сил та проблеми, пов'язані з територіальною організацією виробництва, а також завдання курсу у формуванні в студентів знань з урахуванням умов ринкової економіки та його структуру, яка відображена в розділах і темах навчальної програми.

Література: основна [1; 13; 22; 28; 35; 38–42; 51; 52];
лекція 1

Питання для самоконтролю

1. Предмет і об'єкт вивчення дисципліни.
2. Розкрити сутність продуктивних сил і дати сучасне визначення поняття “розміщення продуктивних сил”.
3. Наукові методи дослідження розміщення продуктивних сил.
4. Основні завдання курсу.
5. Теоретичні основи розміщення продуктивних сил.
6. Зміст курсу та його місце в системі наукових дисциплін.

Тема 2

Закономірності, принципи і фактори розміщення продуктивних сил

Економічна ефективність розміщення продуктивних сил і стан регіональної економіки значною мірою залежать від дотримання закономірностей (економічних законів) і принципів та раціонального використання основних факторів розміщення продуктивних сил. Через те у вивченні цієї теми насамперед необхідно зрозуміти сутність економічних законів і закономірностей, їх об'єктивний характер, з'ясувати, які саме загальні економічні закони найбільше впливають на формування і розвиток продуктивних сил, відтворення і раціональне використання природно-ресурсного потенціалу регіонів, виробничу та соціаль-

ну інфраструктуру, оптимальне розміщення підприємств і різних галузей економіки.

Далі переходимо до з'ясування суті і вивчення основних закономірностей розміщення продуктивних сил:

- ефективності розміщення продуктивних сил;
- територіального поділу праці;
- регіональної інтеграції господарства;
- територіальної комплексності продуктивних сил;
- територіальної концентрації продуктивних сил;
- зближення рівнів соціально-економічного розвитку регіонів;
- економічної цілісності регіону.

Наступний етап — з'ясувати і засвоїти принципи розміщення суспільного виробництва, якими керуються при вирішенні питань просторового розподілу підприємств і галузей, та суть і мету регіональної політики держави.

Потрібно вивчити суть основних факторів і критеріїв — природно-географічних, демографічних, техніко-економічних, соціально-економічних та інших, що впливають на розміщення продуктивних сил, а також з'ясувати, які з них є визначальними для раціонального розміщення продуктивних сил і що передбачає дотримання економічних критеріїв. При цьому важливо також з'ясувати перспективні напрями розвитку та удосконалення розміщення продуктивних сил країни.

Література: основна [13; 15; 22; 28; 35; 38–42; 51; 52];
додаткова [58; 61; 70];
лекція 2

Питання для самоконтролю

1. Сутність економічного закону і закономірності.
2. Основні закономірності розміщення продуктивних сил.
3. Принципи розміщення суспільного виробництва.
4. Основні фактори, що впливають на характер територіального розміщення галузей і підприємств.
5. Сутність і роль соціальних та екологічних критеріїв у розміщенні продуктивних сил.

Тема 3

Економічне районування і територіальна структура народного господарства

Для з'ясування економічного районування і територіальної структури народного господарства питання теми починають вивчати з сутності поняття економічного району та об'єктивного характеру його формування, а також основ районуотворювальних факторів. Важливо зрозуміти, що основою формування економічних районів є територіальний поділ праці, який визначає виробничу спеціалізацію окремих територій і розвиток між-районної кооперації, а об'єктивними умовами їх виокремлення є природні ресурси, кількість населення, особливості економіко-географічного розташування території, рівень освоєння території, виробничий потенціал, а також те, що економічне районування є доцільним, науково обґрунтованим поділом країни на економічні райони. Необхідно з'ясувати визначення поняття економічного району, його тлумачення вченими різних країн, вплив на формування економічних районів природних, економічних та історичних факторів і які фактори належать до районуотворювальних.

Далі вивчають принципи і критерії виокремлення великих економічних районів, їх суть та основні типи, з'ясовують суть територіальної структури народного господарства та великих, середніх і малих економічних районів.

Насамкінець ознайомлюються з мережею економічних районів, її розвитком в Україні, сучасним складом економічних районів та практичним значенням економічного районування в територіальній організації народного господарства.

Література: основна [1; 13; 23; 28; 32; 35; 37; 38; 45];
додаткова [58; 61; 67; 68];
лекція 3

Питання для самоконтролю

1. Наука про економічне районування.
2. Принципи економічного районування та форми територіальної організації продуктивних сил економічних районів.

3. Мережа економічних районів України.
4. Диспропорції у територіальній структурі національної економіки.
5. Економічне районування України та його практичне значення.

Тема 4

Наукові основи державної регіональної економічної політики

Насамперед потрібно зрозуміти сутність державної регіональної економічної політики, її мету і завдання, вивчити основні її принципи і механізм реалізації. Зокрема, необхідно з'ясувати пріоритетні напрями раціональної економічної політики, її об'єкти та основну мету і в чому саме вона полягає в економічній, соціальній та виробничій сферах. Після вивчення основних принципів державної регіональної політики з'ясовують суть механізму її реалізації та основні його складові — відповідну законодавчо-нормативну базу, бюджетно-фінансове регулювання регіонального розвитку, прогнозування і програмування, розвиток різних форм територіальної організації продуктивних сил (створення спеціальних економічних зон, міжрегіональне та прикордонне співробітництво тощо).

Далі вивчається сучасна концепція розміщення продуктивних сил, її орієнтація та особливості розміщення і розвитку продуктивних сил в умовах ринкової економіки, з'ясовуються перспективи розвитку регіонів України та основні наукові методи аналізу розміщення і територіальної організації народного господарства.

Література: основна [1–4; 13; 28; 30; 32; 35; 38; 45];
додаткова [61–63; 68–72];
лекція 4

Питання для самоконтролю

1. Сутність і цілі державної регіональної економічної політики.

2. Основні завдання державної регіональної економічної політики.
3. Розмежування повноважень між центром і районами.
4. Механізм реалізації державної регіональної економічної політики та його елементи.
5. Сучасна концепція розміщення продуктивних сил.

Тема 5

Населення і трудові ресурси України

Вивчення цієї теми слід розпочати зі з'ясування сутності та ролі народонаселення у розвитку продуктивних сил і територіальної організації народного господарства та динаміки кількості і складу населення, особливостей його розміщення. Необхідно також з'ясувати суть господарювання людей і його сектори, фактор, який зумовлює можливості економічного розвитку, джерела їх поповнення, якісну їх характеристику.

Наступний етап — вивчення демографічної ситуації та її регіональних особливостей, кількості населення і трудових ресурсів різних регіонів та їхньої структури, сутності міграції населення та її видів, національного складу населення і його територіальних особливостей, національних відносин, проблем і шляхів їх розв'язання, сутності трудових ресурсів і розподілу їх за видами зайнятості та сферами виробництва.

Насамкінець з'ясовують сутність трудоресурсної ситуації в Україні та її регіональні особливості. Особливу увагу потрібно приділити вивченню балансу трудових ресурсів і шляхів раціонального їх використання, ринку праці та забезпечення ефективної зайнятості населення.

Література: основна [1; 13–15; 21; 22; 26; 28; 29; 35; 37–42; 50–53];
додаткова [67; 68];
лекція 5

Питання для самоконтролю

1. Динаміка кількості та структура населення України, регіональні особливості його відтворення.

2. Розкрити сутність міграції населення та її види.
3. Трудові ресурси України, їхня структура та розподіл за видами зайнятості і галузями народного господарства.
4. Шляхи раціоналізації використання трудових ресурсів.
5. Як вирішується проблема безробіття в умовах ринку робочої сили?

Тема 6 **Природно-ресурсний потенціал України** **та його економічна оцінка**

Ефективність розміщення продуктивних сил і регіональної економіки значною мірою залежить від раціонального використання природно-ресурсного потенціалу країни. З огляду на це важливо насамперед вивчити сутність природно-ресурсного потенціалу, основні його характеристики, структуру та складові, з'ясувати місце України у світових сировинних і паливно-енергетичних ресурсах та ступінь забезпечення ними власних потреб.

Необхідно вивчити кількісну і якісну оцінку природних ресурсів та природних умов. Зокрема, з'ясувати види їх оцінки та групи економічних оцінок, поділ їх за народногосподарським значенням, а також за категоріями запасів корисних копалин.

Наступний етап — вивчення природно-ресурсного потенціалу економічних районів, їхніх сировинних, паливних, біологічних, земельних, лісових, водних, рекреаційних та інших ресурсів, з'ясування їх сутності, запасів і проблем.

Особливу увагу потрібно приділити питанню ресурсозбереження як основному напрямку використання природно-ресурсного потенціалу, з'ясувати основні шляхи ресурсозбереження та їх практичне втілення, сутність вторинних ресурсів, їхню класифікацію та економічну оцінку. Важливо ознайомитися з екологічними проблемами України та напрямками їх вирішення, з'ясувати сутність раціонального природокористування.

Література: основна [1; 7; 9; 13; 18; 19; 22; 25; 28; 29; 35;
39–45; 51; 52];

додаткова [58];
лекція 6

Питання для самоконтролю

1. Сутність природно-ресурсного потенціалу та його структура.
2. Кількісна та якісна оцінка природних ресурсів і природних умов.
3. Охарактеризувати основні види природних ресурсів.
4. Основні шляхи ресурсозбереження та їхнє практичне значення.
5. Основні екологічні проблеми України.

Тема 7

Науково-технічний потенціал України

Вивчаючи цю тему, насамперед необхідно з'ясувати сутність і роль науково-технічного прогресу (НТП) у розвитку народно-господарського комплексу України, його форми, взаємозв'язок техніки і територіальної організації виробництва, його напрямки та вплив на розміщення виробництва.

Далі необхідно вивчити сучасний стан НТП, його складові, потенціал та особливості територіальної організації і структури, розміщення наукових установ, з'ясувати основні проблеми реконструкції народного господарства України в контексті завдань прискорення розвитку НТП.

Література: основна [1; 13; 15; 22; 28; 35; 38–42; 50–52];
додаткова [55; 59; 71];
лекція 7

Питання для самоконтролю

1. Сутність НТП.
2. Сутність науково-технічної революції.
3. Основні напрямки НТП.
4. Пояснити поняття “наукомісткі технології”.
5. Складові науково-технічного потенціалу.

Тема 8

Народногосподарський комплекс України

Насамперед необхідно вивчити, що являють собою народно-господарський комплекс України та інтегральний показник оцінки економічного розвитку держави — валовий внутрішній продукт (ВВП); з'ясувати структуру суспільного виробництва (поділ його на галузеве, територіальне, зовнішньоекономічне, відтворювальне), поняття галузі народного господарства та його виробничу і невиробничу сфери, сучасну структуру народного господарства і тенденції його розвитку, а також місце України в світовому промисловому і сільськогосподарському виробництві.

Наступний етап — вивчення промисловості України і форм її територіальної організації. Зокрема, необхідно з'ясувати сутність промисловості та поділ її на галузі, показники, які характеризують галузеву структуру промисловості, поділ на видобувну та обробну промисловість, їх суть. Важливо при цьому засвоїти галузі, що належать до промисловості, поняття її структури та виробничих спеціалізацій областей за особливостями виробництва товарів і надання послуг.

Необхідно також з'ясувати формування та суть територіальної структури промисловості, елементами якої є промислові райони, вузли, центри і пункти.

Вивчаючи основні проблеми розвитку та розміщення галузей народного господарства України, потрібно з'ясувати необхідність радикальних змін в економічному і соціальному розвитку України, зумовлених переходом до ринкових відносин, та напрями перебудови у зв'язку з цим галузевої структури.

Література: основна [1; 7; 11–13; 15; 16; 22; 23; 26–29; 32; 35; 39–42; 46–53];
додаткова [57; 62; 63; 68–70; 72];
лекція 8

Питання для самоконтролю

1. Сучасна галузева структура народного господарства, проблеми і напрями її перебудови.
2. Охарактеризувати стан виробничого потенціалу народного господарства та перспективи його розвитку.

3. Розкрити сутність і стан науково-технічного потенціалу України.
4. Основні напрями удосконалення розміщення продуктивних сил на перспективу.
5. Сутність соціальної сфери, її структура, стан та перспектива розвитку її галузей.

Тема 9

Паливно-енергетичний комплекс України

Вивчення цієї теми потрібно розпочати із з'ясування сутності, ролі і місця паливно-енергетичного комплексу в народному господарстві України та його структури, зокрема з'ясувати основні показники його розвитку та напрями удосконалення енергопостачання, передбаченого програмою стратегічного розвитку нашої держави до 2010 року.

Наступний етап — вивчення паливно-енергетичного балансу, з'ясування його прибуткової та витратної частин, їх складу, структури видобутку (виробництва) палива та забезпечення потреб країни у природному газі, нафті, вугіллі, електро- і теплоенергії власного виробництва. Особливу увагу потрібно звернути на основні стратегічні напрями удосконалення структури паливно-енергетичного балансу країни.

Далі приступають до вивчення вугільної промисловості, нафтової промисловості, газової промисловості та електроенергетики, з'ясування їхнього сучасного стану, ролі і місця в розвитку народного господарства, основних проблем та перспектив їх розвитку. Так, вивчаючи електроенергетику, потрібно з'ясувати типи електростанцій, електробаланс країни, структуру виробництва та споживання, можливості використання нетрадиційних джерел енергії (енергії сонця, вітру, внутрішнього тепла Землі тощо).

Література: основна [1; 13; 15; 22; 25; 28; 35; 38–42; 50–52];
додаткова [54; 64; 66];
лекція 9

Питання для самоконтролю

1. Сутність паливно-енергетичного комплексу та його структура.
2. Сутність паливно-енергетичного балансу, його структура та шляхи її удосконалення.
3. Сучасний стан та перспективи розвитку вугільної промисловості України.
4. Сучасний стан та перспективи розвитку нафтової промисловості України.
5. Сучасний стан та перспективи розвитку газової промисловості України.
6. Назвати типи електростанцій та місця їх розташування.
7. Принципи розміщення і розвитку електроенергетики.
8. Структура виробництва електроенергії України.
9. Нетрадиційні джерела енергії.
10. Проблеми та перспективи розвитку енергетики України.

Тема 10

Металургійний комплекс України

Вивчаючи металургійний комплекс країни, насамперед потрібно з'ясувати його сутність, значення чорної металургії в розвитку народного господарства, її сировинну базу, місце України в Європі і світі за розвитком металургії, стан розвитку сировинної бази чорної металургії, в тому числі залізорудної, основні родовища і басейни залізної руди, марганцю, титану, хромітів, флюсових вапняків і вогнетривкої сировини та основні підприємства їх переробки.

Наступний етап — вивчення структури, сучасного стану та особливостей розміщення чорної металургії. Зокрема потрібно ознайомитися з історією розвитку чорної металургії в Україні, підгалуззями і виробництвами, що входять до металургійного комплексу, його основними підприємствами і їхніми потужностями, основними районами, підрайонами і промвузлами.

Далі приступають до вивчення кольорової металургії країни, приділивши увагу питанням її розвитку, сировинній базі, основним родовищам сировинних ресурсів — алюмінію, магнію, ти-

тану, цирконію, нікелю, ртуті тощо, особливостям їх розміщення та основним підприємствам кольорової промисловості. Насамкінець вивчають основні проблеми і перспективи розвитку металургійного комплексу країни.

Література: основна [13; 22; 28; 35; 38–42; 50–52];
додаткова [59; 64; 66];
лекція 10

Питання для самоконтролю

1. Сутність металургійного комплексу України та його структура.
2. Охарактеризувати сировинну базу чорної металургії України.
3. Основні металургійні центри та об'єкти чорної металургії.
4. Сучасний стан розвитку кольорової металургії, її структура та основні центри.
5. Основні проблеми та перспективи розвитку металургійного комплексу України.

Тема 11

Машинобудівний комплекс України

Насамперед необхідно вивчити сутність машинобудівного комплексу, його роль у народному господарстві України та стадії машинобудування. Зокрема, з'ясувати принципи, умови розвитку і розміщення, класифікацію та галузеву структуру машинобудування.

Далі вивчають сучасний стан, проблеми і перспективи розвитку машинобудування країни. Зокрема, необхідно з'ясувати розміщення його найважливіших галузей — верстато- і приладобудування, важкого машинобудування, виробництва енергетичного устаткування, електронної та електротехнічної промисловості, транспортного і сільськогосподарського машинобудування, тракторобудування тощо, вивчити військово-промисловий комплекс і його місце в машинобудуванні, основні райони і центри машинобудування, необхідність структурної перебудови маши-

нобудівного комплексу та удосконалення форм організації виробництва в машинобудівному комплексі країни.

Література: основна [13; 17; 22; 28; 35; 38–42; 50–52]; лекція 11

Питання для самоконтролю

1. Машинобудівний комплекс та його структура.
2. Основні райони і центри машинобудування.
3. Стан розвитку і розміщення сільськогосподарського машинобудування та тракторобудування.
4. Вплив НТП на розвиток і розміщення машинобудівного комплексу.
5. Проблеми і перспективи розвитку машинобудівного комплексу України.

Тема 12

Агропромисловий комплекс України

Агропромисловий комплекс значною мірою визначає соціально-економічний розвиток всієї країни, забезпеченість населення продуктами харчування, рівень його життя, а також забезпечує промисловість сільськогосподарською сировиною. Тому вивчення цієї теми потрібно розпочати зі з'ясування сутності і ролі агропромислового комплексу в народному господарстві країни, основних його сфер: сільськогосподарського виробництва — рослинництва і тваринництва; галузей, що створюють матеріально-технічні засоби для нього; галузей, що забезпечують переробку і реалізацію сільськогосподарської продукції, а також його складу за виробничою ознакою.

Далі вивчають структуру і форми територіальної організації агропромислового комплексу, безпосередньо сільське господарство і його структуру, стан розвитку його галузей, земельний склад. Особливу увагу приділяють вивченню розміщення галузі рослинництва, класифікації її земельного фонду і розміщенню, розвитку й стану виробництва основних видів продукції рослинництва, підгалузей тваринництва та засвоєнню територіальної структури і характеристики агропромислового комплексу. Агропромисловий комплекс має таку територіальну структуру:

- Степовий агропромисловий комплекс.
- Лісостеповий агропромисловий комплекс.
- Поліський агропромисловий комплекс.
- Агропромисловий комплекс гірських і передгірських районів Карпат і Криму.

Далі вивчають харчову промисловість як основну переробну ланку агропромислового комплексу, з'ясовують її основні галузі та стан їх розвитку (виробництва продукції) і розміщення.

На останок потрібно з'ясувати проблеми і перспективи розвитку агропромислового комплексу.

Література: основна [1; 7; 13; 15; 18; 22; 28; 30; 35; 38–45; 50–52];
 додаткова [58; 68–72];
 лекція 12

Питання для самоконтролю

1. Сутність агропромислового комплексу, його галузева структура і проблеми.
2. Територіальна організація агропромислового комплексу та форми організації виробництва.
3. Сільське господарство України, його галузева структура і стан розвитку.
4. Структура земельних угідь України.
5. Особливості зонального розміщення і стан розвитку зернового господарства.
6. Розміщення і стан виробництва технічних культур.
7. Розміщення і стан виробництва картоплі, овочів, ягід, фруктів і винограду.
8. Тваринництво, його структура і кормова база.
9. Особливості розміщення і стан виробництва продукції тваринництва в Україні.
10. Проблеми, перспективи розвитку та розміщення тваринництва в Україні.
11. Розміщення, обсяги виробництва, проблеми та перспективи розвитку харчової промисловості.

Тема 13

Соціальний комплекс України

Вивчаючи цю тему, потрібно насамперед приділити увагу з'ясуванню сутності і значення галузей, що виробляють предмети споживання непродовольчого характеру, структури комплексу, умов і чинників розміщення галузей.

Далі вивчають сучасний стан та особливості розміщення галузей соціальної сфери, її склад та розвиток. Особливу увагу потрібно приділити вивченню легкої промисловості, з'ясувати її галузеву структуру, умови, чинники та принципи, що впливають на розвиток і розміщення та стан виробництва її галузей, сировинну базу, райони та центри розміщення, обсяги виробництва окремих видів продукції і забезпечення ними населення країни.

Необхідно з'ясувати роль важкої промисловості у виробництві таких товарів народного споживання, як радіоапаратура, телевізори, годинники, легкові автомобілі, меблі, побутова техніка, швейні і пральні машини, мотоцикли, велосипеди, фармацевтичні препарати тощо, їх обсяги та основні центри виробництва, забезпечення ними потреб населення та розглянути роль місцевої промисловості в народному господарстві країни.

Потрібно засвоїти основні проблеми та перспективи розвитку соціального комплексу України.

Література: основна [1; 13; 15; 16; 18; 21; 22; 28; 32; 35; 37–42; 46–48; 50–52];
додаткова [61; 62; 65; 68; 69];
лекція 13

Питання для самоконтролю

1. Галузева структура соціального комплексу, умови та чинники розміщення його галузей.
2. Легка промисловість, її структура та стан розвитку.
3. Основні проблеми, перспективи розвитку та розміщення галузей легкої промисловості.
4. Особливості розміщення та стан виробництва побутової техніки.
5. Місцева промисловість, її структура, сучасний стан і перспективи розвитку.

Тема 14

Транспортний і будівельний комплекси України

Цю тему починають вивчати з транспортного комплексу країни, зокрема з'ясовують значення транспорту в народному господарстві, структуру транспортного комплексу, формування і розміщення транспортної мережі, характеристику розвитку і розміщення окремих видів транспорту (залізничного, морського, річкового, автомобільного, повітряного, трубопровідного), обсяги та структуру вантажообігу та пасажирообороту, їх взаємодію в транспортних вузлах, техніко-економічні показники, порівняльну оцінку транспортних витрат на перевезення вантажів різними видами транспорту, проблеми та перспективи розвитку транспортної системи країни, екологізацію галузей комплексу, зв'язок як галузей народного господарства, його структуру і стан розвитку.

Наступний етап — вивчення будівельного комплексу. Зокрема необхідно з'ясувати суть і значення його в народному господарстві країни, структуру і галузі, що входять до нього, вивчити промисловість будівельних матеріалів, її структуру, характеристику та особливості сучасного розміщення й обсяги виробництва, основні галузеві підприємства, проблеми і перспективи розвитку промисловості будівельних матеріалів, а також сутність капітального будівництва, його значення в народному господарстві, його кількісну та якісну характеристику, фактори розміщення будівництва і його організацій, сутність проектно-кошторисної справи, проблеми та перспективи розвитку капітального будівництва в умовах ринкової економіки.

Література: основна [1; 8; 13; 22; 28; 35; 38–42; 50–52];
лекція 14

Питання для самоконтролю

1. Сутність транспортного комплексу, його структура та обсяги вантажообігу.
2. Охарактеризувати розвиток і розміщення окремих видів транспорту.
3. Проблеми і перспективи розвитку транспортного комплексу України.
4. Сутність будівельного комплексу і його структура.

5. Охарактеризувати стан розвитку і розміщення промисловості будівельних матеріалів.
6. Будівництво країни, розміщення і розвиток.

Тема 15

Хімічний і лісопромисловий комплекси України

Насамперед необхідно з'ясувати сутність, роль і місце хімічного комплексу в народному господарстві України, його структуру, стан виробництва продукції. Наступний етап — вивчення сировинної бази та її запасів, сучасного стану, особливостей розміщення, проблем і перспектив розвитку хімічного комплексу. Звертають увагу на обсяги і центри виробництва основних видів продукції, охорону навколишнього середовища, застосування безвідходних та маловідходних технологій.

Далі переходять до вивчення лісопромислового комплексу країни, з'ясовують його сутність, роль і місце в народному господарстві країни та фактори розвитку і формування галузі, поділ лісів на групи, основну продукцію, загальну площу лісів та райони їх концентрації, найбільші центри лісопиляння, структуру, стан розвитку лісової, лісозаготівельної, деревообробної, целюлозно-паперової, лісохімічної, гідроцелюлозної та іншої промисловості, засвоюють їхні основні центри, територіальну організацію та проблеми і перспективи розвитку лісопромислового комплексу.

Література: основна [8; 9; 13; 28; 35; 38–42; 50–52];
лекція 15

Питання для самоконтролю

1. Хімічна промисловість, її галузева структура і сировинна база, хімічні комбінати.
2. Розміщення галузей хімічної промисловості і обсяги виробництва продукції.
3. Проблеми та перспективи розвитку і розміщення хімічної промисловості.
4. Сутність лісопромислового комплексу, його структура та основні форми організації виробництва.

5. Сучасний стан та особливості розміщення галузей лісопромислового комплексу.
6. Проблеми і перспективи розвитку лісопромислового комплексу України.

Тема 16

Економічні райони України і їхні продуктивні сили

Розвиток економічних районів і їхніх продуктивних сил вивчають у такій послідовності:

1. Донецький (Донецька, Луганська області).
2. Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області).
3. Східний (Харківська, Полтавська, Сумська області).
4. Центральний (Київська, Черкаська області і м. Київ).
5. Поліський (Волинська, Рівненська, Житомирська, Чернігівська області).
6. Подільський (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська області).
7. Карпатський (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька області).
8. Причорноморський (Одеська, Миколаївська, Херсонська області, Автономна Республіка Крим, м. Севастополь).

Основну увагу приділяють з'ясуванню місця і ролі кожного з економічних районів в економіці України, економічної оцінки природно-ресурсного і виробничого потенціалу, трудових ресурсів і проблем його зайнятості та ефективного використання, характеристики галузевої і територіальної структури господарства, особливостей формування і функціонування територіально-виробничого комплексу району, економічних зв'язків, проблемам і перспективам розвитку та розміщення продуктивних сил району (економічним, демографічним, екологічним).

Література: основна [1; 5; 7; 10; 13; 14; 22–24; 26–29; 32; 35; 36; 38–42; 46; 50–53];

додаткова [61; 68];
лекція 16

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризувати галузеву і територіальну структуру Донецького економічного району, його проблеми та перспективи розвитку і розміщення продуктивних сил.
2. Дати економічну оцінку природно-ресурсного і виробничого потенціалу Придніпровського економічного району, розкрити проблеми і перспективи його розвитку.
3. Охарактеризувати стан виробничого потенціалу Східного економічного району, його проблеми та перспективи розвитку і розміщення продуктивних сил.
4. Природно-ресурсний і виробничий потенціал Центрального економічного району, його стан, проблеми і перспективи розвитку.
5. Природно-ресурсний і виробничий потенціал Поліського економічного району, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку і розміщення продуктивних сил району.
6. Подільський економічний район, його природно-ресурсний і виробничий потенціал, сучасний стан, проблеми і перспективи його розвитку.
7. Характеристика галузевої і територіальної структури господарства Карпатського економічного району та проблеми і перспективи його розвитку.
8. Галузева і територіальна структура господарства Причорноморського економічного району, його проблеми та перспективи розвитку і розміщення продуктивних сил.

Тема 17

Зовнішньоекономічні зв'язки України

Розміщення продуктивних сил країн світу, в тому числі України, нерозривно пов'язано з розвитком міжнародного поділу праці і формуванням міжнародних економічних зв'язків. Тому вивчення теми потрібно розпочати із з'ясування значення, становлення національної економіки України та впливу міжнародного територіального поділу праці на формування міждержавних зв'язків. Основну увагу потрібно приділити засвоєнню суті міжнародного поділу праці, місця України у світовому тери-

торіальному поділу праці та її можливостей підвищення рівня економіки, об'єктивних передумов розширення зовнішньоекономічних зв'язків, зумовлених необхідністю поглиблення міжнародного поділу праці, інтересами зміцнення незалежності України, міжнародних економічних зв'язків та причинами, що перешкоджають входженню України повноцінним партнером у світове господарство.

Наступний етап — вивчення механізму зовнішньоекономічної діяльності, з'ясування його сутності, цілей інтеграції України у світову господарську систему, необхідності вирішення проблем для створення дієвого механізму зовнішньоекономічних зв'язків та принципів зовнішньоекономічної політики України, обсягів зовнішньоекономічної торгівлі.

Основну увагу потрібно приділити з'ясуванню основних форм зовнішньоекономічних зв'язків України, структурі імпорту та експорту, зовнішньоекономічному балансу України, удосконаленню структури зовнішньої торгівлі, встановленню прямих зв'язків підприємств України з промисловими і комерційними фірмами зарубіжних країн, створенню спільних підприємств і міжнародних об'єднань з участю українських та іноземних організацій і фірм, нових форм регіонального розвитку продуктивних сил України. Вивчення теми завершується з'ясуванням і засвоєнням проблем та перспектив розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України.

Література: основна [1–6; 11; 13; 22; 28; 30; 35; 38–42; 49–52];
додаткова [57; 59–61; 63; 69];
лекція 8

Питання для самоконтролю

1. Сутність міжнародного поділу праці та місце України в ньому.
2. Форми зовнішньоекономічних зв'язків України із зарубіжними країнами.
3. Охарактеризуйте зовнішньоекономічний баланс торгівлі України і товарну структуру імпорту.
4. Товарна структура експорту та шляхи її удосконалення.
5. Проблеми іноземного інвестування і створення вільних економічних зон в Україні.

6. Зовнішньоекономічні зв'язки України з країнами — членами СНД.
7. Удосконалення зовнішньоекономічних зв'язків та співробітництва України із зарубіжними країнами.

МАУП

Розділ 2

ЗМІСТ ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

Орієнтовний розподіл навчального часу за видами занять

№ пор.	Назва змістового модуля і теми	Кількість годин за видами занять			Разом
		лекції	семінар. і практ. заняття	самост. робота	
1	2	3	4	5	6
Змістовий модуль I. Теоретичні і методичні основи розміщення продуктивних сил та економіки регіонів					
1	Предмет, метод і завдання курсу	2	–	1	3
2	Закономірності, принципи і фактори розміщення продуктивних сил	2	2	2	6
3	Економічне районування і територіальна структура народного господарства	2	–	2	4
4	Наукові основи державної регіональної економічної політики	2	2	2	6
5	Населення і трудові ресурси України	2	–	1	3

1	2	3	4	5	6
6	Природно-ресурсний потенціал України	2	–	1	3
	Науково-технічний потенціал України	–	–	2	2
Змістовий модуль II. Розвиток і розміщення продуктивних сил України та регіональна економіка					
7	Народногосподарський комплекс України	2	2	2	6
8–9	Паливно-енергетичний комплекс України	4	2	2	8
10	Металургійний комплекс України	2	–	2	4
11	Машинобудівний комплекс України	2	–	1	3
12–13	Агропромисловий комплекс України	4	4	2	10
14	Соціальний комплекс України	2	1	1	4
15	Транспортний і будівельний комплекси України	2	1	1	4
16	Хімічний і лісопромисловий комплекси України	2	–	1	3
17	Економічні райони України і їхні продуктивні сили	2	2	2	6
18	Зовнішньоекономічні зв'язки України	2	2	2	6
	Загалом	36	18	27	81

Орієнтовна тематика і зміст семінарських занять

1. Предмет, метод і завдання курсу

Сутність предмета і об'єкта науки про розміщення продуктивних сил і регіональну економіку.

Методологічні основи курсу.

Завдання і структура курсу.

2. Закономірності, принципи і фактори розміщення продуктивних сил

Сутність економічних законів і їхній об'єктивний характер.

Закономірності розміщення продуктивних сил.

Принципи розміщення суспільного виробництва.

Основні фактори, що впливають на розміщення продуктивних сил.

Критерії розміщення продуктивних сил.

3. Економічне районування і територіальна структура народного господарства

Сутність економічного району та об'єктивний характер його формування.

Основні районоутворюючі фактори.

Принципи і критерії виділення економічних районів та їхні основні типи.

Мережа економічних районів України та практичне значення економічного районування.

4. Наукові основи державної регіональної економічної політики

Сутність державної регіональної економічної політики України та механізм її реалізації.

Основні принципи державної регіональної політики України та механізм їх реалізації.

Сучасна концепція розміщення продуктивних сил і регіональної економіки.

Особливості розміщення продуктивних сил в умовах ринкової економіки.

Перспективи розвитку економіки регіонів України.

Наукові методи аналізу розміщення і територіальної організації народного господарства.

5. Природно-ресурсний потенціал України

Сутність природно-ресурсного потенціалу та його структура.

Кількісна і якісна оцінка природних ресурсів і природних умов.

Характеристика природно-ресурсного потенціалу України та її регіонів.

Ресурсозбереження — основний напрям використання природно-ресурсного потенціалу.

6. Науково-технічний потенціал України

Сутність і роль науково-технічного потенціалу у розвитку народногосподарського комплексу України.

Науково-технічний потенціал України: сучасний стан та особливості територіальної організації.

Проблеми реконструкції народного господарства України в контексті завдань прискорення науково-технічного потенціалу.

7. Металургійний комплекс України

Значення чорної металургії та її сировинна база.

Структура, сучасний стан та особливості розміщення чорної металургії України.

Кольорова металургія України, її сировинна база та особливості розміщення і розвитку.

Проблеми і перспективи розвитку металургійного комплексу України.

8. Транспортний і будівельний комплекси України

Значення транспорту в народному господарстві України і територіальна організація транспортної системи.

Характеристика окремих видів транспорту України та особливості їх функціонування і взаємодії в транспортних вузлах.

Проблеми та перспективи розвитку транспортної системи.

Сутність і роль будівельного комплексу в народному господарстві України.

Промисловість будівельних матеріалів і будівництво України: структура та особливості розміщення і розвитку.

9. Хімічний і лісопромисловий комплекси України

Сутність і роль хімічного комплексу в народногосподарському комплексі України.

Фактори розміщення і розвитку хімічного комплексу.

Сировинна база хімічної промисловості України.

Сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку хімічного комплексу.

Сутність і роль у народному господарстві та фактори розвитку і формування лісопромислового комплексу.

Структура, територіальна організація та проблеми і перспективи розвитку лісопромислового комплексу.

10. Зовнішньоекономічні зв'язки України

Становлення національної економіки України та вплив міжнародного територіального поділу праці на формування міжнародних економічних зв'язків.

Сутність механізму зовнішньоекономічної діяльності України та принципи його формування.

Основні форми економічного співробітництва країн світу.

Сучасний стан зовнішньоекономічних зв'язків України, структура експорту та імпорту.

Проблеми та перспективи розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України.

Орієнтовна тематика і зміст практичних занять

1. Населення і трудові ресурси України

Визначити загальну кількість населення, в тому числі сільського і міського, в кожному економічному районі та частку населення цього району в країні. Розрахувати вікову структуру населення і демографічну ситуацію в країні та економічних районах, зробити відповідний аналіз та висновки.

2. Народногосподарський комплекс України

Визначити питому вагу галузей промисловості в загальному обсязі виробленої продукції, загальну кількість працівників і вартість основних виробничих фондів. Зробити стислий аналіз та відповідні висновки.

3. Паливно-енергетичний комплекс України

Розрахувати паливно-енергетичний баланс країни, проаналізувати його та зробити відповідні висновки.

4. Агропромисловий комплекс України

Розрахувати структуру земельного фонду і землезабезпеченість в Україні та частку економічних районів у земельному фонді країни.

Визначити виробництво валової продукції сільського господарства в Придніпровському економічному районі, його частку в країні.

Визначити і проаналізувати динаміку посівної площі, валових зборів і врожайності зернових культур, овочів, картоплі, плодів і ягід у Придніпровському економічному районі, а також динаміку виробництва основних видів продукції тваринництва. Розрахувати виробництво основних видів продукції сільського господарства (рослинництва і тваринництва) на душу населення в Придніпровському економічному районі. На основі виконаних розрахунків зробити відповідні висновки.

5. Соціальний комплекс України

Розрахувати виробництво товарів народного споживання загалом і на душу населення в розрізі країни та її економічних районів і визначити їхню частку в загальному виробництві. Зробити стислий аналіз та висновки.

6. Економічні райони України і їхні продуктивні сили

Розрахувати за даними статистичної звітності загальну площу території, кількість населення і розмір ВВП економічних районів України. Визначити частку і місце кожного з них за цими показниками в країні та густоту населення на 1 км² у кожному економічному районі. На основі отриманих даних зробити стислий аналіз і висновки.

7. Зовнішньоекономічні зв'язки України

Розрахувавши загальну суму експорту та імпорту України за останні три роки та їхню структуру за видами продукції, визначити сальдо зовнішньоекономічної діяльності країни. Здійснити стислий аналіз і зробити відповідні висновки.

Теми для самостійної підготовки доповідей і рефератів

1. Економічні закони і закономірності розміщення продуктивних сил.
2. Принципи і фактори розміщення продуктивних сил.
3. Основні фактори і критерії, що впливають на розміщення продуктивних сил і регіональну економіку.
4. Основні районоутворюючі фактори та принципи і критерії виокремлення економічних районів.
5. Сутність державної економічної політики, її мета, завдання та механізм реалізації.
6. Мережа економічних районів України та практичне значення економічного районування.
7. Сучасна концепція розміщення продуктивних сил і наукові методи аналізу розміщення територіальної організації народного господарства.
8. Роль населення у розвитку продуктивних сил і регіональної економіки та територіальної організації народного господарства.
9. Трудоресурсна ситуація, її регіональні особливості та ринок праці і забезпечення продуктивної зайнятості.
10. Земельні ресурси України і проблеми їх раціонального використання.
11. Сутність природно-ресурсного потенціалу, його структура та оцінка природних ресурсів і природних умов.
12. Науково-технічний потенціал України: сучасний стан та особливості територіальної організації.
13. Промисловість України і форми її територіальної організації.
14. Народного господарський комплекс України і його структура.
15. Основні проблеми розвитку і розміщення народного господарства України.
16. Проблеми та перспективи розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України.
17. Виробництво товарів народного споживання, сучасний стан та особливості розміщення.
18. Харчова промисловість України.
19. Структура, сучасний стан та особливості розміщення чорної металургії України.

20. Кольорова металургія України, сировинна база, особливості розміщення і розвитку.
21. Хімічний комплекс України, стан і перспективи розвитку.
22. Паливно-енергетичний комплекс, його структура, проблеми і перспективи розвитку.
23. Паливно-енергетичний баланс та його структура.
24. Нафтова та нафтопереробна промисловість України.
25. Вугільна промисловість України.
26. Газова промисловість України.
27. Енергетика України, проблеми та перспективи її розвитку.
28. Металургійний комплекс України, проблеми і перспективи розвитку.
29. Машинобудівний комплекс України, проблеми і перспективи розвитку.
30. Агропромисловий комплекс України, його структура, проблеми та перспективи розвитку.
31. Розвиток і розміщення виробництва продукції галузі рослинництва в Україні.
32. Розміщення і стан виробництва продукції галузі тваринництва в Україні.
33. Транспортний комплекс України, його структура, проблеми та перспективи розвитку.
34. Соціальний комплекс України, його структура і стан розвитку.
35. Будівельний комплекс України, його структура і стан розвитку.
36. Лісопромисловий комплекс України, його структура, проблеми та перспективи розвитку.
37. Експортний потенціал та імпорт України.
38. Основні форми зовнішньоекономічних зв'язків України.
39. Придніпровський економічний район.
40. Донецький економічний район.
41. Причорноморський економічний район.
42. Центральний економічний район.
43. Економіка України в системі міжнародного поділу праці.
44. Екологічні проблеми економічного розвитку України.
45. Трудові ресурси України.

46. Спеціальні (вільні) економічні зони України і передумови їх формування.
47. Вплив зовнішньоекономічних зв'язків на розміщення продуктивних сил і регіональну економіку.

Самостійна робота студентів передбачає написання реферату на одну з тем курсу. Метою написання реферату є поглиблення і закріплення отриманих знань з цієї дисципліни, а також використання кращих рефератів для підготовки доповідей на студентські науково-теоретичні конференції. Реферат є одним з істотних критеріїв оцінки підготовки студента з дисципліни. Тему реферату студент вибирає самостійно. Реферат повинен мати таку структуру:

1. Титульна сторінка, оформлена згідно з вимогами.
2. Зміст, який повинен містити 2–3 основні питання відповідно до вибраної теми.
3. Основна частина.
4. Короткі висновки та пропозиції.
5. Список використаної літератури.

Загальний обсяг реферату становить 10–12 сторінок тексту комп'ютерного набору стандартного шрифту, передбаченого для наукових праць.

МАУП

КУРС ЛЕКЦІЙ З ТЕМ ДИСЦИПЛІНИ**Лекція 1****Предмет, метод і завдання курсу “Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка”**

- ✓ Сутність предмета і об’єкта науки “Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка”.
- ✓ Методологічні основи курсу.
- ✓ Завдання і структура курсу.

1.1. Сутність предмета і об’єкта науки “Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка”

Економічне зростання та реалізація потенційних можливостей будь-якої господарської системи значною мірою залежить від того, наскільки раціонально розміщені її продуктивні сили і як раціонально вони використовуються. Врахування специфіки територіальної організації продуктивних сил у практиці господарювання дає змогу досягти значної економії суспільної праці, істотно поліпшити структурні параметри економіки та її основні економічні показники.

Дисципліна “Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка” є галуззю економічної науки, яка вивчає специфічні і просторові аспекти виявлення економічних законів (законо-

мірностей) організації територіальних господарських систем з метою їх раціоналізації, підвищення ефективності господарювання та досягнення соціально-економічного прогресу. Отже, предметом науки “Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка” є виявлення законів, закономірностей і визначення принципів і факторів просторової (територіальної) організації продуктивних сил, їх сучасне і перспективне розміщення, зокрема територіальний стан і розвиток, а об’єктом вивчення — продуктивні сили.

Продуктивні сили — це система особистих (людина) і речових (засоби виробництва) елементів, у результаті поєднання яких здійснюється процес виробництва. У процесі праці освоюються природні ресурси, відтворюються умови існування людей, відбувається соціальний розвиток. Продуктивні сили — це сукупність трудових ресурсів і засобів виробництва. Поняття “засоби виробництва” охоплює машини й устаткування, будівлі і споруди, транспортні засоби і засоби зв’язку, а також землю.

Основною складовою продуктивних сил є праця. Робоча сила характеризується кількістю (працівники) і якістю (статеві-віковий склад, рівень кваліфікації, рівень освіти та ін.). Роль праці з розвитком продуктивних сил збільшується, тобто підвищуються вимоги до якості трудових ресурсів.

Своєю чергою, предмети праці охоплюють природні ресурси — корисні копалини, наприклад вугілля, нафту, різні руди, і сировинні матеріали (сировину), такі як бавовник, зерно тощо, тобто матеріали, які зазнали певної обробки.

Природні ресурси — це тіла і сили природи, суспільна користь яких змінюється у процесі трудової діяльності. Вони використовуються як засоби праці (земля, джерела енергії, сировина і матеріали), а також безпосередньо як предмети споживання (вода питна, дикі ягоди, гриби тощо).

Сучасна економічна теорія трактує склад продуктивних сил ширше, не обмежуючись лише тими компонентами, що діють у виробничій сфері. Відповідно до такого підходу, до складу продуктивних сил зараховують предмети і засоби праці, робочу силу, природно-ресурсний потенціал, форми і методи організації праці та виробництва, науковий і соціально-культурний потенціал, інформацію. Взаємодія цих компонентів зумовлює певний рівень розвитку продуктивних сил та їхні специфічні риси.

Праця, об'єднуючи предмети і засоби праці, утворює процес виробництва. Через те сфера виробництва також є об'єктом вивчення науки про розміщення продуктивних сил і регіональну економіку, йдеться передусім про матеріальне виробництво — промисловість, сільське господарство, транспорт.

Розміщення продуктивних сил — це їх просторова фіксація разом з процесом їх розвитку в просторі.

Найповніше визначення поняття “розміщення продуктивних сил” належить Е. Алаєву: “Розміщення продуктивних сил — динамічний стан, що характеризує поділ продуктивних сил на території згідно з природними, соціальними та економічними умовами окремих регіонів і визначається особливостями територіального поділу праці, властивими для цієї соціально-економічної системи”. Розміщення продуктивних сил — це і стан, і процес, і форма організації, і політика.

Отже, розміщення продуктивних сил — це результат суспільного поділу праці в територіальній формі.

Територіальний поділ праці можна уявити як процес виробничої спеціалізації регіонів і посилення міжрегіональної кооперації, обміну спеціалізованою продукцією та послугами. При поділі праці виникає двоєдина система господарства, що характеризується галузевими й територіальними аспектами і формує народногосподарський комплекс. Для розміщення продуктивних сил найбільше значення має закономірність територіального поділу праці.

Наука про розміщення продуктивних сил і регіональну економіку всебічно досліджує сучасні тенденції їх розвитку на рівні населеного пункту, адміністративного району, області, економічного району та країни загалом. Проблеми, що вивчає ця наука, виходять на міжрегіональний та глобальний рівні. Об'єктом вивчення цієї науки є всі елементи просторової організації продуктивних сил — природно- і трудовресурсний потенціал, галузеві комплекси, територіальні форми організації продуктивних сил та системи господарювання, соціальна інфраструктура тощо.

За змістом наука про розміщення продуктивних сил і регіональну економіку близька до економічної географії — у них один і той самий об'єкт вивчення. Але вони не тотожні. Економічна географія переважно вивчає стан продуктивних сил на

якийсь момент, відповідає на запитання: “Де й чому саме тут?” Для розміщення продуктивних сил і регіональної економіки важливим є економічний результат територіальної організації продуктивних сил, ефективність розміщення виробництва, тобто для цієї науки важливіше запитання: “Як саме?”

Принципи розміщення продуктивних сил — це економічна політика, яка ґрунтується на пізнанні закономірностей і факторів розміщення.

Наука про розміщення продуктивних сил і регіональну економіку вивчає як загальні закономірності розташування продуктивних сил, так і їхній конкретний прояв у загальному й територіальному аспектах на регіональному і міжрегіональному рівнях. Інакше кажучи, вона вивчає економічну результативність територіальної організації виробництва для обґрунтування ефективної регіональної політики.

Метою цієї науки є обґрунтування напрямів оптимізації розміщення продуктивних сил і регіональну економіку, підвищення економічної і соціальної ефективності їх функціонування, а також визначення перспектив розвитку. Це досягається на основі таких розробок:

- наукового обґрунтування стратегії і тактики розвитку продуктивних сил на перспективу;
- встановлення економічно доцільного механізму регіональної економічної політики;
- складання прогнозів територіального розвитку на найближчу та віддалену перспективу;
- розробки нових проектів реструктуризації територіально-виробничих комплексів;
- розробки концепцій проектів, програм, рекомендацій, пропозицій, спрямованих на досягнення збалансованого стану національної економіки, її галузей і територіально-виробничих комплексів, а також на формування ефективного механізму господарювання. Саме цим забезпечується велике прикладне значення наукових розробок з проблем розміщення продуктивних сил і регіональної економіки.

1.2. Методологічні основи курсу

Методологічною основою науки про розміщення продуктивних сил і регіональну економіку є матеріалістична діалектика, відповідні економічні категорії та закони. Будь-яка наука використовує широкий арсенал певних наукових прийомів та операцій для відтворення предмета вивчення і досягнення поставленої мети дослідження. Вирізняють такі рівні наукових методів досліджень:

- загальнонауковий;
- міждисциплінарний (спільний для кількох галузей знань);
- конкретно-науковий, або спеціальний;
- методико-технічний.

Прикладом загальнонаукових методів досліджень є діалектичний і системний методи пізнання. Їх застосування дає змогу досліджувати продуктивні сили як складну динамічну систему, вся сукупність елементів якої перебуває у певних взаємозв'язках і відносинах, утворюючи єдину цілісність.

До міждисциплінарних методів досліджень, які є найпоширенішою групою, належить історичний і математичний. Вони широко використовуються різними галузями науки для аналізу динаміки розвитку процесів або явищ.

Спеціальні (конкретно-наукові) методи застосовуються для конструкторсько-наукових досліджень. До них можна зарахувати статистичний і картографічний.

Методи досліджень методико-технічного рівня дають змогу використовувати техніко-економічні розрахунки різної складності і здійснювати формалізацію окремих положень і рішень.

Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка як галузь економічної науки використовує широкий спектр сучасних методів дослідження (балансові, нормативні, регіонального аналізу, економіко-статистичні, оптимізаційного моделювання, економіко-математичні, техніко-економічного обґрунтування та ін.), застосування яких дає змогу одержати нові, науково обґрунтовані результати.

Методологічна система розробки наукових і прикладних завдань щодо розміщення продуктивних сил і регіональної економіки передбачає певну послідовність виконання досліджень і охоплює такі етапи:

1. Програмний — передбачає обґрунтування програм виконання певного завдання чи проекту, зокрема його мети, очікуваних результатів, виконавців, кошторису тощо.
2. Інформаційний — збирання та обробка інформації, складання паспортів досліджуваних об'єктів.
3. Аналітичний — аналіз одержаної інформації, її систематизація та інтерпретація з метою отримання наукових і практичних результатів.
4. Модельний — розробка системи моделей прогнозування та планування для різних рівнів управління.
5. Алгоритмічний — визначення чіткого порядку вироблення конкретних рішень щодо розміщення продуктивних сил.
6. Концептуально-конструктивний — розробка концепцій, проектів, програм, опрацювання прикладних рішень, одержання результату дослідження.

Наведена методологічна схема є до певної міри універсальною, однак іноді її використовують із значними модифікаціями, що зумовлено потребами або вимогами практики.

Становлення методологічних засад науки про розміщення продуктивних сил і регіональну економіку відбувалося досить тривалий час. Серед багатьох наукових напрямків можна назвати кілька найпоширеніших. Один з них — географічний детермінізм, який сягає корінням ще Давньої Греції (Гіппократ, Страбон). Згодом видатними представниками цього вчення стали Ш. Монтеск'є, Е. Рекло та ін. Російськими прихильниками цього вчення були історики С. Соловйов і В. Ключевський, з українського роду — географ Л. Мечников. Сутність географічного детермінізму полягає в тому, що визначальною силою в розвитку людства (зокрема й у розміщенні продуктивних сил) проголошується природне середовище й географічне розташування тієї чи іншої країни або регіону. На думку детерміністів, саме природні умови формують структуру й розміщення виробництва і навіть визначають плін історії та спосіб життя народів. А соціальні процеси відіграють другорядну роль.

У XIX ст. розробляються теорії розміщення виробництва, засновниками яких були І. Тюнен, А. Вебер, у XX ст. їхніми послідовниками стають А. Гетнер, А. Леш та ін. Ці теорії ґрунтувалися на визначальній ролі прибутку в умовах ринкового господарства.

А. Вебер та І. Тюнен будували моделі, де окреме ізольоване підприємство оптимально розташовувалося так, аби давати найбільший прибуток, звужуючи кількість факторів впливу, зокрема й ринкових. Пізніше І. Тюнен за об'єкт теоретичних конструкторцій бере не окреме підприємство, а ціле місто. Проте розглядає його ізольовано від інших регіонів, аналізуючи лише зв'язок “село — місто”. А. Гетнер обґрунтував так звану хорологічну (від грецьк. місце) концепцію, яка відображала причинний взаємозв'язок між суб'єктами та явищами — з одного боку, і територіями — з іншого, з якими вони співвідносяться.

А. Леш основну увагу приділяв ринкам збуту продукції як визначальному фактору розташування виробництва.

Деякі з цих теорій розглядатимуться в наступних темах.

Марксистська теорія розвитку й розміщення продуктивних сил виходила з того, що вони передусім зумовлені способом виробництва і їхня територіальна організація істотно залежить від соціального ладу. Марксистичні вважали, що для кожного ладу властиві нібито власні економічні закони й закономірності, хоч дія загальних законів при цьому не заперечується. У соціалістичних країнах такий висновок призводив до жорсткого планування, зокрема й у розташуванні виробництва. Ця практика мала позитивні і негативні наслідки.

Нині переважає думка, що економічні закони й закономірності мають загальний характер, тільки проявляються вони не однаково в країнах з різним соціально-політичним устроєм. На розміщення продуктивних сил і регіональну економіку, їхню територіальну організацію, структуру, динаміку впливає цілий комплекс закономірностей, передумов і факторів. Проте основну роль відіграє процес територіального поділу праці, внаслідок чого й формується розміщення продуктивних сил, їх поділ на території.

Тривалий час розміщення продуктивних сил і регіональна економіка у світі здійснювалися без істотного державного регулювання, а переважно ринковими методами (окрім системи соціалізму).

“Чистої” моделі розміщення продуктивних сил немає. У розвинених капіталістичних країнах ринкові процеси регулює держава за допомогою різних програм, індикативних планів тощо. У колишніх соціалістичних країнах триває децентралізація уп-

равління і входження у ринкові структури. Проте в обох випадках потрібно враховувати об'єктивні закономірності розміщення продуктивних сил на всіх рівнях — незалежно від того, планується економіка в масштабах країни чи йдеться про будівництво окремого підприємства або спеціалізацію сільськогосподарського підприємства. Важливо також, щоб економічні важелі стимулювання мали правову основу — система регулювання відображена у Конституції країни та інших державних актах.

Актуальні проблеми розміщення продуктивних сил та регіональної економіки завжди були і залишаються в центрі української економічної науки. В їх розробку вагомий внесок зробили вчені О. Алімов, П. Ващенко, К. Воблій, О. Діброва, Ф. Заставний та ін.

В основу сучасної теорії розміщення продуктивних сил і регіональної економіки покладено модель сталого розвитку. Концепція сталості передбачає досягнення в результаті раціонального розміщення продуктивних сил збалансованості економічної, соціальної та екологічної складових регіональної господарської системи. Конкретне втілення ідеї сталого розвитку в практику розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку передбачає:

- ефективне відтворення ресурсної бази виробництва та природокористування;
- раціональне використання трудового, виробничого і соціального потенціалу;
- здійснення реструктуризації господарських комплексів відповідно до нових умов соціально-економічного розвитку територій.

В Україні для вирішення завдань сталого розвитку необхідно якнайшвидше подолати наслідки соціально-економічної кризи і поступово адаптувати народногосподарський комплекс до ринкових умов.

1.3. Завдання і структура курсу

Основним завданням науки є обґрунтування оптимального розміщення продуктивних сил. Поняття оптимальності передбачає одержання якомога більшого ефекту від правильного роз-

міщення підприємства, від найкращої територіальної організації виробництва регіону, країни. На рівні підприємства ефект виражається у прибутку, на рівні країни — у національному доході. При цьому треба співвідносити розмір ефекту з витратами, тобто розрахувати ефективність витрат, а також врахувати соціальний і демографічний фактори. Однак у гонитві за високим ефектом не можна завдавати шкоди довкіллю через надмірну експлуатацію природних ресурсів, особливо важковідновлюваних або невідновлюваних, або отримувати прибуток за рахунок вивезення гостродефіцитної сировини тощо. Висока концентрація виробництва у регіоні може дати вираш за рахунок інфраструктури, зручних технологічних зв'язків, але завдати значної екологічної шкоди.

Отже, оптимальне розміщення продуктивних сил не завжди означає одержання найбільшого прибутку. Проте раціонально організовані продуктивні сили зводять до мінімуму втрати та об'єктивно сприяють посиленню економічного потенціалу країни, соціальній ефективності та екологічній результативності.

Оптимальне розташування об'єктів народного господарства на рівні підприємства означає дотримання таких вимог:

- спеціалізація повинна враховувати співвідношення попиту та пропозиції;
- розташування має бути зручним і для постачальників сировини та матеріалів, і для споживачів продукції;
- підприємство повинно забезпечуватися робочою силою;
- розташування підприємства не повинно створювати екологічного, зокрема й соціально-екологічного, напруження на території;
- розміщення підприємства має сприяти кооперативним зв'язкам.

На рівні регіону оптимальне розміщення продуктивних сил передбачає:

- врахування передумов і факторів спеціалізації народного господарства;
- комплексне розміщення народного господарства;
- можливість гнучкої перебудови галузевої структури під впливом НТП та ринкової кон'юнктури;
- задоволення соціально-економічних потреб населення регіону;

- екологічну безпеку регіону;
- ефективні міжрегіональні економічні зв'язки.

На розташування та економіку підприємства, а тим більше всього народногосподарського комплексу, впливає чимало факторів. Так, підвищення економічного зростання в процесі раціонального розміщення продуктивних сил досягається за рахунок:

- ефективного використання всіх видів місцевих ресурсів;
- підвищення спеціалізації і комплексності розвитку території господарства;
- оптимізації і концентрації населення у великих містах;
- упорядкування вантажопотоків усіх видів транспорту.

Сучасне господарство характеризується тим, що його об'єкти функціонують не ізольовано, а є елементами системи розміщення продуктивних сил. Система ця дуже складна, особливо в період адаптації до ринкових відносин, а тому її аналіз потребує спеціальної підготовки.

Перехідний період в економіці України виявився складним і з огляду на розміщення продуктивних сил. Тепер стало очевидним, що з багатьох поглядів воно нераціональне.

Розглянемо проблеми, пов'язані з територіальною організацією господарства:

1. Україна донедавна входила до складу Радянського Союзу і її спеціалізація зумовлювалася потребами територіального поділу праці тієї, вже неіснуючої держави. Через те одні галузі у нас розвинені надмірно, понад власні потреби (видобування залізної і марганцевої руди, виробництво чорних металів), а інші розвинені слабо (легка промисловість). Тому однією з основних проблем розміщення продуктивних сил в Україні є вдосконалення галузевої структури економіки, відновлення її рівноваги.

2. На території України зосереджені матеріало- та енергомісткі види виробництва, хоча спостерігається брак енергоносіїв, кольорових металів, деякої хімічної сировини. Порівняно з високорозвиненими країнами структура вітчизняної економіки дещо застаріла.

3. Регіональне розміщення виробництва в Україні нераціональне: спостерігається надмірна концентрація матеріаломістких галузей у Придніпров'ї та Донбасі і водночас недовикористання ресурсів у Західному регіоні, на Півдні.

4. Потреби структурної перебудови економіки України пов'язані з проблемою конверсії. На нашій території розміщувалася значна частина військово-промислового комплексу колишнього СРСР, пов'язаного з виробництвом величезної кількості озброєнь. Конверсія об'єктивно пов'язана з перепрофілюванням підприємств, що зумовлює скорочення споживання металу, зміну спеціалізацію низки машинобудівних підприємств тощо.

5. Через нераціональне розміщення виробництва часто виникають серйозні екологічні проблеми. Необхідно розосередити промислове виробництво в екологічно найнапруженіших районах, перепрофілювати підприємства, що забруднюють навколишнє середовище. Назріла потреба принципово поставитися до розміщення ресурсомісткого виробництва.

6. Розвиток ринкових відносин в Україні, вихід її у світовий економічний простір стимулює створення кількох економічних зон, які відрізнятимуться не лише особливим торговим та інвестиційним режимом, а й специфікою господарської спеціалізації, напрямками економічних зв'язків.

Отже, сучасна господарська система функціонує в умовах досить складних економічних взаємозв'язків. Їх аналіз потребує від економістів глибокого знання теоретичних основ розміщення продуктивних сил, принципів територіальної організації виробництва, світових тенденцій розвитку продуктивних сил. Особливого значення в практиці господарювання набуває розробка прогнозів (схем) розміщення і розвитку продуктивних сил певних територій, якими визначаються завдання та основні показники економічного і соціального розвитку регіонів України, напрями комплексного використання природних ресурсів, шляхи розв'язання соціальних та екологічних проблем. Оволодіння методологією прогнозування тенденцій розвитку продуктивних сил на найближчу та віддалену перспективу можливе лише на основі глибокого знання теоретичних і прикладних аспектів організації територіального господарювання.

Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка належать до тих дисциплін, які забезпечують фундаментальну фахову підготовку економістів, формують у них наукове бачення сучасних тенденцій і перспектив розвитку національної економічної системи.

Завдання курсу “Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка” полягає у формуванні у студентів знань в галузі:

- загальних закономірностей і умов територіального розміщення і розвитку суспільного виробництва;
- умов, особливостей та ефективності розміщення народного господарства загалом, окремих його галузей, міжгалузевих комплексів, а також комплексного розвитку територіального господарства;
- зовнішніх економічних зв’язків у територіальному плані.

Найважливішою проблемою є економічне обґрунтування комплексного, раціонального розміщення продуктивних сил. Науково обґрунтоване розміщення окремих галузей (галузевих і міжгалузевих комплексів) сприяє оптимальному розвитку територіального поділу праці і на цій основі — зростанню суспільного багатства і скороченню витрат у народному господарстві. В умовах ринкової економіки значно підвищується значення всіх витрат і результатів виробництва, в тому числі і в територіальному плані.

Вивчення курсу “Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка” складається з таких взаємопов’язаних розділів: теоретичні основи розміщення продуктивних сил і регіональної економіки; народногосподарський комплекс України як форма організації продуктивних сил; місце України в світовому економічному просторі та її зовнішньоекономічні зв’язки. На їх вивчення в навчальному плані для студентів денної форми навчання відведено 81 годину, з них 36 годин на лекції, 18 годин — на практичні та семінарські заняття, 27 годин — на самостійну підготовку.

Література: основна [13; 22; 28; 35; 38–42; 51; 52]

Лекція 2

Закономірності, принципи і фактори розміщення продуктивних сил

- ✓ Сутність економічних законів і закономірностей, їх об'єктивний характер.
- ✓ Закономірності розміщення продуктивних сил.
- ✓ Принципи розміщення суспільного виробництва.
- ✓ Основні фактори і критерії, що впливають на розміщення продуктивних сил.

2.1. Сутність економічних законів і закономірностей, їх об'єктивний характер

За будь-яких соціально-економічних умов розвиток і розміщення продуктивних сил визначається дією певних економічних законів.

Економічні закони — це об'єктивні закони розвитку суспільства, які відображають відносини в процесі виробництва, розподілу і споживання матеріальних благ. Вони виражають найбільш істотні, стійкі зв'язки між явищами економічного життя суспільства.

Економічні закони характеризують об'єктивні відносини (тобто такі, що не залежать від волі окремих людей), які проявляються лише в процесі суспільно корисної трудової діяльності. Саме в цьому полягає їх основна відмінність від законів природи.

Економічні закони, відповідно до загальноприйнятої класифікації, поділяються на загальні, які властиві для досить великої сукупності суспільних явищ, і специфічні. На формування і розвиток продуктивних сил найбільше впливають такі загальні економічні закони:

- економії часу;
- суспільного поділу праці;
- концентрації виробництва;
- комплексного та пропорційного розвитку виробництва;
- адекватності виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил.

В основі закономірностей розміщення продуктивних сил лежать економічні закони.

Закономірності розміщення виробництва — категорії того самого порядку, що й економічні закони розвитку суспільства, і є їх модифікацією.

Між законами і закономірностями чіткої межі немає, а тому в науковій літературі одні й ті самі відношення розглядаються і як закони, і як закономірності, як-от: закони (закономірності) територіального поділу праці, територіальної комплексності продуктивних сил, територіальної концентрації виробництва тощо.

Науковці вважають, що економічні закони і закономірності розміщення продуктивних сил за своєю суттю є поняттями одного порядку. І економічні закони, і закономірності відображають сталі зв'язки між усіма елементами розміщення продуктивних сил певного економічного простору, а тому є необхідним теоретико-методологічним підґрунтям для вирішення практичних завдань.

Всебічне вивчення закономірностей розміщення і розвитку продуктивних сил дає змогу відтворювати і раціонально використовувати природно-ресурсний потенціал регіонів, оптимально розміщувати підприємства різних галузей економіки, виробничу та соціальну інфраструктуру.

2.2. Закономірності розміщення продуктивних сил

До основних закономірностей розміщення продуктивних сил належать:

1. *Закономірність ефективного розміщення продуктивних сил.* За цією закономірністю відношення між економікою і територією такі, що найбільший можливий ефект забезпечується найменшими можливими витратами на розміщення об'єкта. Формула ефективності (Е) виробництва має такий вигляд:

$$E = \frac{E\phi}{B},$$

де $E\phi$ — ефект; B — витрати.

Ефект може виражатися через валовий обсяг товарів і послуг, а також через прибуток (підприємства, галузі, регіону) або величину національного доходу (країни чи великого регіону). Ефективність розміщення продуктивних сил є найзагальнішою територіальною закономірністю, бо вона частково охоплює сферу впливу інших закономірностей (комплексності, територіального поділу праці тощо), які їй підпорядковані.

2. *Закономірність територіального поділу праці* виявляється у формуванні такої територіально-галузевої структури народного господарства, яка найбільше відповідає природним, економічним і соціальним умовам регіону та потребам міжрегіонального ринку. В основі територіального поділу праці лежать оптимальна спеціалізація народного господарства та ефективні внутрішньо- і міжрегіональні економічні зв'язки.

3. *Закономірність економічної цілісності регіону.* Цю закономірність окремі вчені трактують як закон. Сутність економічної цілісності регіону полягає в органічній єдності природної, матеріальної (створеної людиною) та соціальної сфер. Усі три компоненти поєднуються не довільно, а під впливом певних закономірностей, факторів, передумов. Кожний такий регіон неповторний. Україна складається з кількох економічно цілісних регіонів, для яких властива своя специфіка.

4. *Закономірність регіональної інтеграції господарства* діалектично пов'язана із закономірністю територіального поділу праці: виокремлення регіонів через їхню спеціалізацію потребує налагодження тісних економічних зв'язків поміж ними. Так розвивається міжрегіональна економічна інтеграція. Внутрішньорегіональна інтеграція впливає із закономірності географічної діяльності регіону і означає об'єднання елементів народного господарства, внаслідок чого утворюється цілісна (інтегрована) система, регіональний економічний простір. Внаслідок інтеграції формується народногосподарський комплекс (НГК).

5. *Закономірність територіальної комплексності продуктивних сил.* Комплексністю називається взаємопов'язаність елементів регіонального господарства, що впорядковує їх у регіональну економічну систему. У комплексі існує взаємозв'язок між спеціалізованими, допоміжними та обслуговуючими галузями, між природними ресурсами регіону і виробництвом, між виробництвом і розселенням. Елементарний виробничий зв'язок

між підприємствами, об'єднаними певною народногосподарською функцією, називається *виробничим комплексом*. Це може бути, наприклад, група машинобудівних підприємств, що випускають сільськогосподарські машини. Підприємства обмінюються між собою комплектувальною продукцією, запроваджують оптимальну спеціалізацію. Якщо вони розташовані компактно і територіальна близькість має істотне значення, тоді формується територіально-виробничий комплекс (ТВК). Внаслідок об'єднання кількох ТВК у регіоні, підприємств регіону, які не належать до ТВК, виробничої та соціальної інфраструктури створюються умови для появи економічного району. Найвищий рівень комплексності — народногосподарський комплекс країни. Комплексний розвиток означає пропорційність, зрівноваженість між природними і трудовими ресурсами та виробництвом, а також міжгалузеву і внутрішньогалузеву збалансованість виробництва.

6. *Закономірність територіальної концентрації продуктивних сил* полягає у зосередженні виробництва і населення у найвигідніших місцях регіону, що забезпечує вищий (ніж середній для регіону) рівень життя та ефективність виробництва. Так, висока концентрація виробництва і населення у Донбасі і Нижньому Придніпров'ї пояснюється унікальним поєднанням на компактній території покладів кам'яного вугілля, залізної та марганцевої руд та інших корисних копалин, які є сировиною для чорної металургії, коксохімії, добрив, теплоенергетики і важкого машинобудування. Крім того, природно-кліматичні умови тут сприятливі для розвитку сільського господарства.

7. *Закономірність зближення рівнів соціально-економічного розвитку регіонів* пов'язана з процесами територіального поділу праці і регіональною інтеграцією. Між регіонами існують відмінності, зумовлені неоднаковістю природних, економічних та соціальних умов. Ці відмінності стосуються галузевої структури економіки, форми її територіальної організації. Закономірність полягає в подальшому узгодженні рівнів соціально-економічного розвитку через зміцнення взаємозв'язків між регіонами. Показником рівня розвитку регіону є розмір національного доходу на душу населення.

Закономірності розміщення виробництва — це об'єктивні категорії, які пізнаються і свідомо використовуються в практичній

діяльності. Здійснюючи господарську політику, суспільство на основі пізнання закономірностей формує і втілює в життя певні принципи.

2.3. Принципи розміщення суспільного виробництва

Розміщення і розвиток продуктивних сил здійснюється на основі певних принципів. *Принципи розміщення продуктивних сил* — це науково обґрунтовані ідеї і положення, якими керуються в практичній діяльності при вирішенні конкретних питань щодо розташування нових об'єктів, вдосконалення галузевої структури господарського комплексу регіону, а також при виробленні окремих напрямків регіональної політики. *Принципи* — це *результат пізнання* особливостей дії закономірностей розміщення окремих об'єктів, галузей і територіальних господарських комплексів.

Принципи розміщення продуктивних сил та розвитку економіки регіонів розробляються на основі пізнання законів і закономірностей. Принципи — це також правила господарської діяльності та управління економікою, які повністю ґрунтуються на закономірностях розміщення продуктивних сил та розвитку регіональної економіки. На основі пізнаних закономірностей розміщення і розвитку продуктивних сил розробляється економічна політика держави з урахуванням конкретно-історичних умов.

До найважливіших принципів розміщення продуктивних сил, якими керуються при вирішенні питань просторового розподілу підприємств і галузей, належать такі:

- наближення виробництва до джерел сировини, палива, споживачів;
- охорона навколишнього середовища, раціональне використання природних ресурсів і впровадження ресурсозберігаючих технологій;
- забезпечення здорових гігієнічних умов життя і праці населення;
- обмеження надмірної концентрації промисловості в містах;

- вирівнювання рівнів економічного розвитку районів та областей;
- зміцнення обороноздатності країни;
- урахування міжнародного територіального поділу праці.

Пріоритетність викладених принципів визначається загальною стратегією економічного розвитку держави. На сучасному етапі на перший план виступають соціально та екологічно спрямовані принципи розвитку і розміщення продуктивних сил. Дотримання принципів розміщення продуктивних сил є основою регіональної політики держави.

Регіональна політика — це сфера управління економічним, соціальним і політичним розвитком країни у просторовому, регіональному аспекті. Метою регіональної політики України має бути створення гідних умов життя населення, забезпечення стабільного економічного розвитку та збереження природного середовища. Для цього потрібні докорінна зміна структури територіальної організації господарства, технічне оновлення виробництва.

Засобом регулювання територіальної організації суспільства мають стати державні регіональні програми, які повинні забезпечуватися грошовими та матеріальними ресурсами.

2.4. Основні фактори і критерії, що впливають на розміщення продуктивних сил

Закономірності і принципи реалізуються на основі врахування конкретних умов факторів розміщення, що впливають на вибір розташування промислових підприємств і формування територіально-виробничих комплексів.

Фактори розміщення продуктивних сил — це певні причини та чинники, що впливають на їх територіальне розташування, визначають його ефективність. Фактори розміщення продуктивних сил можна згрупувати за чотирма напрямками:

- природно-географічні;
- демографічні;
- техніко-економічні;
- соціально-економічні.

Природно-географічні фактори містять якісну і кількісну характеристику родовищ, корисних копалин, енергетичних, водних, лісових, земельних ресурсів, природно-кліматичних і природно-транспортних умов. Особливо важливий вплив цих факторів на розміщення галузей видобувної промисловості, гідроенергетики, галузей промисловості, що переробляють продукцію сільського господарства.

До *демографічних факторів* належать:

- кількість населення і його розміщення;
- кількісна та якісна оцінка трудових ресурсів у розрізі областей і районів.

Нерівномірність розселення населення зумовлює потребу розмістити промисловість залежно від споживача готової продукції, а також оцінити мобільність населення для прогнозування його міграції з огляду на перспективи розвитку економічних районів. Ефективне використання трудових ресурсів потребує розміщення виробництва у невеликих і середніх містах і обмеження нового будівництва у великих. Демографічні фактори найбільше впливають на розміщення трудо- та наукомістких галузей промисловості (приладобудування, радіотехнічної, електронної галузей тощо).

Техніко-економічні фактори:

- науково-технічний потенціал;
- транспортні умови;
- форми суспільної організації виробництва.

Вирішальне значення з-поміж цих факторів належить науково-технічному потенціалу (НТП). Його прискорення послаблює вплив природно-географічних і демографічних факторів. Впровадження результатів НТП, особливо нових передових трудо- і ресурсозберігаючих технологій, знижує трудо-, фондо-, матеріало- і капіталомісткість, а це, своєю чергою, створює однакові умови для прискореного розвитку продуктивних сил економічних районів, сприяє рівномірному їх розміщенню. Особливо істотна роль у розміщенні виробництва належить хімізації, яка значно розширює задоволення потреб підприємств у сировині та в основних матеріалах, дає можливість економити натуральні види сировини, утилізувати відходи, поліпшувати охорону навколишнього середовища.

Вагомий вплив на характер розміщення виробництва мають форми його суспільної організації — спеціалізація, концентрація, кооперування і комбінування. Удосконалення цих форм зумовлює розвиток підприємств, збільшення розмірів сировинних і паливно-енергетичних баз в економічному районі. При вирішенні питань раціонального розміщення виробництва враховується і транспортний фактор — розвинена транспортна мережа в районі, відстані перевезень тощо.

Соціально-економічні фактори мають винятково велике значення в розміщенні виробництва. Вони повинні забезпечити подолання соціально-економічних відмінностей між селом і містом, промисловістю і сільським господарством, раціональну зайнятість населення, охорону природи, поліпшення умов праці і життя людей, розвиток освіти, охорони здоров'я, житлово-комунального господарства, сфери послуг.

У сучасних умовах на розвиток і розміщення продуктивних сил України істотно впливає *геополітичний фактор*. Україна має дуже зручне географічне положення: приморське розташування, близькість до країн Центральної і Західної Європи та Близького Сходу; наявність розвиненої транспортної мережі міжнародного значення; сусідство з Росією, Білоруссю, Польщею, Туреччиною, Румунією, Молдовою, Словаччиною та Угорщиною.

Важливу роль у розміщенні продуктивних сил в Україні відіграє *національний фактор*, тобто наявність великої кількості росіян та інших народів, більшість яких розселена на відносно компактній території східних і південних областей, Автономної Республіки Крим.

Поряд з основними закономірностями і принципами важливу роль у територіальній організації продуктивних сил відіграють *критерії їх розміщення*. **Критерії** — це інтегральні показники, орієнтири практичної спрямованості (природно-географічні, демографічні, техніко-технологічні, соціальні, екологічні), якими відповідні органи господарського управління керуються при виборі оптимального варіанта розміщення об'єктів виробничого чи невиробничого призначення, а також при виробленні системи заходів щодо вдосконалення територіальної і галузевої структури економіки.

Отже, критерії розміщення продуктивних сил — це орієнтири практичної спрямованості, якими керуються при виборі оптимального варіанта їх територіального розміщення.

Визначальними критеріями раціонального розміщення продуктивних сил на сучасному етапі є *екологічні та соціальні*. Дотримання екологічних критеріїв передбачає:

- збереження просторової цілісності природних систем у процесі їх господарського використання;
- освоєння та застосування природно- і ресурсозберігаючих, маловідходних і безвідходних технологій;
- виробництво екологічно чистих продуктів.

Соціальні критерії передбачають врахування потреб та інтересів населення в соціально-економічному розвитку території, екологічно безпечному проживанні в певному регіоні, розширенні мережі соціально-культурних закладів та сфери послуг, достатній забезпеченості робочими місцями, створенні територіальних центрів соціальної допомоги.

Наукове обґрунтування найважливіших закономірностей, принципів і критеріїв є основою вирішення завдань прикладного характеру. До основних, перспективних напрямів розвитку та вдосконалення розміщення продуктивних сил України зараховують:

- структурну трансформацію народного господарства з метою збільшення в галузевій структурі наукомістких галузей обробної промисловості і галузей споживчого сектору економіки;
- інтенсивний розвиток соціальної інфраструктури;
- підвищення ефективності розміщення нових об'єктів на основі вирішення проблеми використання відходів виробництва, зниження водо-, енерго- та матеріаломісткості виробництва;
- розвиток екологічно безпечного напрямку в розміщенні продуктивних сил, санація території колишніх військових об'єктів, поглиблення конверсії військово-промислового комплексу, диверсифікація виробництва.

Література: основна [1; 9; 13; 22; 28; 35; 38–42; 51; 52];
додаткова [58; 61; 70]

Лекція 3

Економічне районування і територіальна структура народного господарства

- ✓ Сутність економічного району та об'єктивний характер його формування.
- ✓ Основні районоутворюючі фактори.
- ✓ Принципи і критерії виокремлення великих економічних районів, їхні основні типи.
- ✓ Мережа економічних районів України і практичне значення економічного районування.

3.1. Сутність економічного району та об'єктивний характер його формування

Основою формування економічних районів є територіальний поділ праці, що зумовлює виробничу спеціалізацію окремих територій і розвиток міжрайонної кооперації.

Об'єктивними умовами є виокремлення і розвиток економічних районів за наявними природними ресурсами, особливостями економіко-географічного розташування території, кількістю населення, виробничим потенціалом і рівнем господарського освоєння території.

Процес економічного районування — це доцільний, науково обґрунтований поділ країни на економічні райони.

Деякі західні науковці, вивчаючи сутність економічних районів, віддають перевагу природному фактору — однорідності природи. Інші вчені вважають, що природний фактор важливий для формування економічних районів, проте він не є вирішальним. У реальній дійсності формування економічних районів пов'язано із способом виробництва, рівнем розвитку і розміщенням продуктивних сил.

Вагомий внесок у розвиток наукових основ економічного районування зробили радянські вчені М. Барановський, М. Колосовський, П. Алампієв та ін. За визначенням П. Алампієва, **економічний район** — це географічно цілісна територіальна частина народного господарства країни, яка має свою виробничу спеціалізацію, міцні внутрішні економічні зв'язки і яка не

розривно пов'язана із суспільним територіальним поділом праці. Існують й інші визначення поняття економічного району. Спільними для них є такі ознаки: територіальна цілісність, спеціалізоване господарство, його комплексність, тісні внутрі-районні і міжрайонні економічні зв'язки, особливість економіко-географічного розташування.

Отже, узагальнимо: *великі економічні райони* — це територіальні спеціалізовані частини народного господарства країни, пов'язані між собою постійним обміном виробленої в них продукції та іншими економічними відносинами. Економічний район — це форма територіальної організації народного господарства, що утворюється на основі суспільного територіального поділу праці, виникнення і формування районних територіальних виробничих комплексів (ТБК).

У результаті глибоких наукових дискусій і розробок визначилися загальноприйняті принципи економічного районування. Виходячи з позицій діалектичного підходу до розвитку і розміщення продуктивних сил та об'єктивності процесів формування економічних районів науково визначено районоутворюючі фактори, принципи і критерії виокремлення економічних районів та їхні основні типи.

3.2. Основні районоутворюючі фактори

На формування економічних районів впливають *природні, економічні та історичні* фактори. Основними з них є економічні.

1. Першим й основним районоутворюючим фактором у кожній країні є суспільний територіальний поділ праці, який є результатом просторового прояву дії економічного закону суспільного поділу праці. Територіальний поділ праці проявляється у господарській спеціалізації окремих частин території країни на різних видах виробничої діяльності відповідно до їхніх природних умов і наявних трудових та інших ресурсів. Розвиток економічного району відкриває шлях до максимального, найбільш ефективного використання сприятливих для виробництва умов кожної території, вигідного географічного положення, значних запасів мінеральних (особливо паливно-енергетичних) ресурсів,

комбінування виробництв, які їх використовують, а також використання навичок і виробничого досвіду населення, набутих ним протягом певного історичного періоду.

2. Другим важливим районоутворюючим фактором, який є похідним від першого (територіального поділу праці), є *територіальні виробничі комплекси (ТВК)*.

Сукупність однорідних або тісно пов'язаних між собою різних елементарних техніко-економічних комплексів, розташованих на компактній території, утворює ТВК, який охоплює значну частину економічного району. Прикладом елементарних техніко-економічних комплексів можуть бути цукрові заводи з їх сировинними зонами і взаємопов'язаним з ним тваринництвом, яке використовує відходи цих виробництв, та маслозаводи, розташовані в сільській місцевості.

У межах одного великого економічного району може бути один або кілька тісно пов'язаних між собою територіально-виробничих комплексів.

3. До основних районоутворюючих факторів належать також *найбільші міста країни, великі регіональні та індустріальні центри* із зонами економічного тяжіння до них периферійних територій. В Україні такими центрами є Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса, Львів і Київ.

4. До районоутворюючих факторів належать *особливості економіко-географічного розташування території району*. Вони значною мірою впливають на формування спеціалізації його господарства. Так, вихід Південного економічного району України до Чорного моря зумовив значний розвиток у його народногосподарському комплексі морського транспорту, суднобудування і судноремонту, риболовства і рибопереробної промисловості, портово-промислових центрів, курортно-туристичного комплексу.

5. На утворення економічного району істотно впливають *природні умови і ресурси*. Вони є основою розвитку і спеціалізації сільського господарства і промисловості, значно впливають на формування галузевої структури територіальних виробничих комплексів, на розвиток і розміщення енерго-, водо- і трудомістких виробництв, а також на галузеву структуру сільського господарства (так, Закарпаття спеціалізується на виноградарстві та садівництві).

6. Районоутворюючими факторами є також *основні форми територіальної організації виробництва* — промислові центри (не міста), промислові вузли (зосереджені в одному місті або в близько розташованих містах і селищах міського типу), одногалузеві і багатогалузеві промислові райони, районні та обласні агропромислові комплекси (АПК), які разом з транспортним комплексом та інфраструктурою об'єднуються в народногосподарський комплекс економічного району.

Важливу роль у формуванні економічних районів *відіграє транспорт* (наявність розвиненої транспортної мережі на певній території), *національно-політичний устрій* та *адміністративно-територіальний поділ країни*. Так, адміністративні центри районів та областей, як правило, стають і важливими економічними центрами, створюють свої зони впливу на навколишню територію і цим самим пов'язують її в єдине ціле.

3.3. Принципи і критерії виокремлення великих економічних районів, їхні основні типи

У практиці використовуються певні науково обґрунтовані критерії і принципи економічного районування. Охарактеризуємо основні з них.

1. Загальний (міжгалузевий) економічний район має бути великою, економічно цілісною територією, на якій є значні природні ресурси, необхідні для визначення його господарської спеціалізації та забезпечення сучасного і перспективного розвитку.

2. Розміри територій великих економічних районів мають відповідати таким вимогам: відстані масових перевезень вантажів у межах району мають бути економічно доцільними; величини економічних потенціалів районів повинні бути близькими між собою.

3. Економічний район повинен бути виробничо-економічною територіальною єдністю, яка створюється розвиненими внутрішніми виробничими зв'язками, і мати спеціалізацію господарства у масштабі країни.

4. На території інтегрованого економічного району має бути сформований достатньо потужний народногосподарський комплекс, основу якого становлять територіальні виробничі комплекси з такою галузевою структурою:

- профілюючі галузі (галузі спеціалізації району в масштабі країни), до складу яких входить кілька галузей промисловості і сільського господарства;
- галузі, які розвиваються як суміжні з галузями попередньої групи і забезпечують комбіновану переробку сировини, а також галузі, що обслуговують потреби галузей спеціалізації району (ремонт обладнання, виробництво будматеріалів тощо);
- галузі, які забезпечують потреби населення району промисловими і продовольчими товарами, необхідними матеріалами.

5. При виокремленні економічного району потрібно враховувати економіко-географічне розташування території і його вплив на спеціалізацію та особливості розміщення продуктивних сил.

6. Виокремлення економічного району передбачає врахування принципу економічного тяжіння, тобто необхідності включення в його межі основної територіальної частини або й усієї зони формуючого впливу головного регіонального центру.

7. До складу великих економічних районів повинні повністю входити території адміністративних областей, автономних республік без порушення їхніх меж.

Наукова і практична необхідність диференційованого підходу до вивчення територіально-господарських відмінностей у межах країни зумовлює потребу систематизації різних економічних районів.

Науково обґрунтованим є об'єктивне існування двох типів економічних районів — *галузевих* і *загальних*, або *багатогалузевих (інтегральних)*.

Галузеве (спеціальне) районування потрібне для вивчення особливостей розміщення і проблем розвитку окремих галузей виробництва. Цей тип економічних районів виникає під впливом закономірності концентрації підприємств окремої галузі народного господарства і пов'язаних з ними обслуговуючих виробництв. Так, у сільському господарстві вирізняють райони виробництва зернових і технічних культур, виноградарство і садівництво, а в промисловості — райони вугільної, металургійної, хімічної, легкої та інших галузей індустрії. Галузеві економічні райони є складовою загальних економічних районів.

Загальне (інтегральне) економічне районування базується на регіональних народногосподарських комплексах, в основі яких

лежать територіально-виробничі комплекси різного ступеня сформованості або їхні складові частини. За цим районуванням вирізняють три підтипи інтегральних економічних районів:

- великі (макрорайони);
- середні (мезорайони);
- малі (мікрорайони).

Великі (інтегральні) економічні райони — це поділ території країни на найбільші територіальні частини, які об'єднують кілька адміністративних областей. У великих економічних районах, крім галузей спеціалізації у масштабі держави, повинні розвиватися й інші основні галузі виробництва з метою повнішого використання місцевих ресурсів і зменшення обсягів продукції, що ввозиться з інших районів.

Середні (інтегральні) райони, як правило, є підрайонами великих економічних районів. Об'єктивною основою цього районування є територіальний поділ праці і в масштабах країни, і в межах великих (інтегральних) економічних районів. Ці райони використовуються для прогнозування рівня розвитку виробництва і невиробничої сфери та розробки державних програм галузевого розвитку, а також для управління господарською діяльністю.

Малі райони (мікрорайони) — найнижчий ступінь інтегральних економічних районів. Вони органічно пов'язані з низовим адміністративно-господарським районуванням, їх територія відповідає території внутріобласних адміністративних районів. У цих районах основними галузями виробництва є рослинництво, тваринництво і місцева промисловість, переважно та, що переробляє сільськогосподарську продукцію. У межах цих районів можуть бути розташовані і підприємства міжрайонного значення, які впливають на формування обласних господарських комплексів.

3.4. Мережа економічних районів України і практичне значення економічного районування

Економічне районування України на державній організаційній основі розпочалося з 1927 р. комісією Держплану Росії. Перша спроба виокремити економічні райони в Україні була невдахою. Уряд України не прийняв поділу, внаслідок якого її

територія була поділена на два великих райони. Держплан СРСР виділив Україну як єдиний економічний район.

Тільки в післявоєнний період в Україні було визначено майже всі сучасні області, а також завершилося об'єднання території України з її західними землями і Кримом, розпочалася науково обґрунтована розробка мережі економічних районів.

У 1952 р. в Україні було виділено п'ять економічних районів (груп, областей):

1. Центральний (Київська, Чернігівська, Житомирська, Вінницька і Кам'янець-Подільська області).
2. Південно-Східний (Сталінська, Ворошиловградська, Дніпропетровська, Запорізька області).
3. Північно-Східний (Харківська, Полтавська, Сумська області).
4. Південно-Західний (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Кіровоградська, Ізмаїльська області).
5. Західний (Львівська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська, Рівненська, Волинська, Чернівецька і Закарпатська області).

Мережа економічних районів України переглядалася в 1957, 1960 і в 1963 р., яка проіснувала до 1990 р.

Після розвалу СРСР, в умовах переходу України до ринкової економіки і самостійного економічного розвитку, стара мережа великих економічних районів втратила своє призначення. Українські вчені запропонували кілька варіантів удосконалення мережі економічних районів, але вони були недостатньо науково обґрунтованими. У запропонованих варіантах мереж економічних районів економічними районами визначалися території, які раніше були названі об'єктивними підрайонами Донецько-Придніпровського і Південно-Західного макроекономічних районів у системі союзного поділу праці.

1998 року Кабінет Міністрів України, враховуючи необхідність державної регіональної економічної політики, вніс на розгляд Верховної Ради проект Закону України “Про концепцію державної регіональної політики”, в якому була запропонована така мережа економічних районів України:

- Донецький (Донецька і Луганська області).
- Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька і Кіровоградська області).
- Східний (Харківська, Полтавська і Сумська області).

- Центральний (Київська і Черкаська області, м. Київ).
- Поліський (Волинська, Житомирська, Рівненська, Чернігівська області).
- Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області).
- Причорноморський (Автономна Республіка Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області, м. Севастополь).
- Карпатський (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька області).

Запропонований проект нової мережі економічних районів загалом відповідає науковим критеріям економічного районування.

Велике прикладне значення економічного районування полягає в тому, що воно є основою формування і реалізації державної регіональної економічної політики, а також використовується в практиці територіального управління господарством, при виборі доцільних варіантів розміщення нових виробничих об'єктів і вдосконаленні територіальної структури господарства, обґрунтуванні перспектив розвитку територіально-виробничих комплексів. Економічне районування сприяє підвищенню ефективності використання ресурсного, виробничого і науково-технічного потенціалу регіонів зокрема і країни загалом. Економічне районування території в Україні здійснюється для прогнозування, розробки і реалізації територіальних комплексних програм і схем природокористування, проектів районного планування, схем розвитку і розміщення продуктивних сил та розселення населення. При цьому обґрунтовуються основні завдання і показники соціально-економічного розвитку регіонів і шляхи вирішення соціальних, економічних та екологічних проблем.

Таким чином, *економічне районування є науковим методом територіальної організації народного господарства* і водночас одним із засобів раціонального розміщення виробництва, вдосконалення його спеціалізації та піднесення соціально-економічного розвитку.

Література: основна [1; 13; 22; 23; 28; 32; 35; 37–42; 51; 52]; додаткова [58; 61; 67; 68]

Лекція 4

Наукові засади державної регіональної економічної політики

- ✓ Сутність державної регіональної економічної політики, її мета і завдання.
- ✓ Основні принципи державної регіональної економічної політики України і механізм її реалізації.
- ✓ Сучасна концепція розміщення продуктивних сил. Особливості розміщення продуктивних сил в умовах ринкової економіки.
- ✓ Перспективи розвитку економічних районів України.
- ✓ Наукові методи аналізу розміщення і територіальної організації народного господарства.

4.1. Сутність державної регіональної економічної політики, її мета і завдання

В сучасних умовах реформування економіки України значно розширюються функції і завдання регіонів щодо раціонального використання природних ресурсів, забезпечення зайнятості населення та розвитку зовнішньоекономічних зв'язків. Від того, наскільки оптимально поєднуються інтереси держави і окремих регіонів, залежить збалансованість розвитку народного господарства.

Регіональна економічна політика характеризується певною сукупністю цілей, завдань, механізмів, які в остаточному підсумку визначають її стратегію і тактику. Вона ґрунтується на врахуванні широкого спектра національних, політичних і соціальних факторів, що дає змогу ефективно впливати на регіональний розвиток.

При визначенні пріоритетних напрямів регіональної економічної політики враховують демографічні, екологічні, виробничі та інші проблеми, вирішення яких сприяє загальному економічному піднесенню регіонів.

Об'єктами регіональної економічної політики можуть бути різні адміністративно-територіальні утворення або їх сукупність, *суб'єктами* — органи виконавчої влади та місцевого самоврядування, які безпосередньо виконують функції забезпечення соціально-економічного розвитку регіонів.

Державна регіональна економічна політика ґрунтується на положеннях Конституції України, Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” та інших нормативно-правових актах.

Основною метою державної регіональної економічної політики на нинішньому етапі соціально-економічного розвитку України є збільшення національного доходу держави на основі підвищення соціально-економічного розвитку регіонів, ефективного використання їх природно-ресурсного і науково-технічного потенціалу, раціоналізації систем розселення та досягнення внутрішньорегіональної збалансованості.

Цю мету можна деталізувати за конкретними сферами суспільного розвитку.

Так, в економічній сфері основна мета полягає:

- у досягненні економічно доцільного рівня комплектності господарства регіонів та раціоналізації їх структури;
- у створенні економічних передумов для розвитку підприємництва та ринкової інфраструктури, здійснення земельної реформи і приватизації державного майна та інших ринкових перетворень;
- у створенні і розвитку спеціальних (вільних) економічних зон;
- в удосконаленні економічного районування країни.

У соціальній сфері основна мета регіональної економічної політики України реалізується:

- у конкретних заходах, спрямованих на стабілізацію рівня життя всіх верст населення з поступовим підвищенням рівня добробуту на основі єдиних соціальних стандартів та посилення всіх форм соціального захисту населення;
- у забезпеченні продуктивної зайнятості населення через ефективне регулювання регіональних ринків праці та міграційних процесів;
- у сприянні поліпшенню демографічної ситуації з метою збільшення тривалості життя та забезпечення природного приросту населення в регіонах;

- у формуванні раціональної системи розселення на основі збереження існуючих і створення нових населених пунктів;
- в активізації функціонування сіл та малих міських поселень, регулювання розвитку великих міст.

В *екологічній сфері* державна регіональна економічна політика спрямована на запобігання забрудненню навколишнього середовища та ліквідацію його наслідків, впровадження механізму раціонального природокористування, збереження унікальних територій та природних об'єктів.

На основі чіткого визначення мети державної регіональної економічної політики обґрунтовуються її основні завдання.

Серед пріоритетних завдань на тривалу перспективу державними органами управління визначено *структурну перебудову економіки регіонів України*, насамперед промислових районів і центрів України з надмірною концентрацією підприємств важкої індустрії та складною екологічною обстановкою (Донецька, Запорізька, Дніпропетровська, Луганська області, міста Кривий Ріг, Маріуполь, Дніпродзержинськ та ін.).

Важливим напрямком регіональної економічної політики є *соціальні питання*, вирішити які можна лише за рахунок радикальних змін у сучасній політиці зайнятості та ринку праці. З огляду на це передбачається активізувати діяльність щодо створення нових робочих місць у сфері споживання, організаціях ринкової інфраструктури, малому та середньому підприємстві виробничої сфери.

Одним з важливих завдань регіональної економічної політики та необхідною передумовою соціального прогресу країни є *поліпшення демографічної ситуації* у регіонах України завдяки поліпшенню соціально-побутових умов життя населення, здійсненню заходів щодо підтримання сімей з дітьми та найменш соціально захищених верств населення, підвищення рівня споживання населенням товарів і послуг.

У *виробничій сфері* пріоритетними завданнями державної регіональної економічної політики визначено *розвиток експортних та імпортозамінних виробництв* у регіонах, де для цього є сприятливі умови. Це дасть змогу суттєво вплинути на експортний потенціал територій, удосконалити структуру експорту держави, розширити зовнішньоекономічні зв'язки.

Особлива увага приділяється *розвитку сільськогосподарського виробництва* на основі удосконалення його спеціалізації

та підвищення рівня інтенсифікації з метою нарощування експортного потенціалу, комплексної інтеграції переробних галузей сільськогосподарської продукції та сировини.

Згідно із завданнями регіональної економічної політики, передбачається повніше використовувати ресурси в Криму, узбережжя Чорного та Азовського морів, Карпат, а також сприяти таким за кліматичними та природними факторами районів Вінницької, Полтавської та інших областей з метою формування в майбутньому високорозвинених туристичних та лікувально-оздоровчих комплексів державного і міжнародного значення.

4.2. Основні принципи державної регіональної економічної політики України і механізм її реалізації

Державна регіональна економічна політика України формується і реалізується таким чином, щоб забезпечити територіальну цілісність держави, створити рівновігдні умови функціонування регіональних господарських комплексів з метою активізації ролі територій у здійсненні економічних реформ і вирішенні соціальних проблем. Ця політика, як визначено нормативними документами, ґрунтується на таких основних принципах:

- визначення й дотримання загальнодержавних пріоритетів та забезпечення органічної єдності завдань щодо соціально-економічного розвитку країни та розвитку продуктивних сил регіону;
- правове забезпечення економічної самостійності регіонів на основі розмежування повноважень між центральними і місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування і підвищення їх відповідальності за вирішення завдань життєзабезпечення і комплексного розвитку територій;
- дотримання вимог екологічної безпеки при реформуванні структури господарських комплексів і розміщенні нових підприємств;
- досягнення економічного і соціального ефекту за рахунок використання переваг територіального поділу праці, раціонального природокористування, розвитку міжрегіональних зв'язків.

У процесі здійснення конкретних заходів державної регіональної економічної політики, спрямованих на підвищення ролі регіонів у здійсненні економічної реформи в країні, передбачається:

- сформувати нову територіальну структуру державного сектору економіки;
- реформувати систему управління державним сектором економіки;
- зміцнити економічні основи місцевого самоврядування та розширити його важливі соціально-економічні функції щодо життєзабезпечення територіальних утворень;
- здійснити поетапний перехід на обґрунтовану систему бюджетного регулювання та розширити права місцевих органів виконавчої влади у бюджетній політиці України.

Механізм реалізації державної регіональної економічної політики — це система конкретних економічних важелів та організаційно-економічних засобів, за допомогою яких здійснюється державний вплив на просторову організацію суспільства, забезпечується соціально-економічний розвиток регіонів, удосконалюється структура їхнього господарського комплексу.

Основними складовими цілісного механізму державної регіональної економічної політики є відповідна *законодавчо-нормативна база, бюджетно-фінансове регулювання* регіонального розвитку, *прогнозування і програмування*, розвиток різних форм територіальної організації продуктивних сил (створення спеціальних економічних зон, міжрегіональне та прикордонне співробітництво тощо).

Основою механізму економічної політики є законодавча база, що визначає взаємовідносини держави і регіонів та відповідні організаційні структури управління соціально-економічними процесами. На сучасному етапі держава через законодавчу базу здійснює політику, спрямовану на підвищення економічної самостійності територій.

Механізм державної регіональної політики повинен поєднувати у собі методи прямого й опосередкованого впливу на соціально-економічні процеси. За своїм характером ці методи можуть бути *заохочувальними та обмежувальними, активними і пасивними*. Їх комплексне поєднання дає змогу забезпечити високу результативність у досягненні намічених цілей.

У регіональній економічній політиці широко використовуються такі *методи прямого економічного регулювання*: цільове фінансування; пряма фінансова допомога; надання субсидій тощо. Для *опосередкованого економічного регулювання* регіонального розвитку використовують важелі податкової, кредитно-грошової, амортизаційної та зовнішньоекономічної політики.

Державні органи управління можуть впливати на регіональний розвиток через такі заходи:

- надання податкових пільг для розвитку наукомістких виробництв;
- створення акціонерних товариств для завершення раніше розпочатого будівництва;
- надання регіонам інвестиційних премій за спорудження об'єктів, що дають змогу удосконалити структуру економіки регіону, працевлаштувати вивільнених працівників, поліпшити екологічну ситуацію тощо.

Принциповим питанням є удосконалення існуючої системи бюджетного регулювання та розширення бюджетної автономії територій.

Одним із важливих елементів регіональної політики є розробка *довгострокових і середньострокових прогнозів соціально-економічного розвитку* Автономної Республіки Крим, областей України, м. Києва і Севастополя та *державних регіональних програм*, за допомогою яких досягається планомірність у розвитку продуктивних сил, узгоджуються інтереси галузей і територій.

У регіональній економічній політиці особливе місце належить економічному стимулюванню розміщення нових виробничих об'єктів, які здатні виробляти конкурентоспроможну продукцію і швидко реагувати на зміну ринкової кон'юнктури.

З 1996 р. в Україні діє експериментальна зона “Сиваш”, створено спеціальні економічні зони у Донецькій, Луганській і Закарпатській областях, для вирішення проблеми працевлаштування персоналу Чорнобильської АЕС сформовано експериментальну зону “Славутич”.

Формування спеціальних економічних зон в Україні дає змогу збільшити надходження іноземних інвестицій, створити сучасну виробничу, транспортну та ринкову інфраструктуру, підвищити ефективність використання природних ресурсів.

Особливе місце в регіональній економічній політиці належить різним *формам міжрегіонального і прикордонного співробітництва*; зонам активної науково-технічної діяльності, створення яких передбачає організацію наукових, дослідних і технологічних парків, інноваційних центрів, технополісів тощо.

Велика увага в регіональній економічній політиці приділяється так званим регіональним проблемам, тобто тим територіям, які вирізняються серед інших кризовим загостренням певної проблеми, що має негативні соціально-економічні наслідки для всієї системи господарювання. Причиною загострення цих проблем можуть бути природні й техногенні катастрофи, а також соціально-економічні фактори.

4.3. Сучасна концепція розміщення продуктивних сил. Особливості розміщення продуктивних сил в умовах ринкової економіки

Основою нової регіональної концепції розміщення продуктивних сил є визначення цілісності всіх складових єдиної регіональної системи — природно-ресурсної, економічної, соціальної, інформаційної.

Сучасна концепція розміщення продуктивних сил орієнтується на досягнення їх сталого розвитку і *передбачає*:

- подолання існуючих диспропорцій у територіальній структурі національної економіки;
- максимальне використання переваг територіального поділу праці, особливостей природно-ресурсного та науково-виробничого потенціалу регіонів;
- удосконалення спеціалізації регіонів з урахуванням загальнодержавних інтересів;
- активізацію господарської діяльності у регіонах на ринкових засадах в умовах різних форм власності;
- забезпечення умов для прискореного розвитку галузей, що випускають конкурентоспроможну продукцію, та залучення іноземних інвестицій у регіоні, де існують для цього найбільш сприятливі передумови;
- створення нормальних умов для життєдіяльності населення та ліквідацію зон надзвичайних екологічних ситуацій в окремих регіонах.

Основні концептуальні положення щодо розміщення продуктивних сил реалізуються в таких розробках прикладного характеру, як схеми-прогнози та державні програми розвитку і розміщення продуктивних сил України, економічних районів і областей на перспективу.

До *особливостей розміщення і розвитку* продуктивних сил в умовах ринкової економіки можна зарахувати такі:

- органічне поєднання державних, регіональних і місцевих інтересів під час розміщення нових об'єктів при мінімальному залученні зовнішніх ресурсів та максимальному використанні місцевих;
- формування та інтенсивний розвиток об'єктів ринкової інфраструктури та інформаційних систем з метою створення збалансованих регіональних ринків виробництва і збуту конкурентоспроможної продукції та послуг, на яких спеціалізуються регіони;
- пріоритетний розвиток наукомістких виробництв з швидкою окупністю витрат, ресурсозбереженням і значним нагромадженням для активізації інвестиційної діяльності та структурної реорганізації економіки;
- орієнтація на прогресивну структуру регіональної економіки з високою питомою вагою галузей, що працюють на задоволення потреб споживчого сектору економіки;
- розвиненість недержавного сектору економіки, зокрема підприємницьких структур.

4.4. Перспективи розвитку економічних районів України

У *Донецькому* (Донецька і Луганська області) і *Придніпровському* (Дніпропетровська, Запорізька і Кіровоградська області) *економічних районах* набувають подальшого розвитку такі галузі спеціалізації промисловості: паливно-енергетична, чорна і кольорова металургія, автомобільна, хімічна, аерокосмічна промисловість і важке машинобудування.

Здійснюватиметься конверсія окремих оборонних підприємств, відбудуватиметься нарощування потужностей легкої і харчової промисловості та комплексна реконструкція і технічне переоснащення підприємств вугільної, металургійної, хімічної

промисловості, машинобудування, енергетики, а також структурне реформування всього виробничо-територіального комплексу та збалансування розвитку базових галузей з реальними потребами економіки.

У Східному економічному районі (Полтавська, Сумська і Харківська області) відбуватиметься структурна перебудова галузей тракторного і сільськогосподарського машинобудування, автомобільної, електронної і харчової промисловості, розвиватиметься видобуток газу, нафти і продуктів їх переробки тощо.

У Центральному економічному районі (Київська, Черкаська області і м. Київ) забезпечуватиметься прискорений розвиток агропромислового комплексу, сфери послуг та легкої промисловості, галузей машинобудування, радіотехніки, електроніки та авіабудування.

У Поліському економічному районі (Волинська, Житомирська, Рівненська, Чернігівська області) розвиватимуться галузі сільськогосподарського машинобудування, приладобудування, мінералів, легкої та харчової промисловості, здійснюватиметься подальша реконструкція АПК.

У Подільському економічному районі (Вінницька, Тернопільська і Хмельницька області) здійснюватиметься технічна реконструкція сільськогосподарського машинобудування, енергетики, приладобудування і харчової промисловості, посилюватиметься спеціалізація АПК на вирощуванні та переробці цукрового буряку, зернових та інших сільськогосподарських культур.

У Причорноморському економічному районі (Автономна Республіка Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області і м. Севастополь) пріоритетними напрямками розвитку будуть насамперед галузі морегосподарського комплексу, а також галузі машинобудування для АПК, освоєння нафтогазових родовищ та ін.

У Карпатському економічному районі (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська і Чернівецька області) структурні зрушення спрямовуватимуться на підвищення питомої ваги сільськогосподарського та автомобільного машинобудування, хімічної і нафтохімічної промисловості, лісопромислового комплексу, легкої та харчової промисловості.

4.5. Наукові методи аналізу розміщення і територіальної організації народного господарства

Наукові основи розміщення продуктивних сил визначаються насамперед методами цієї науки. *Методи науки* — це способи пізнання дійсності, планомірний шлях встановлення істини. *Суккупність методів* дослідження, які використовуються в науці, формує її *методологію*. Найбільш загальним, визначальним для всіх наук є *діалектичний метод*. Спираючись на нього, в кожній галузі знань розробляється методологія і методика досліджень.

До *основних методів аналізу розміщення продуктивних сил* належать:

- вивчення конкретного підприємства й аналіз його господарської діяльності, виробничого потенціалу, технологічних особливостей, складності виробничого процесу, зв'язків з поставок сировини і реалізації готової продукції, енергетичної і кадрової забезпеченості, можливостей збільшення потужностей, перспективності розвитку тощо;
- вивчення елементарної системи виробництва, до складу якої входить підприємство;
- вивчення галузевого розміщення продуктивних сил і галузевої структури господарства міста, району, області, країни, для чого галузі диференціюють на добувні та обробні;
- виявлення і вивчення промвузлів, територіально-виробничого і агропромислового комплексів як основ територіальної організації виробництва;
- картографування територіальних аспектів розвитку і розміщення продуктивних сил, формування економічних районів.

За допомогою тематичних економічних карт розкриваються особливості розміщення промислових підприємств, центрів, галузей, промислових районів, їх взаємозв'язок щодо сировини і поставок продукції; покриття території країни або району мережею транспортних шляхів, лініями електропередачі та ін.;

- економічне районування як найважливіший метод науки про розміщення продуктивних сил, систематизацію складної інформації, удосконалення територіальної організації народного господарства та його управління.

Науково обґрунтована мережа економічних районів дає змогу визначити основні напрями найбільш раціонального використання ресурсів у кожному з них шляхом утворення територіально-виробничих комплексів, визначення галузей та їх спеціалізації в народному господарстві країни і перспектив розвитку;

- порівняльний метод, за допомогою якого на основі аналізу статистичних даних і основних економічних показників визначається місце галузі серед інших галузей району або серед інших районів;
- статистичні методи, зокрема такі як групування статистичних показників, розрахунки середніх величин, розрахунки відповідних показників на 100 або на 1000 чол., розрахунки динамічних рядів у натуральних числах та в процентах і визначення на їх основі темпів збільшення приросту тощо;
- вивчення і визначення територіально-виробничих комплексів регіонів за допомогою методу енерговиробничих циклів, який розкриває ланцюговий зв'язок підприємств від видобутку сировини до виробництва готової продукції, у тому числі підприємств і наукових установ, що обслуговують цю групу;
- балансовий метод, який широко використовується для аналізу розвитку і розміщення продуктивних сил. За його допомогою визначають обсяги виробництва за галузями, рівень розвитку окремих галузей, співвідношення між ними, зміни в їх розміщенні.

Особливої уваги варте використання методу *територіальних пропорцій* у розміщенні виробництва. Пропорції — це певне співвідношення частин між собою і цілим. Вивчення наукових пропорцій і темпів розвитку господарства містить низку важливих питань, які впливають на особливості розміщення продуктивних сил. До них зараховують: співвідношення першого і другого підрозділів суспільного виробництва, співвідношення промисловості, сільського господарства і транспорту, співвідношення між галузями промисловості тощо.

Неабияке значення для раціонального розміщення продуктивних сил і територіальної організації народного господарства

має системний аналіз. Під ним розуміють сукупність засобів і методів для вивчення складових об'єктів — узагальнених динамічних систем. Їх дослідження здійснюють поетапно. Пізнання об'єкта як системи дає змогу найбільш правильно визначити шляхи його розвитку.

Системний підхід до вивчення проблем раціонального розміщення продуктивних сил дає змогу широко застосувати *економіко-математичні методи*. Серед них найбільшого поширення набули такі:

- математико-статистичні (одержання кількісної інформації і обробка даних);
- математичне моделювання як формалізований опис явищ і процесів у сфері територіального розміщення виробництва, побудова відповідних моделей (систем математичного рівняння);
- методи математичного програмування, які застосовуються для вирішення завдань з оптимізації розміщення виробничих і соціально-побутових об'єктів тощо.

Початок розробки теорії розміщення виробництва датується кінцем XVIII — початком XIX ст. Як уже згадувалося, біля її витоків стояли такі зарубіжні вчені: Д. Рікардо, А. Вебер, Й. Тюнен, В. Крісталлер, А. Льош, У. Ізард (США) і П. Хагетт та ін.

Література: основна [1–6; 10; 13; 16; 22; 28; 35; 36; 38–42; 44; 51; 52];
додаткова [61; 62; 69; 72]

МАУП

Лекція 5

Населення і трудові ресурси України

- ✓ Роль народонаселення у розвитку продуктивних сил і територіальній організації народного господарства.
- ✓ Динаміка кількості і склад населення, особливості його розміщення.
- ✓ Демографічна ситуація та її регіональні особливості, трудові ресурси і їх структура.
- ✓ Трудоресурсна ситуація, її регіональні особливості та ринок праці і забезпечення продуктивної зайнятості.

5.1. Роль народонаселення у розвитку продуктивних сил і територіальній організації народного господарства

Населення, або народонаселення — це сукупність людей, які проживають у межах відповідних територій (села, міста, країни, материка, світу).

Населення разом з природними умовами і ресурсами та способом виробництва матеріальних благ є основою матеріального життя суспільства. Взаємодія людей за допомогою засобів виробництва та предметів праці забезпечує матеріальне виробництво.

Населення зосереджено у певному географічному середовищі і здійснює виробництво матеріальних благ згідно з наявними природними ресурсами. Виробництво засобів існування та послуг становить суть господарювання людей. Без цього існування суспільства неможливе. Взаємозв'язок населення і розвитку господарства — процес історичний. Він змінюється й ускладнюється упродовж всього історичного розвитку людства.

Як відомо, на початку розвитку суспільства населення забезпечувало свою життєдіяльність за рахунок дарів природи, рибальства та мисливства, потім на зміну їм прийшло відтворювальне господарство — землеробство і тваринництво. Розвиток цих галузей зумовив необхідність виробництва засобів праці, що привело до виникнення нового прошарку людей — ремісників.

Виробництво засобів праці і спеціалізація регіонів на виробництві різних продуктів залежно від наявних природних умов і ресурсів зумовили розвиток торгівлі як подальшого сектору господарювання.

Названі сектори господарювання характеризують початковий етап розвитку суспільства. Нині домінує інформаційна стадія розвитку суспільства, коли наука і розробка нових технологій стають основними сферами діяльності людей.

Людина, з одного боку, є активною продуктивною силою, яка своєю трудовою діяльністю забезпечує виробництво матеріальних засобів свого існування та надання необхідних їй послуг, а з іншого — споживачем продуктів праці, які забезпечують її життєдіяльність.

Населення є водночас і споживачем, і виробником матеріальних благ та послуг. Населення не існує поза економікою, як і економіка не може існувати без населення. Людина є основним творцем суспільного багатства, а кількість населення і кваліфікація його працездатної частини є фактором, який зумовлює можливість економічного розвитку.

При плануванні розвитку і розміщення виробництва та окремих галузей народного господарства практичне значення мають кількість наявних трудових ресурсів, джерела їх поповнення та якісна характеристика цих ресурсів (рівень освіти, професійно-кваліфікаційна підготовка, фізичний стан певної статі та ін.). Проте тісний зв'язок населення з економікою спостерігається не лише на стадії виробництва, а й на стадії споживання. Потреби населення зумовлюють також розвиток галузей соціальної інфраструктури та сфери послуг.

Метою розвитку економіки має бути забезпечення фізичного, духовного та інтелектуального розвитку нинішніх поколінь та кількісного і якісного відтворення майбутніх. Всі *види людської діяльності* — виробництво, споживання матеріальних благ та послуг, відтворення нових поколінь, з одного боку, є явищами соціального життя, які пов'язані з розвитком народного господарства, а з іншого — це процеси власне життєдіяльності людей. Тому таким складним, взаємозумовленим і нерозривним є зв'язок між населенням і розвитком територіальної організації народного господарства.

5.2. Динаміка кількості і склад населення, особливості його розміщення

Кількість населення країни загалом та окремих її регіонів є результатом взаємозумовленого розвитку всіх процесів суспільного розвитку, і насамперед соціально-економічних та демографічних.

Вивчення процесів відтворення населення, особливо динаміки його кількості, має практичне значення для встановлення механізму взаємодії економічних і демографічних процесів. Кількість населення держави або окремих її регіонів не є величиною сталою, вона змінюється відповідно до дії усієї сукупності різноманітних факторів. Знання кількості населення на певну дату чи період дає змогу оптимально збалансувати розвиток народного господарства і напрями демографічної політики.

За кількістю населення Україна є однією з великих держав Європи (понад 47,3 млн чол. на 2005 р.) і за цією характеристикою займає сьоме місце в Європі (після Росії, Німеччини, Великобританії, Італії, Туреччини і Франції).

Найповнішу інформацію про кількість, структуру і розселення, а також процеси руху дають державні переписи — 1959, 1970, 1979, 1989 та 2001 р. Згідно з даними переписів кількість населення України становила в 1959 р. 47,9 млн чол., у 1970 — 47,1, в 1979 — 49,8, в 1989 — 51,7, у 2001 р. — 48,4 млн чол. Як бачимо, кількість населення України постійно збільшувалася. Починаючи з 1993 р. і дотепер кількість населення України щорічно зменшується. Такий характер динаміки кількості населення зумовлює складність вирішення багатьох демографічних, економічних і політичних проблем в Україні.

Україна належить до держав з високою густрою населення (78 чол./км² на 2005 р.). Розміщення його відповідає повною мірою особливостям територіального розміщення виробництва та природно-ресурсному потенціалу України. Найменша густина населення на Поліссі та півдні України — близько 50 чол./км², найвища — у Донецького регіоні — 133,6 чол./км², а в Донецькій області — 176 чол./км². Висока густина населення і в західних областях України — 98–119 чол./км². В Автономній Республіці Крим — 76 чол./км².

Розміщення міського і сільського населення істотно впливає на раціональне розміщення та оптимальний розвиток продук-

тивних сил. Якщо на початку XIX ст. в Україні переважало сільське населення — близько 82 % всього населення, то нині майже 68 % його живе в містах. Показник питомої ваги міських жителів має територіальні відмінності — від 37,0 % у Закарпатській області до 90,3 % у Донецькій.

На 1 січня 2005 р. в Україні нараховувалося 456 міст, зокрема 178 обласного підпорядкування, 886 селищ міського типу та 28585 сіл. У міських поселеннях, які становлять менше 5 % всіх населених пунктів України, зосереджено більш як 2/3 населення (67,7 %) — 32,0 млн чол. У селищах міського типу з населенням понад 20 тис. чол. проживає лише 2 % населення. Сільське населення України на початок 2005 р. становило 15,3 млн чол.

Найістотнішим фактором формування кількості сільського населення є соціально-економічні умови. Кількість сільського населення, як і кількість сільських населених пунктів, не є постійною величиною. Кількість і міського, і сільського населення останнім часом скоротилося (міського — на 2,1 млн чол., сільського — на 4,2 млн чол., зокрема за 1986–1998 рр. — на 1,2 млн чол.). Кількість сільського населення також має значні територіальні відмінності. Так, кількість сільського населення в Криму, Закарпатті та в Херсонській області збільшилася, а в решті областей зменшилася, особливо у Вінницькій, Чернігівській, Сумській та Житомирській областях.

Фізичний стан людини, як і способи її діяльності, дуже залежить від особливостей природних умов. Нині проблема збереження належних природних умов загострюється в регіонах Донбасу, Придніпров'я та ін. Рівень забруднення повітря, поверхневих вод і землі в цих районах перевищує можливості їх самоочищення, що є причиною майже 20 % прямих захворювань. Україна належить до країн, що мають високі показники забруднення навколишнього середовища. Так, забруднення стічних вод у загальному їх обсязі становить 28 %, у Харківській і Луганській областях — понад 70 %.

Високим є рівень забруднення атмосферного повітря. Найбільші викиди шкідливих речовин в атмосферу спостерігаються в Маріуполі, Кривому Розі, Запоріжжі, Дніпропетровську, Донецьку та інших індустріальних районах. З огляду на складні екологічні умови варта уваги концепція малих і середніх міст, у яких природне середовище значно краще, ніж у великих.

Одним з важливих демографічних показників є *статевовікова структура населення*. На його основі можна зробити певні висновки про демографічні тенденції і визначити можливі зміни динаміки кількості населення в майбутньому. Аналіз статистичних матеріалів свідчить про те, що в Україні спостерігається постійне переважання жінок у загальній кількості населення. Переважання жінок збільшується з кожною віковою групою. Серед міських жителів кількісне переважання настає вже з 17 років, а в сільській місцевості — після 40 років.

Істотну роль у відтворенні населення та визначенні демографічної бази трудових ресурсів відіграє характер *вікової структури населення*, особливістю якої в Україні нині є *зниження частки дітей* у загальній кількості населення, що свідчить про звужений тип відтворення населення.

Важливим фактором подальшого економічного і соціального розвитку країни є співвідношення між основними віковими групами населення — допрацездатного, працездатного та старшого за працездатний. Зменшення питомої ваги дітей та осіб працездатного віку при одночасному збільшенні кількості населення у віці, старшому за працездатний, свідчить про *постаріння населення України*. Таким чином, територіальні особливості вікової та статевої структури населення, які спостерігаються в Україні, є результатом відмінностей природного відтворення населення та його міграції.

Національний склад населення України за даними перепису 2001 р. характеризується значним кількісним переважанням основної нації — українців, які становлять понад 77 % усіх жителів України (37,5 млн). Поряд з українцями в Україні проживає 134 національності і народності, серед них росіяни — понад 17 % (8,3 млн), на другому місці населення єврейської національності — близько 1 % населення України, білорусів — понад 400 тис. чоловік, молдаван — 300 тис. чол., болгар — близько 250 тис. чол., угорців — 150 тис. чол., румун — 100 тис. чол., поляків — 250 тис. чоловік, а також греки, татари, вірмени, німці, цигани, гагаузи та ін.

Протягом історичного періоду національний склад населення України змінювався. Українці проживають у багатьох країнах світу, українська діаспора є в 156 країнах: зокрема в Росії — понад 4,4 млн чол. Значна частина українців проживає в Польщі,

Білорусі, Молдові, США, Канаді, Австралії, загалом за межами України нині проживає понад 9 млн українців, у тому числі більш як 7 млн чол. — у республіках колишнього СРСР.

Національний склад населення України постійно змінюється під впливом міграції. Нині українці кількісно переважають в усіх областях України, за винятком Автономної Республіки Крим, де майже 2/3 її населення становлять росіяни.

У збереженні міжетнічної злагоди в усіх регіонах України велика роль належить створенню державою сприятливих умов для національно-культурного розвитку як національних меншин в Україні, так і українців, які проживають у країнах близького і далекого зарубіжжя. Ці питання повинні бути предметом міждержавних відносин і вирішуватися на користь народів усіх країн.

5.3. Демографічна ситуація та її регіональні особливості, трудові ресурси і їх структура

Людина та закономірності її життєдіяльності є предметом вивчення багатьох наук: географії населення, економіки трудових ресурсів, демографії, соціології, політичної економіки, філософії та ін.

Нині Україна перебуває на такому етапі демографічного розвитку, коли народжуваність зменшується, а смертність збільшується. Це призводить до зменшення загальної кількості населення і відсутності навіть простого відтворення населення (процесу неперервної заміни поколінь). Україна належить до держав світу, в яких природний приріст населення має від'ємне значення і в останнє десятиліття ця тенденція посилюється. Зниження природного приросту населення зумовлене постійним зниженням народжуваності і тенденцією досить високої смертності населення. Якщо у 1985 р. народилося 762,8 тис. дітей, а померло 617,6 тис. чол. і природний приріст становив 145,2 тис. чол., то в 1998 р. народилося вже 419,2 тис. дітей, а померло 720 тис. чол. і приріст був від'ємним — 300,8 тис. чол. Загальний коефіцієнт смертності у 1989 р. в Україні становив 11,6 %, а в 1995 р. — 15,5 %. Вищим він був лише у восьми країнах світу. У 2004 р. народилося 427,3 тис. чол., померло 761,3 тис. чол.,

природний приріст становив –334,0 тис. чол. Відтворення населення у різних регіонах і населених пунктах різне. Переважання померлих над народженими за останні роки найбільшим було в Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Луганській та інших областях, другими за величиною відносних показників приросту населення є південні території України, а далі йдуть Хмельницька, Тернопільська та Житомирська області. У 1998 р. природний приріст населення спостерігався лише в Рівненській та Закарпатській областях. У 2004 р. приросту населення не було в жодній з областей України.

На відтворення населення істотно впливають соціальні та природні умови його життєдіяльності. Це зокрема різке зниження життєвого рівня більшості населення України, невпевненість у своєму майбутньому тощо. До природних умов належить високій рівень забруднення атмосферного повітря, води, ґрунтів і продуктів харчування. Усе це знижує показники (стан) здоров'я населення, особливо дітей.

Негативно впливає на відтворення населення України і впливатиме в майбутньому значне радіоактивне забруднення її території. Погіршення процесів відтворення населення України пов'язане також з деформованою його статеві-віковою структурою.

У відтворенні населення певних регіонів досить значною є роль міграції населення.

Міграція — це переміщення населення з постійного місця проживання, пов'язане з перетинанням певних меж (країни, області, району, міста). Переміщення населення може відбуватися зі зміною місця проживання або й без його зміни.

У місцях прибуття мігрантів, як правило людей молодших вікових груп, збільшується частка молоді, а отже, й можливість поліпшити демографічну ситуацію (створення сім'ї, підвищення народжуваності та ін.). Протилежні наслідки міграції спостерігаються у районах вибуття мігрантів. Починаючи з 1994 р. saldo міграції населення України набуло від'ємних значень і стало фактором зменшення загальної кількості населення України.

Від природного приросту, статево-вікової структури, а також міграції населення залежить кількісний склад трудових ресурсів країни.

Трудові ресурси — це частина населення України, яка має необхідний фізичний розвиток, стан здоров'я, освіту, професійні знання та кваліфікацію для заняття суспільно корисною працею. До трудових ресурсів, як і в більшості країн світу, зараховують працездатне населення у працездатному віці (для чоловіків — від 16 до 60 років, для жінок — від 16 до 55 років). Крім того, до трудових ресурсів зараховують зайнятих у виробництві підлітків до 16 років та осіб пенсійного віку, які працюють. Кількість трудових ресурсів — показник динамічний, він постійно змінюється і залежить від демографічних, соціальних та економічних факторів.

Трудові ресурси розподіляються за видами зайнятості:

- зайняті у суспільному виробництві (на державних, кооперативних підприємствах та організаціях);
- зайняті в домашньому й особистому підсобному господарстві та індивідуальною трудовою діяльністю;
- зайняті на навчанні з відривом від виробництва;
- зайняті у сфері військової діяльності (військовослужбовці).

Безробітні становлять окрему групу. Все зайняте у народному господарстві населення розподіляється між галузями матеріального виробництва та невиробничої сфери. До *зайнятих у галузі матеріального виробництва* зараховують усіх робітників і службовців, які:

- працюють у промисловості, сільському, лісовому та рибному господарстві, на транспорті і зв'язку, у будівництві;
- зайняті у торгівлі і громадському харчуванні, у посередницькій та комерційній діяльності, у збуті та матеріально-технічному постачанні, в інформаційно-обчислювальному обслуговуванні;
- зайняті розвідкою надр, у гідрометеорологічній службі та інших галузях матеріального виробництва.

До *зайнятих у невиробничій сфері* зараховують тих, хто працює у житлово-комунальному господарстві і невиробничих видах обслуговування, охороні здоров'я, освіті, культурі, науці та мистецтві, фінансуванні, в апараті державних органів управління, органах управління кооперативних та громадських організацій (див. табл. 4 дод.).

Підприємства та організації матеріального виробництва і невиробничої сфери можуть мати різну форму власності — державну, комунальну та приватну. Структура зайнятості відображена в балансі трудових ресурсів, який складається щорічно у середньому обчисленні по підприємству, галузі, по народному господарству загалом.

5.4. Трудоресурсна ситуація, її регіональні особливості та ринок праці і забезпечення продуктивної зайнятості

В умовах розвитку ринкових відносин робоча сила набуває якостей товару з характерною для нього вартістю та споживною вартістю. Споживна вартість пов'язана із спроможністю працівника створювати додаткову вартість. Таку властивість мають в основному особи працездатного віку, які досягли певного фізичного та інтелектуального розвитку. В Україні питома вага осіб працездатного віку становить понад 55 % всього населення.

Найнижча частка — 47,8–52,4 % — працездатного населення спостерігається у регіонах, де переважає аграрна сфера діяльності (Івано-Франківська, Тернопільська та Рівненська області), найвища — 57–58 % — в індустріально розвинених областях у Дніпропетровській, Харківській і Запорізькій.

Аналіз даних балансів трудових ресурсів показує, що кількість зайнятого населення в економіці України щорічно зменшується. В 1990 р. було зайнято 25,4 млн чол., у 1995 р. — 23,7 млн чол., у 2000 р. — 21,3 млн чол., у 2001 р. — 20,9 млн чол., у 2005 р. — 20,1 млн чол. Це зумовлено не тільки загальним скороченням населення, а й збільшенням кількості безробітних та іншими факторами.

Основними галузями зайнятості населення є промисловість — понад 4 млн чол., понад 1,0 млн чол. зайняті на транспорті і зв'язку, майже 4 млн чол. — у сільському, лісовому та рибному господарстві. Понад 3,5 млн чол. нині зайнято в галузях невиробничої сфери України (освіті, культурі, науці та ін.) (див. табл. 4).

Нинішній етап соціально-економічного розвитку України не забезпечує повного й ефективного використання трудових ресурсів. Аналіз статистичних даних за останні роки свідчить про

наявність у регіонах України значних резервів трудових ресурсів, до складу яких входять не зайняті в народному господарстві, зайняті в особистому і підсобному сільському господарстві та особи працездатного віку, які навчаються. Так, у Київській, Сумській, Полтавській, Кіровоградській, Чернігівській, Вінницькій та Хмельницькій областях резерви трудових ресурсів становлять від 17 % до 25 % їх загальної кількості. В Миколаївській, Запорізькій, Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Волинській, Тернопільській, Рівненській, Харківській та Херсонській областях — 25–29 %, а у Львівській, Одеській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Закарпатській і в Автономній Республіці Крим — від 31 до 41 % загальної кількості трудових ресурсів.

Таким чином, наведені дані свідчать про наявність проблеми ефективного використання трудових ресурсів в окремих регіонах України. Це значною мірою зумовлено вивільненням працівників (тобто їх скороченням з ініціативи адміністрації підприємств з різних галузей народного господарства і появою безробітних). За останні роки щорічно вивільнялося 200–275 тис. чол.

Нині рівень зайнятості трудових ресурсів у середньому в Україні становить 56,7 %, або майже 20,1 млн чол. Одночасно з вивільненням працівників спостерігався незначний рівень попиту на робочу силу, який не перевищував 167 тис. чол. на рік. Нині в Україні зареєстровано 3,5 % безробітних, а загалом їх кількість сягає більш як 1,9 млн чол. Кількість тих, хто працює в режимі неповного робочого тижня (дня), перевищує 2 млн чол.

Впровадження ринкових механізмів господарювання потребує від регіональних органів управління і держави розробки та реалізації соціальних гарантій у сфері зайнятості населення працездатного віку.

Література: основна [1; 13–15; 21; 22; 26; 28–30; 35; 37–42; 50–53];

додаткова [67; 68]

Лекція 6

Природно-ресурсний потенціал України

- ✓ Сутність природно-ресурсного потенціалу та його структура.
- ✓ Кількісна і якісна оцінка природних ресурсів і природних умов.
- ✓ Характеристика природно-ресурсного потенціалу України та її регіонів.
- ✓ Ресурсозбереження — основний напрям використання природно-ресурсного потенціалу.

6.1. Сутність природно-ресурсного потенціалу та його структура

Природно-ресурсний потенціал — це фактор розміщення продуктивних сил, що охоплює природні ресурси і природні умови, які можуть бути залучені в господарську діяльність за певних умов.

Під *природними ресурсами* розуміють тіла й сили природи, які на певному рівні використані для задоволення потреб людського суспільства.

Природні умови — це теж тіла й сили природи, які мають істотне значення для життя і діяльності суспільства, але не беруть безпосередньої участі у виробничій і невиробничій діяльності.

Такий поділ до певної міри є умовним, оскільки окремі компоненти можуть бути і як природні ресурси, і як природні умови.

До основних характеристик природно-ресурсного потенціалу належать:

- географічне положення;
- кліматичні умови;
- особливості рельєфу;
- розміщення ресурсного потенціалу.

Розрізняють такі структури природно-ресурсного потенціалу:

- компонентну;
- функціональну;

- територіальну;
- організаційну.

Компонентна структура природно-ресурсного потенціалу характеризує внутрішньовидові та міжвидові співвідношення природних ресурсів (земельних, водних, лісових тощо).

Функціональна структура відображає вплив природних ресурсів на формування спеціалізації території та певних господарських комплексів.

Територіальна структура відображає різні форми просторової дислокації природно-ресурсного комплексів.

Організаційна структура характеризує можливість відтворення та ефективної експлуатації природних ресурсів.

Природно-ресурсний потенціал є багатокомпонентним. Визначають такі його складові:

- мінеральні;
- земельні;
- водні;
- лісові;
- біологічні;
- рекреаційні;
- кліматичні;
- космічні.

За ознакою вичерпності природні ресурси поділяються на такі групи:

1. Невичерпні (сонячна радіація, енергія води, вітру тощо).
2. Вичерпні відновлювані (грунтовий покрив, водні ресурси, лікувальні грязі, рослинне паливо тощо).
3. Вичерпні невідновлювані (мінеральна сировина, природні будівельні матеріали).

В основі економічної класифікації природних ресурсів лежить їх поділ на ресурси виробничого і невиробничого, промислового і сільськогосподарського, галузевого і міжгалузевого, одноцільового та багатоцільового призначення.

6.2. Кількісна і якісна оцінка природних ресурсів і природних умов

Використання природних ресурсів в економічній системі потребує їх адекватної оцінки. Існує два основних *види оцінки: технологічна (виробнича) та економічна*. В результаті технологічної оцінки виявляється ступінь придатності природних ресурсів до того чи іншого виду людської діяльності з урахуванням сучасної або перспективної технології їх використання. Технологічна оцінка здійснюється перед економічною і виражається в балах та категоріях. Економічна оцінка природних ресурсів — необхідний етап для забезпечення їх ефективного використання. Вирізняють дві групи економічних оцінок. Перша характеризує економічні результати використання природних ресурсів, друга — економічні наслідки впливу на навколишнє природне середовище (переважно це економічні витрати внаслідок забруднення чи порушення навколишнього середовища).

Розрізняють витрати на запобігання забрудненню і витрати на компенсацію збитків. Витрати на запобігання забрудненню здійснюють для зменшення шкідливих викидів (наприклад, будівництво очисних споруд, нейтралізація викидів тощо). Витрати на компенсацію збитків можуть виникати внаслідок недоотримання національного доходу, додаткових витрат із соціальних фондів тощо.

Для економічної оцінки природних ресурсів застосовують методичні підходи, які ґрунтуються на категоріях ренти та ефективності.

При рентному підході природний ресурс оцінюється двома способами:

- за відносним ефектом або прибутком, який одержують в результаті використання цього ресурсу в народному господарстві;
- за додатковими затратами на компенсацію втраченого (неодержаного) прибутку в разі вилучення певного ресурсу з природокористування.

За народногосподарським значенням запаси корисних копалин поділяють на такі групи:

1. Балансові, використання яких економічно вигідне, тобто вони відповідають промисловим вимогам за якістю сировини і гірничо-технічними умовами експлуатації.

2. Позабалансові, які при наявному рівні технології експлуатувати економічно не вигідно.

У геології виокремлюють такі категорії запасів корисних копалин: A — детально розвідані та вивчені, B і C_1 — розвідані менш детально, C_2 — оцінені попередньо і приблизно. Запаси корисних копалин за категоріями A , B , C_1 , C_2 разом з прогнозованими запасами становлять геологічні запаси. До промислових запасів зараховують вивчені і розвідані запаси, експлуатація яких за існуючих умов забезпечує достатню рентабельність виробництва.

6.3. Характеристика природно-ресурсного потенціалу України та її регіонів

1. *Мінерально-сировинні ресурси.* Під мінеральними ресурсами розуміють сукупність різних видів корисних копалин, які можуть бути використані за сучасного рівня розвитку продуктивних сил. За характером використання мінеральні ресурси поділяються на групи: паливно-енергетичні; рудні; нерудні. На їх базі розвиваються такі галузі промислового виробництва, як чорна і кольорова металургія, електроенергетика, машинобудування, хімічна промисловість та ін.

У структурі паливних ресурсів України домінує кам'яне і буре вугілля, запаси якого за категоріями $A + B + C_1$ станом на 1997 р. становили 45,7 млрд т, що цілком достатньо для забезпечення власних потреб держави. Основні запаси кам'яного вугілля зосереджені в Донецькому і Львівсько-Волинському басейнах; запаси бурого вугілля — переважно у Дніпропетровському басейні.

В Україні виявлено 307 родовищ нафти і газу, які зосереджені переважно на північному сході країни (Харківська і Полтавська області), у Прикарпатті і Причорномор'ї. Розвідані запаси становлять понад 3,4 млрд т умовного палива, нерозвіданих запасів майже 5 млрд т, що дає змогу збільшити видобуток нафти і газу в Україні майже вдвічі. Крім того, в Україні на балансі запасів перебувають 127 родовищ метану в вугільних шахт.

На території України є також понад 1,5 тис. родовищ торфу (Волинська, Рівненська, Житомирська, Київська, Чернігівська, Черкаська, Сумська, Хмельницька та Львівська області).

Загальні запаси залізних руд в Україні за категоріями $A + B + C_1$ оцінюються в 27,4 млрд т, крім того, прогнозовані — у 20 млрд т (Криворізький, Кременчуцький, Білозерський та Керченський басейни). За запасами марганцю, які становлять майже 2,3 млрд т (Дніпропетровська і Запорізька області), Україна займає одне з провідних місць.

Україна має певні запаси руд кольорових металів: нікелю — у Вінницькій, Кіровоградській та Дніпропетровській областях, ртуті — у Донбасі і Закарпатті, титану — в Дніпропетровській, Житомирській, Київській та Черкаській областях, на узбережжі Чорного та Азовського морів, бокситів — у Дніпропетровській області. Розробку золоторудного родовища та інших корисних копалин (кухонної солі, самородної сірки) розпочато в Закарпатті, високоякісного каоліну — у Дніпропетровській області тощо. Великі запаси калійно-магнієвих солей (2,7 млрд т) зосереджені в Івано-Франківській та Львівській областях.

У подальшому намічається збільшити експортні можливості вітчизняної мінерально-сировинної бази в 1,5–2 рази і скоротити імпорт сировини на 60–70 %.

2. Земельні ресурси України — основний засіб виробництва насамперед сільського і лісового господарства, а також територіальна база розміщення народногосподарських об'єктів та системи розселення населення.

Всі землі України незалежно від їх цільового призначення належать до земельних ресурсів і становлять єдиний земельний фонд держави. Станом на 1 січня 2005 р. земельний фонд України становив 60,3 млн га. За цільовим призначенням земель та їх функціональним використанням земельний фонд України включає: сільськогосподарські угіддя (майже 43,0 млн га, або 71,2 %); ліси та лісонасадження (10,4 млн га, або 17,4 %); забудовані землі під промисловими і транспортними об'єктами, житлом тощо (2,4 млн га, або 4,1 %); землі, покриті поверхневими водами (2,4 млн га, або 4 %); інші землі (2,0 млн га, або 3,3 %).

За землекористувачами розподіл земельного фонду такий: землі землекористувачів, які займаються сільськогосподарським виробництвом (землі сільськогосподарських підприємств і громадян) — 38,9 млн га, або 61,7 %, у тому числі землі недержавних підприємств — 23,1 млн га, або 38,3 %; землі державних сільськогосподарських підприємств — 1,5 млн га, або 2,4 %;

землі громадян — 14,3 млн га, або 23,7 %, з них: фермерських господарств — 3,7 млн га, або 6,1 %, особистих підсобних господарств населення — 5,0 млн га, або 8,3 %; землі інших землекористувачів — 21,4 млн га, або 35,4 %.

На сучасному етапі економічного розвитку до основних проблем у сфері використання земельних ресурсів належать: підвищення ефективності їх використання та охорони на основі зменшення розораності ґрунтів, припинення їх деградації та підвищення родючості; досягнення збалансованого співвідношення у зональних системах землекористування; формування продуктивної та високоефективної системи землекористування як надійної основи розв'язання продовольчої проблеми.

3. Водні ресурси є джерелом побутового і промислового водопостачання, а тому відіграють вирішальну роль у життєдіяльності населення і розвитку всього народного господарства.

Потенційні ресурси річкового стоку України оцінюються у 209,8 куб. км, з яких місцевий стік становить 52,4 куб. км, приток — 157,4 куб. км. Запаси підземних вод становлять 7 куб. км, крім того, в Україні використовується до 1 куб. км морської води. Територіальний розподіл водних ресурсів в Україні нерівномірний. Для пом'якшення територіальних відмінностей у забезпеченні поверхневими водами в Україні побудовано 1,1 тис. водосховищ (55,0 куб. км), найбільші з них розташовані на Дніпрі, створено близько 29 тис. ставків, сім великих каналів і 10 водоводів тощо.

Важливою складовою водних ресурсів є гідроенергоресурси. Вони становлять майже 60 % усієї енергії поверхневого стоку — 44,7 млрд кВтг, з них технічно можливі для використання — 21,5 кВтг.

Основні проблеми раціонального використання та збереження водних ресурсів України:

- забруднення водних об'єктів шкідливими викидами та недостатньо очищеними промисловими і комунально-побутовими стічними водами;
- інтенсивне старіння основних фондів водозабезпечення, низька продуктивність очисних споруд;
- недостатня самовідновлювана та самоочисна здатність нових систем;

- незбалансована за водним фактором система господарювання та висока водомісткість продукції.

У найближчій перспективі необхідно посилити соціальну спрямованість водопостачання з урахуванням екологічного стану водоресурсних джерел.

4. Лісові ресурси відіграють важливу роль у збереженні навколишнього середовища та господарської діяльності людей і є важливим сировинним фактором для розвитку галузей народного господарства. Площа лісового фонду України становить 10,8 млн га, в тому числі вкрита лісом — 9,4 млн га, що становить 15,6 % від усієї території. Лісові ресурси розміщуються вкрай нерівномірно. Так, їхня площа від загальної кількості в Івано-Франківській області становить 43,2 %, у Запорізькій області — до 1,8 %. Загальні запаси деревини збільшилися з 14,4 млн м³ у 1990 р. до 15,2 млн м³ у 2004 р. Близько 51 % лісів віднесено до захисних і водоохоронних.

До найактуальніших проблем лісових ресурсів належать:

- порушення збалансованості між лісосировинними запасами, обсягами лісоспоживання та екологічними вимогами;
- значне вичерпання лісосировинної бази, погіршення природних комплексів, деградація рослинного покриву;
- обмеженість інвестицій для лісогосподарського виробництва;
- скорочення обсягів лісокористування та низький рівень задоволення потреб у деревині за рахунок місцевих ресурсів.

Отже, необхідно вживати активних заходів для захисту і відновлення лісових насаджень з тим, щоб поступово перейти на забезпечення потреб країни переважно за рахунок власних ресурсів і збереження основних екологічних функцій лісу.

5. Рекреаційні ресурси забезпечують відновлення та розвиток життєвих сил людини, витрачених у процесі трудової діяльності. До них належать об'єкти і явища природного походження, які можна використати для лікування, оздоровлення, відпочинку, туризму. До їхнього складу входять бальнеологічні (мінеральні води, грязі), кліматичні, ландшафтні, пляжні та пізнавальні ресурси. Вони розміщуються на території України нерівномірно. Унікальні рекреаційні ресурси зосереджені в Карпатах, на території Львівської, Одеської областей та в Автоном-

ній Республіці Крим. В Україні діє 45 курортів загальнодержавного і міжнародного значення, 13 курортів місцевого значення, понад 530 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням, які можуть прийняти одноразово майже 150 тис. чол.

Основні проблеми використання рекреаційних ресурсів:

- максимально повне задоволення потреб населення у повноцінному оздоровленні та лікуванні;
- охорона і відновлення рекреаційних ресурсів;
- підвищення якості послуг у цій сфері.

Перспективи розвитку рекреаційних ресурсів України полягають у залученні додаткових інвестицій в оновлення інфраструктури, в інтенсивному розвитку туризму, у збільшенні питомої ваги рекреаційної сфери для підвищення національного доходу країни.

6.4. Ресурсозбереження — основний напрям використання природно-ресурсного потенціалу

Ресурсозбереження — один з важливих напрямів підвищення ефективності виробництва на основі раціонального, економічного використання всіх видів ресурсів. Ресурсозбереження забезпечує економію природних ресурсів та збільшення виробництва продукції за тієї самої кількості використаної сировини, палива, основних і допоміжних матеріалів.

Основні напрями ресурсозбереження:

- комплексне використання в оптимальних розмірах мінерально-сировинних і паливних ресурсів;
- впровадження ресурсозберігаючої техніки і технології;
- широке використання в галузях переробної промисловості вторинної сировини;
- стабілізація земельного фонду, відновлення родючості землі, рекультивация відпрацьованих кар'єрів тощо;
- ефективне регулювання лісовикористання, підтримання продуктивності лісів, активне лісовідновлення;
- збереження рекреаційних ресурсів при розміщенні нових промислових об'єктів.

Одним з найважливіших напрямів ресурсозбереження є використання вторинного ресурсного потенціалу. Навіть за кризо-

вих умов господарювання в Україні щорічно утворюється близько 600–700 млн т відходів з номенклатурою понад 50 найменувань, у структурі яких переважає видобувна, паливно-енергетична, металургійна, хімічна промисловість. У перспективі значного розвитку набуде вторинна металургія. Особлива увага приділятиметься розширенню напрямів використання макулатури, полімерної вторинної сировини, деревини, створюватимуться потужності з переробки картонної, скляної, металевої та пластикової тари й упакування.

Другим важливим напрямом є підвищення ефективності енергозбереження у зв'язку з тим, що Україна належить до енергодефіцитних країн і за рахунок власних джерел задовольняє свої потреби в паливно-енергетичних ресурсах менш ніж на 50 %. Відповідно до Комплексної державної програми з енергозбереження на період до 2010 року передбачається:

- запровадити заходи, спрямовані на скорочення енерговитрат у виробництві енергомісткої продукції і здійснення комплексного фінансово-економічного та енергетичного аудиту найбільш енергомістких виробництв і закриття на цій підставі збиткових підприємств;
- здійснити реконструкцію і технічне переозброєння ТЕЦ промислових підприємств;
- запровадити економічний механізм заінтересованості в економії паливно-енергетичних ресурсів, нових енергозберігаючих маловитратних технологій;
- запровадити на енергомістких підприємствах автоматизовану систему обліку та управління витрат енергоносіїв;
- залучити до паливно-енергетичного балансу країни відновлювані та нетрадиційні джерела енергії.

Комплексний розвиток усіх напрямів ресурсозбереження дасть змогу сформувати нову ідеологію господарювання, що базується на економічному використанні наявної ресурсної бази, оптимальному співвідношенні первинних і вторинних ресурсів та маловідходному виробничому циклі.

Література: основна [1; 7; 9; 13; 18; 19; 22; 25; 28; 29; 35; 39–45; 51; 52];

додаткова [58]

Лекція 7

Науково-технічний потенціал України

- ✓ Сутність і роль науково-технічного прогресу у розвитку народногосподарського комплексу.
- ✓ Науково-технічний потенціал України: сучасний стан та особливості територіальної організації.
- ✓ Проблеми реконструкції народного господарства України в контексті завдань прискорення НТП.

7.1. Сутність і роль науково-технічного прогресу у розвитку народногосподарського комплексу

Науково-технічний прогрес (НТП) — поступальний і взаємопов'язаний розвиток науки і техніки, характерний для великого машинного виробництва.

Науково-технічний прогрес здійснюється у двох взаємозумовлених формах:

- *еволюційній*, що означає порівняно повільне і часткове удосконалення традиційних основ і техніки;
- *революційній*, яка відбувається у вигляді науково-технічної революції (НТР) і породжує принципово нову техніку і технологію, викликає докорінні перетворення продуктивних сил суспільства. Революційний шлях є основним у розвитку техніки і технології в епоху НТР. Його особливістю є бурхливий розвиток науки, перетворення її безпосередньо на продуктивну силу.

З розвитком науки та впровадженням її досягнень у виробництво виникло поняття *“наукомісткі виробництва”*, або *“виробництво високих технологій”*. До наукомістких належать галузі індустрії, що вирізняються високими витратами на наукові дослідження при плануванні виробництва нових видів продукції.

Науково-технічний прогрес впливає також на збільшення темпів розвитку окремих галузей, а також на їх об'єднання чи галузеву структуру. В структурі окремих галузей відбуваються великі зміни. З одного боку, спостерігається подальше подріб-

нення цієї структури, пов'язане насамперед з ускладненням виробництва, формуванням різних новітніх галузей під впливом НТР, а з іншого — різні галузі і підгалузі об'єднуються, створюючи складні міжгалузеві комплекси — агропромисловий, машинобудівний, паливно-енергетичний та ін. Науково-технічна революція змінює і характер традиційних видів виробництва. Однією з особливостей цієї зміни є укрупнення основних виробничих агрегатів, що веде до подальшої концентрації виробництва переважно в індустріальних районах.

Науково-технічний прогрес сприяє більш *рівномірному та ефективному* розміщенню підприємств, виробничих комплексів і галузей господарства. Завдяки створенню й удосконаленню потужних, високопродуктивних машин у багато разів збільшується продуктивність праці в усіх індустріальних районах. Так, поява нових способів передачі електроенергії через об'єднані електричні системи зробила економічно вигідним просторовий розрив між великими виробниками електроенергії на базі дешевих енергоносіїв та її споживачів. Завдяки досягнутому рівню розвитку науки і техніки, виробництву промисловістю високопродуктивних машин, механізмів та обладнання освоєно ефективні природні ресурси, що спричинило *територіальні зрушення* у розвитку і розміщенні продуктивних сил.

Урахування регіональної специфіки при проектуванні техніки і технології дає змогу досягти найкращих результатів у її використанні. Через те потрібно якомога повніше враховувати регіональні особливості НТП, причому не тільки природні (клімат, вічну мерзлоту, особливості залягання корисних копалин), а й економічні (густоту населення, кваліфікацію кадрів, транспортне освоєння та ін.).

Комплексна автоматизація і механізація виробництва повністю змінює характер праці. Сучасний етап автоматизації базується на електронізації (комп'ютеризації) народного господарства.

Сучасна техніка закладає основу для створення принципово нових “заводів майбутнього” — повністю автоматизованих та електронізованих, з мобільною технологією.

Вирішальним засобом задоволення потреб народного господарства у виробничих ресурсах повинні стати ресурсозберігаючі технології. Використовуючи їх, важливо додержуватися регіональних пріоритетів. Скажімо, впроваджувати трудозберігаючі

технології у промислових центрах і вузлах, що мають обмежені можливості забезпечення промисловості і сфери послуг трудовими ресурсами. Насамперед це стосується старих промислових районів, які характеризуються погіршенням демографічної ситуації.

У широких масштабах здійснюватиметься хімізація народно-господарства. *Хімія* — важливе джерело створення матеріалів із заданими властивостями, що розширює територіальні межі сировинної бази промисловості.

Особливо велика роль НТП в охороні навколишнього середовища і раціональному природокористуванні. Розвиток НТП дає змогу створювати ефективні засоби і прилади для очищення промислових і комунальних викидів, що забруднюють воду, атмосферу і ґрунти. Передові технології забезпечують перехід до замкненого водопостачання, економії трудових, рослинних і мінеральних ресурсів, а також раціонального використання земельних ресурсів.

Територіальне поєднання освіти, науки і наукомістких виробництв нині типово для великих промислових центрів і районів. Перспективною формою територіальної організації науково-виробничих комплексів стали *технополіси* — цілеспрямовано сформовані зони ділової та наукової активності, в яких поєднуються науково-дослідні інститути, вищі навчальні заклади та наукомісткі промислові підприємства, що взаємодіють між собою.

7.2. Науково-технічний потенціал України: сучасний стан та особливості територіальної організації

Основою науково-технічного розвитку країни є науково-технічний потенціал, що являє собою сукупність усіх засобів науково-технічної діяльності та її ресурсів.

Науково-технічний потенціал охоплює:

- матеріально-технічну базу науки (наукові організації, сукупність засобів науково-технічної праці, наукове обладнання та установки, експериментальні заводи, лабораторії, електронно-обчислювальну базу інформаційного забезпечення та ін.);

- кадри наукової системи (вчених, дослідників, конструкторів, експериментаторів, науково-технічний персонал);
- інформаційну систему, яка забезпечує постійне удосконалення наукових знань (наукові прогнози, банк патентів та авторських свідоцтв, банк відомостей про світові досягнення в галузі конкретних наук та ін.), оперативну обробку інформації та надання її користувачеві;
- організаційно-управлінську підсистему планування та фінансування науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, структуру управління і методи керування науково-дослідними та дослідно-конструкторськими роботами, організаційно-управлінські структури наукових підрозділів.

Мережа науково-дослідних, конструкторських, проектних інститутів, а також дослідних підрозділів вищих навчальних закладів у цій системі функціонує для виробництва, поширення і впровадження в практику наукових знань, реалізації єдиної науково-технічної політики.

В Україні створено потужний науково-технічний потенціал, який спроможний вирішувати найактуальніші проблеми структурної перебудови економіки, демілітаризації технології, посилення їх соціальної спрямованості, прискорення НТП та ін. Функціонує потужний потенціал академічної, вузівської і галузеві науки, науково-технічний потенціал багатьох підприємств, зокрема наукомістких виробництв у промисловому комплексі. Проте на сучасному етапі економічного розвитку господарський механізм не забезпечує необхідного сприйняття підприємствами науково-технічних досягнень.

В Україні нагромаджено значний досвід з програмно-цільового планування НТП на основі розробки системи відповідних програм. До тих, які розробляються на національному рівні, належать державні науково-технічні програми з ресурсозбереження, приросту виробництва продовольства, програма фундаментальних досліджень з важливих напрямів академічної науки та ін. Серед регіональних науково-технічних програм (понад 200 найменувань) переважають програми з виробництва товарів народного споживання, використання вторинних ресурсів, охорони навколишнього середовища. На підприємствах і в галузях розробляються програми з питань технічного переозброєння виробництва, освоєння нових технологій.

Характер розвитку і розміщення продуктивних сил впливає на спеціалізацію наукових підрозділів і їх розміщення, водночас розміщення наукових закладів впливає і на розміщення галузей господарства. Переважна частина наукових закладів розташована в центральних районах — у великих науково-культурних центрах, а на периферії — їхні філії, відділення і лабораторії. Посилення інтеграційних процесів сприяло створенню науково-виробничих об'єднань. Великий вплив на розміщення об'єктів народного господарства мають проектні інститути, що займаються проектуванням великих промислових підприємств, транспортних магістралей, міст та ін. У науці і в науковому обслуговуванні України у 2004 р. було зайнято 173,6 тис. чол., у тому числі 17,0 тис. кандидатів наук і 4,1 тис. докторів. В академічному секторі науки зосереджено понад 7 % наукових працівників, найбільшим за кількістю є вузівський сектор науки. Так, в Україні налічується 619 вищих навчальних закладів I–II і 347 — III–IV рівнів акредитації. Найбільше з них розташовано в Донецькій області (97), Дніпропетровській (61), Харківській (79), Львівській (62) і Запорізькій (36). В Україні значно розвинені також галузевий і заводський сектори науки. Найповніше ці сектори представлені у великих містах Донбасу, Придніпров'я, а також у Києві, Харкові, Львові та Одесі, які координують роботу академічного, вузівського, галузевого і заводського секторів науки, виконують дослідження з урахуванням місцевої специфіки.

Профіль закладів науки і наукового обслуговування загалом збігається зі спеціалізацією галузей матеріального виробництва і невиробничої сфери за регіонами.

7.3. Проблеми реконструкції народного господарства України в контексті завдань прискорення НТП

З метою реконструкції народного господарства в контексті завдань прискорення НТП розроблено нову структурну та інвестиційну політику.

Капітальні вкладення (інвестиції) як фінансове джерело нарощування основних фондів є важливим економічним інструментом, що забезпечує зрушення в розміщенні продуктивних

сил. Основним джерелом розширеного відтворення основних фондів в умовах формування ринкових механізмів господарювання є власні кошти підприємства, а також банківський кредит. Державні централізовані капіталовкладення переважно спрямовуються на фінансування великих народногосподарських програм.

Основний шлях розширення виробничого потенціалу — інтенсивний його розвиток через технічне переозброєння і реконструкцію діючих підприємств. У процесі реконструкції народного господарства доцільно перепрофілювати окремі великі підприємства відповідно до регіональних умов і галузевих факторів (знизити металомісткість виробництв, віддалених від металургійної бази), розчленувати технологічні цикли з передислокацією їх частин, вивести з великих міст підприємства, які шкідливі з екологічного погляду, тощо.

Великі масштаби капітального будівництва на найближчі десятиріччя визначаються пріоритетністю розвитку тих галузей, що забезпечують НТП. Серед них такі наукомісткі галузі, як електроніка, точне верстатобудування та ін. Першочерговими нині є заходи щодо широкого оновлення техніки, технології та докорінного поліпшення якості продукції на великих підприємствах і в об'єднаннях провідних промислових районів.

Пріоритетність інтенсифікації саме цих районів пояснюється тим, що вони мають потужний науково-виробничий і науково-технічний потенціал, великі індустріальні центри (особливо машинобудівні) з наукомісткими виробництвами і великими контингентами кваліфікованих і досвідчених кадрів. Це дасть змогу одержати вищу віддачу капітальних вкладень за рахунок реконструкції підприємств і швидко й ефективно нарощувати виробництва.

Література: основна [1; 13; 15; 28; 35; 38; 50; 51];
додаткова [55; 59; 71]

Лекція 8

Народногосподарський комплекс України

- ✓ Сутність і структура народного господарства України.
- ✓ Промисловість України і форми її територіальної організації.
- ✓ Основні проблеми розвитку та розміщення народного господарства України.

8.1. Сутність і структура народного господарства України

Система виробництва, розподілу і споживання формує її народногосподарський комплекс. А в єдине ціле його об'єднують транспортна система, система розселення, управління і зв'язку.

Інтегральним показником оцінки економічного розвитку держави є *валовий внутрішній продукт (ВВП)*, який характеризує рівень розвитку економіки, особливості його структури, ефективність функціонування окремих галузей, рівень участі країни у світових інтеграційних процесах.

Сукупний показник ВВП характеризує вартість товарів і послуг, які вироблені в Україні всіма галузями економіки і призначені для кінцевого споживання. Так, у 2004 р. ВВП (в основних фактичних цінах) становив 344822 млн грн, що в розрахунку на душу населення становить 7290 грн. Індекс розвитку людського потенціалу України — 0,719 (за рівнем розвитку людського потенціалу Україна посідає 80-те місце у світі). Вартість основних засобів становила 1047 млрд грн, у тому числі виробничих — понад 60 %. На частку України серед країн СНД припадає 18 % національного доходу (див. табл. 17 дод.).

Структура суспільного виробництва — це співвідношення між його галузями (у відсотках), яке виражає господарські позиції і стан суспільного поділу праці. Структура суспільного виробництва визначається натуральними і вартісними показниками (валовий внутрішній продукт, кількість зайнятих, вартість основного капіталу) і характеризується такими пропорціями:

- галузевими — співвідношення між різними галузями економіки;

- територіальними — розміщення виробництва за окремими економічними районами;
- зовнішньоекономічними — ввезення продукції з різних регіонів і вивезення продукції різних галузей і районів за кордон;
- відтворювальними — між виробництвом засобів виробництва і предметів споживання; у використанні валового внутрішнього продукту на заміщення спожитих ресурсів основного капіталу та особисте споживання і нагромадження.

У зв'язку з переходом України до ринкової економіки постає складна і багатопланова проблема оптимізації структури економіки та шляхів її перетворення. Удосконалювати насамперед необхідно соціально-економічну структуру економіки, яка характеризується різними формами власності на засоби виробництва. Другим важливим елементом є організаційно-економічна будова економіки, що визначається співвідношенням різних форм організації виробництва. Існує також виробничо-технологічна структура економіки, яка виражає внутрішню організацію продуктивних сил, тобто співвідношення матеріального виробництва та сфери послуг, промисловості і сільського господарства, добувних та обробних галузей господарства. Вона характеризується питомою вагою наукомістких та високоекономічних галузей економіки, тобто галузей з повільним оборотом капіталу (ракетно-космічна техніка, суднобудування тощо) та галузей із швидким оборотом капіталу (виробництво товарів широкого вжитку, галузі агропромислового комплексу, сфери побуту і торгівлі).

Галузь народного господарства — це сукупність підприємств та організацій, об'єднаних спільністю функцій, які вони виконують у системі територіального поділу праці. Галузі народного господарства відрізняються роллю в задоволенні суспільних потреб у матеріальних і духовних благах у процесі виробництва, розподілу та споживання матеріальних благ або виконанні різних послуг. Залежно від їх ролі у господарському комплексі вирізняють *виробничу* і *невиробничу сфери*.

До *виробничої сфери* належать галузі, які:

- створюють матеріальні блага (промисловість, сільське господарство, будівництво);

- доставляють створені матеріальні блага споживачам (транспорт і зв'язок з обслуговування матеріального виробництва);
- пов'язані з продовженням процесу виробництва у сфері обігу (торгівля, матеріально-технічне постачання, заготівлі, громадське харчування).

Невиробнича сфера — це сукупність галузей народного господарства, які здійснюють функції з надання послуг нематеріального характеру суспільству і населенню. До неї належать:

- галузі послуг — житлово-комунальне господарство і побутове обслуговування населення, транспорт і зв'язок з обслуговування населення;
- галузі соціального обслуговування — освіта, охорона здоров'я, культура і мистецтво, наука і наукове обслуговування;
- галузі органів управління та оборони;
- галузі, які охоплюють кредитування, фінанси і страхування.

8.2. Промисловість України і форми її територіальної організації

Промисловість — найважливіша галузь виробництва України, яка включає підприємства, що здійснюють видобування і заготівлю природної сировини, виробництво засобів виробництва і товарів споживання (заводи, фабрики, шахти, комбінати, електростанції тощо). Промисловість виробляє понад 50 % обсягу випуску продукції (в основних цінах) галузей економіки і на початок 2005 р. в Україну було 53497 промислових підприємств та об'єднань, з них 49584 — в обробній промисловості. Внаслідок поглиблення територіального поділу праці, процесів спеціалізації і кооперування відбувається галузева диференціація промисловості і формується її галузева структура, яка показує склад галузей, кількісні та якісні співвідношення і зв'язки між ними (див. табл. 2–8 дод.).

Галузь промисловості — це сукупність підприємств (об'єднань), яка характеризується єдністю економічного призначення виробленої продукції, однорідністю перероблюваної сировини та

основних матеріалів, спільністю технологічного процесу і виробничо-технічної бази, професійним складом кадрів і специфічними умовами праці.

Для характеристики галузевої структури промисловості використовують різні кількісні і структурні показники, а також виробничі зв'язки.

Кількісні показники визначаються питомою вагою галузей у загальному обсязі виробленої продукції, загальною кількістю працівників та вартістю основних виробничих фондів.

Структурні зміни в промисловості характеризують зміни у питомій вазі галузей і темпах їх розвитку.

Для характеристики *виробничих зв'язків* (міжгалузевих і внутрішньогалузевих) використовуються показники *частини продукції* галузі, яка надходить на подальшу промислову переробку до інших галузей, і *частини внутрішньогалузевого споживання* продукції.

За характером виробництва і предметів праці промисловість поділяється на добувну і обробну. *Добувна* об'єднує галузі, заняті видобуванням сировини і палива з надр землі, вод і лісів. *Обробна промисловість* охоплює галузі промисловості, підприємства яких обробляють і перероблюють сировину і матеріали.

Згідно з прийнятою класифікацією до промисловості України належать 18 укрупнених галузей (у дужках — відсоток виробленої продукції):

- енергетика (16,3 %);
- паливна промисловість;
- чорна металургія (23,3 %);
- кольорова металургія;
- хімічна і нафтохімічна (6,2 %);
- машинобудування і металообробка (13,4 %);
- лісова, деревообробна і целюлозно-паперова (2,0 %);
- будівельних матеріалів;
- скляна і фарфоро-фаянсова;
- легка (1,2 %);
- харчова (15,8 %);
- мікробіологічна;
- борошномельно-круп'яна і комбікормова;
- поліграфічна.

Процентне відношення галузей відображає структуру промисловості.

За особливостями виробництва товарів і надання послуг в Україні вирізняють такі типи виробничих спеціалізацій областей:

- промислово-сільськогосподарсько-транспортно-рекреаційна (Автономна Республіка Крим);
- промислово-сільськогосподарсько-транспортна (Полтавська, Рівненська, Сумська, Івано-Франківська області);
- промислово-транспортна (Донецька, Запорізька, Дніпропетровська області);
- сільськогосподарсько-промислово-транспортна (Вінницька, Волинська, Житомирська, Чернігівська області);
- промислово-транспортно-сільськогосподарська (Київська, Харківська області);
- транспортно-сільськогосподарсько-промислова (Черкаська область);
- промислово-сільськогосподарська (Хмельницька область);
- транспортно-промислово-сільськогосподарська (Одеська область);
- сільськогосподарсько-транспортно-промислова (Закарпатська, Кіровоградська і Херсонська області).

Важливою особливістю територіальної організації промисловості України є формування її територіальної структури, елементами якої є промислові райони, вузли, центри і пункти.

Промисловий район — це інтеграційний район з переважаючим значенням промислового виробництва як основної галузі виробничої спеціалізації (Донбас, Придніпров'я та ін.). Виокремлюють також галузеві промислові райони (однієї або кількох галузей промисловості) — металургійний, залізорудний, нафтогазоносний та ін.

Промисловий вузол — зосередження на обмеженій території виробничо-територіального поєднання підприємств, що склалися історично або формується. Підприємства промислового вузла об'єднані між собою економічними і виробничими зв'язками, єдиною виробничою і соціальною інфраструктурою. В Україні понад 70 промислових вузлів, найбільшими з яких є Донецько-Макіївський, Київський, Запорізький, Харківський, Дніпровсько-Дніпродзержинський.

Промисловий центр — місто або селище міського типу, де зосереджено кілька промислових підприємств, які є основною спеціалізованою містоутворюючою галуззю. В Україні налічується понад 240 (з 456 міст) промислових центрів.

Промисловий пункт — промислове підприємство разом з поселенням, яке виникло при ньому.

8.3. Основні проблеми розвитку та розміщення народного господарства України

Сучасний стан економічного і соціального розвитку України пов'язаний з радикальними змінами, зумовленими переходом до ринкових відносин. Властиві для ринку механізми саморегулювання повинні забезпечити:

- збалансованість економіки країни;
- найкращу координацію всіх виробників;
- раціональне використання трудових, матеріальних і фінансових ресурсів;
- гнучкість виробництва, його сприйняття досягнень науково-технічного прогресу;
- органічне поєднання вітчизняної економіки із світовим господарством.

Перетворення на шляху до ринкової економіки здійснюються такими взаємопов'язаними напрямками:

- лібералізація економіки — зняття адміністративних обмежень з цін, господарських зв'язків, зовнішньоекономічної діяльності;
- стабілізація фінансів і грошової системи;
- приватизація, розвиток підприємництва, створення інших інституційних передумов ринкового господарства та економічного зростання;
- структурна перебудова економіки, її демілітаризація, інтеграція в світове господарство, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції на світовому ринку;
- створення конкурентного ринкового середовища;
- активна соціальна політика з метою пристосування працездатного населення до нових умов, соціальний захист найбільш вразливих верств населення та ін.

Основною метою розвитку народногосподарського комплексу України в перспективі має бути неухильне зростання темпів ВВП як важливого джерела підвищення життєвого рівня населення. Стратегічним напрямом економічних реформ повинна стати їхня соціальна спрямованість. Формування структурної політики в галузях матеріального виробництва зумовлене тим, що нині склалася недосконала структура виробництва, а дія адміністративних, економічних та соціальних важелів управління значно ослаблена.

Основні напрями економічних реформ у фінансовій сфері:

- посилення контролю за діяльністю комерційних банків з боку Національного банку України;
- орієнтація на підтримку національних товаровиробників;
- запобігання створенню фіктивного капіталу;
- залучення коштів у довгострокові депозити.

У сфері грошової політики необхідно зупинити інфляцію, забезпечити пріоритет національної валюти, підвищити золотовалютні резерви Національного банку. Створенню збалансованого народного господарства України значною мірою заважає невиважена цінова політика держави.

Розвиток народного господарства України неможливий без активної науково-технічної політики, яка повинна забезпечити технологію оновлення виробничого потенціалу, сприяти випуску наукомісткої продукції.

Зовнішньоекономічна політика держави є її регіональним аспектом. Тільки завдяки обґрунтованій національній політиці, спрямованій на подальше розширення повноважень і відповідальності місцевих органів влади, можна поєднати різні за своїми природними та соціально-економічними умовами регіони у єдиний народногосподарський комплекс. Необхідно розробити не тільки цільові регіональні програми, а й програми розвитку і розміщення продуктивних сил окремих областей, а також програми прикордонного співробітництва та розвитку вільних економічних зон.

Література: основна [1; 7; 11–13; 15; 16; 22; 23; 27–29; 32; 35; 39–42; 46–53];
додаткова [57; 62; 63; 68–70; 72]

Лекція 9

Паливно-енергетичний комплекс України

- ✓ Суть, роль і місце паливно-енергетичного комплексу в народногосподарському комплексі України.
- ✓ Паливно-енергетичний баланс і його структура.
- ✓ Вугільна промисловість України: сучасний стан, основні проблеми та перспективи розвитку.
- ✓ Нафтова і нафтопереробна промисловість України: сучасний стан, основні проблеми та перспективи розвитку.
- ✓ Газова промисловість України: сучасний стан, основні проблеми і перспективи розвитку.
- ✓ Роль енергетики в народногосподарському комплексі України та особливості її розміщення.
- ✓ Проблеми і перспективи розвитку електроенергетики України.

9.1. Суть, роль і місце паливно-енергетичного комплексу в народногосподарському комплексі України

Паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) — це сукупність галузей промислового виробництва, які здійснюють видобуток палива, виробництво електроенергії, їх транспортування та використання.

До складу ПЕК входять такі галузі паливної промисловості: вугільна, нафтова, газова, торф'яна, сланцева та електроенергетика, яка охоплює теплові, гідро- та атомні електростанції, а також трубопровідний транспорт і лінії електропередач.

Паливно-енергетичний комплекс — це складна міжгалузєва територіальна система, складова єдиного народногосподарського комплексу України, базовий комплекс важкої індустрії. Кінцева мета його функціонування — надійне забезпечення потреб населення та всього народногосподарського комплексу в паливі та електроенергії. Прискорений соціально-економічний розвиток країни нерозривно пов'язаний з рівнем розвитку паливно-

енергетичного комплексу, удосконаленням його енергетичного балансу з обов'язковим врахуванням досягнень НТП.

Ефективність та інтенсивність суспільного виробництва значною мірою залежить від його енергозабезпеченості, бо енергетика створює особливі матеріальні енергетичні ресурси, які зумовлюють функціонування практично всього виробничого апарату сучасної економіки. Тому в нових економічних умовах паливо та енергію потрібно розглядати і як матеріальний ресурс, і як матеріальний фактор суспільного виробництва.

На сучасному етапі роль паливно-енергетичного комплексу неухильно збільшується. Від його стану значною мірою залежать темпи, масштаби й економічні показники зростання і розміщення продуктивних сил, створення необхідних умов праці і підвищення рівня життя людей.

Одним з найважливіших завдань з удосконалення енергетичного балансу є підвищення ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів, всебічна їх економія. Нині ця проблема надзвичайно актуальна. Ефективне використання вугілля, природного газу і нафтопродуктів потребує певної перебудови в усіх галузях і насамперед широкого впровадження енергозберігаючої техніки і технології, удосконалення нормативів, використання матеріальних і моральних стимулів у досягненні економії, посилення відповідальності за перевитрати і перевищення норм та лімітів. Нині втрачається понад половину видобутого палива і виробленої енергії, що свідчить про значні резерви їх використання. Найбільш енергомісткими сферами є транспорт і промисловість, яка споживає понад 60 % усіх паливно-енергетичних ресурсів.

Програмою стратегічного розвитку держави до 2010 р. передбачається здійснити докорінне удосконалення структури енергоспоживання за рахунок:

- економії палива та енергії в усіх сферах народного господарства;
- перебудови структури економіки;
- заміни рідкого і газоподібного палива вугіллям;
- збільшення видів енергії, які виробляються на базі ядерної енергетики і використання вугілля;
- розширеного використання вторинних і нетрадиційних відновлюваних джерел енергії.

Через певний занепад у галузі за 1990–2004 рр. видобуток вугілля в Україні знизився зі 164,8 млн т до 59,6 млн т, або більш як у 2,7 разу, видобуток природного газу — відповідно з 28,1 млрд м³ до 19,6 млрд м³, виробництво електроенергії знизилось на 115 млрд кВтг і становило 182,2 млрд кВтг. До того ж через відсутність платежів за енергоресурси поставки нафти і газу в Україну знизилися і насамперед з Росії.

Основне завдання розробки і дотримання енергетичного балансу — ефективне і надійне забезпечення потреб країни в енергії високої якості з прийнятними техніко-економічними показниками, що визначають його тісний зв'язок з масштабами, структурою і темпами розвитку народного господарства.

Завдяки органічним взаємозв'язкам галузей, що виробляють паливо та електроенергію, з іншими галузями народного господарства створюється реальна основа для системного, комплексного підходу до розміщення цих галузей та обґрунтування оптимальних шляхів їх розвитку з урахуванням підвищення ефективності галузей всього народного господарства держави.

9.2. Паливно-енергетичний баланс та його структура

Паливно-енергетичний баланс (ПЕБ) складається з двох частин — прибуткової і витратної. До *прибуткової частини* ПЕБ входять такі показники, як видобуток природного палива — вугілля, газу, нафти, дров, які належать до природних ресурсів, і виробництво природних енергетичних ресурсів, які включають електро- і теплоенергію на теплових (ТЕС) та атомних електростанціях (АЕС). Крім того, до цієї частини балансу входять нетрадиційні природні енергетичні ресурси: енергія вітру, сонця, геотермальна, низькопотенціальне тепло та інші, а також відбір газу з підземних сховищ газу, імпорт енергоресурсів і залишок ресурсів на початок року.

До *витратної частини* ПЕБ належить споживання енергетичних ресурсів. Воно складається з таких статей витрат:

- перетворення в інші види енергії — електро- і теплоенергію, стиснене повітря і доменне дуття;
- виробничо-технологічні потреби, включаючи витрати на зберігання, транспортування і формування держрезерву;

- закачування природного газу у підземні сховища газу;
- експорт;
- залишок у постачальників і споживачів на кінець року.

У структурі видобутку (виробництва) палива переважає вугілля — майже 60 %, тоді як на нафту припадає 8 %, на природний газ — до 30 %.

У споживанні паливно-енергетичних ресурсів домінуюча роль належить природному газу. Його питома вага в загальному споживанні котельно-пічного палива становить 50 %, вугілля — 25 %, паливного мазуту — 6 % (див. табл. 18 дод.).

Забезпеченість потреб України у природному газі і нафті за рахунок власного виробництва надто низька — 20 %. Всі потреби в цих видах енергетичних ресурсів в основному забезпечуються за рахунок постачання з Росії, Казахстану і Туркменістану. Відсутність валютних коштів на закупівлю необхідної кількості енергоресурсів значно погіршує стан економіки України. Тому в концепції формування паливно-енергетичного балансу на довгострокову перспективу передбачається істотно зменшити питомі норми витрат енергетичних ресурсів на одиницю продукції і сприяти зменшенню обсягів їх споживання в країні за рахунок структурної перебудови виробництва і розвитку НТП. З огляду на наявність запасів вугілля в Україні основна роль у забезпеченні потреб народного господарства в паливі повинна належати вугіллю.

Для підвищення надійності паливо- та енергозабезпеченості народного господарства України (враховуючи значні поставки нафти і газу з-за кордону) доцільно розширити кількість джерел постачання нафти і газу для того, щоб залежність від постачання за кожним паливним ресурсом з одного джерела не перевищувала 30 % виходячи із загальних обсягів постачання.

Виробництво електро- і теплоенергії повинно збільшуватися за рахунок використання твердого палива (вугілля), що потребує будівництва і розширення мережі електростанцій поряд з реалізацією заходів з охорони навколишнього середовища. Крім того, потрібно збільшувати потужності атомних електростанцій. Актуальним на перспективу є використання в більших обсягах нетрадиційних відновлюваних джерел енергії (вітрових, сонячних, тепла Землі та ін.).

Основними стратегічними напрямками удосконалення структури паливно-енергетичного балансу України є:

- концентрація народногосподарських зусиль на всебічному прискоренні здійснення енергозберігаючої політики (з пріоритетним розвитком менш енергомістких виробництв);
- удосконалення структури балансу енергії кінцевого використання. Передбачається збільшити питому вагу електроенергії і тепла при зниженні частки моторного і котельно-пічного палива безпосереднього використання. Генеральним напрямком розвитку електроенергетики у найближчі десять років є збільшення частки атомної енергетики.

При формуванні територіальної структури паливно-енергетичного балансу особливого значення набуває запровадження енергозберігаючих заходів у дефіцитних на енергоресурси районах, а також залучення нетрадиційних джерел енергії (палива). Ці заходи дають можливість знизити транспортні витрати на доставку енергоресурсів з інших районів, що забезпечить суттєвий ефект, особливо для зон, які віддалені від енергетичних джерел.

9.3. Вугільна промисловість України: сучасний стан, основні проблеми та перспективи розвитку

На території України запаси вугілля в основному зосереджені у трьох басейнах — Донецькому, Львівсько-Волинському та Дніпровському. Вони становлять 117,1 млрд т (з них 42,5 млрд т віднесено до прогнозних ресурсів). Питома вага в загальних запасах становить: Донецького басейну — 86,0 %, (101,5 млрд т), Львівсько-Волинського — 2,6 % (3,0 млрд т), Дніпровського — 3,6 % (4,2 млрд т). Решта запасів вугілля — на території Харківської і Полтавської областей (8,7 млрд т) та Закарпатської області (0,2 млрд т). В Україні запаси вугілля цілком достатні для задоволення власних потреб і забезпечення експортних поставок.

Вугільна промисловість значною мірою забезпечує власними енергоресурсами вугільну електроенергетику, технологічною сировиною — металургійний комплекс країни, стабільне функ-

ціонування теплоенергостанцій, населення — паливом та інших об'єктів споживачів.

Вугілля в Україні є єдиним паливним ресурсом, запаси якого дають змогу майже повністю забезпечити власні потреби національної економіки. Проте нині питома вага вугілля в паливно-енергетичному балансі України становить приблизно 24 %. Це свідчить про наявність великої диспропорції в забезпеченні запасами цього виду власного енергоресурсу і обсягами його споживання. У 2005 р. в Україні спожито 63,8 млн т вугілля, а обсяги видобутку становили 60,4 млн т, тобто зменшилися в 2,7 разу, або на 104,4 млн т проти 1990 р.

У Донецькому басейні геологічні запаси вугілля зосереджені переважно в тонких пластах потужністю 0,8–1,2 м. Середня глибина розробки родовищ вугілля становить 600–700 м, максимальна — 1400 м. На горизонтах понад 600 м працює майже 60 % шахт. Пласти, які вважаються небезпечними через ймовірність раптових викидів вугілля і газу, характерні для 40 % шахт.

Максимальна глибина розробки пластів Львівсько-Волинського басейну становить 550 м, а потужність пластів вугілля — 1–1,5 м.

У Дніпровському басейні зосереджені запаси вугілля, яке використовується переважно для виробництва буровугільних брикетів, які споживаються в основному населенням на комунальні потреби. Глибина залягання пластів — до 100 м. Добувають його підземним та відкритим способом (88 %).

Великий вплив на ефективність роботи галузі має стан виробничих фондів шахт. Нині до 40 % шахт працює понад 50 років і тільки 8 % — менше 30 років. Остання масова реконструкція вугільних шахт була здійснена у другій половині 60-х – на початку 70-х років на 25 % підприємств. Це пов'язано з тим, що протягом трьох останніх десятиліть вся інвестиційна діяльність у вугільній промисловості була орієнтована на розвиток видобутку вугілля в східних регіонах колишнього СРСР. Це призвело до зниження видобутку вугілля до надзвичайно низького рівня — 59,6 млн т у 2004 р. проти 164,8 млн т у 1990 р., або майже в 3 рази. Із 345 вугільних шахт нині працює близько 200.

Частка Донецького басейну в загальному обсязі постачання вугілля становить близько 95 %, з якого 30 % — коксівне, част-

ка Львівсько-Волинського басейну досягає 4 %, Дніпровського — 2 % (буре вугілля).

Основними споживачами донецького вугілля є Донецька, Дніпропетровська, Луганська і Запорізька області. Воно використовується в основному для потреб енергетики та коксохімічної промисловості. В решті областей донецьке вугілля споживається для теплової енергетики. Львівсько-Волинське вугілля постачається в основному в Івано-Франківську і Львівську області. Буре вугілля Дніпровського басейну використовується переважно в Кіровоградській і Черкаській областях для виробництва брикетів.

На експорт, головним чином у Молдову і країни далекого зарубіжжя, постачається вугілля з Донецької, Луганської і Дніпропетровської областей. Імпорт вугілля в Україну здійснюється в основному з Росії, Казахстану та Польщі для потреб коксохімічної промисловості.

Першочерговим завданням вугільної промисловості, її розвитку є компенсація потужностей, що вибувають, за рахунок завершення розпочатого будівництва і реконструкції ряду шахт. Крім того, передбачається закриття деяких нерентабельних шахт і перегляд політики щодо вугілля і його продукції. Це дасть змогу дещо сповільнити спад виробництва, а потім стабілізувати видобуток вугілля і створити передумови для збільшення обсягів його видобутку.

Підприємства вугільної промисловості належать до економічно небезпечних, оскільки розробка вугільних родовищ істотно впливає на гідрохімічний режим експлуатаційних і підземних вод, посилює забруднення повітряного басейну, погіршує родючість ґрунтів. Водні басейни країни забруднюються скидами значної кількості високомінералізованих шахтних вод у поверхневі водойми та водостоки, а також у накопичувачі, в яких відбувається відстій шахтного водозливу та зливу збагачувальних фабрик.

Викиди підприємств вугільної промисловості забруднених речовин в атмосферу становлять до 25 % від викидів цих речовин загалом в Україні. На очисні споруди спрямовується менше половини всіх викидів, з них вловлюється і зневоднюється 95 %. Решта викидів не очищуються і надходять у довкілля у вигляді газоподібних та рідких речовин.

Значним джерелом забруднення є породні відвали, в які щорічно скидається 60–70 млн м³ породи. Їх кількість досягає майже 1300, з них близько 300 — це ті, що горять. Втрата родючих земель під відвалами породи становить понад 7000 га.

Через високий рівень концентрації підприємств металургійної та хімічної промисловості, особливо в Донецькому басейні, посилюється незадовільний екологічний стан у вугледобувних районах, що збільшує техногенне навантаження на навколишнє середовище і характеризує його як надзвичайно небезпечне для здоров'я населення.

9.4. Нафтова і нафтопереробна промисловість України: сучасний стан, основні проблеми та перспективи розвитку

Вперше видобуток нафти на території України розпочато у Прикарпатті на початку XVII ст. Наприкінці XIX — на початку XX ст. нафтова промисловість розвивалася на базі Бориславського нафтового родовища. Пізніше у Передкарпатті було відкрито також інші родовища. Швидкого розвитку нафтова промисловість набула тут у повоєнні роки в результаті докорінної реконструкції на новій технічній основі. В результаті у Передкарпатті було відкрито нові родовища нафти — Долинське і Північно-Долинське, Бітків-Бабчинське та ін.

У східних районах України в результаті значного розширення обсягів геологорозвідувальних робіт на нафту і газ у Полтавській, Сумській та Чернігівській областях було відкрито майже 150 нафтових родовищ, які за видобувними запасами нафти значно перевищували родовища Передкарпаття. До найбільших з них належать Гнідинцівське, Лесяківське, Глинсько-Розбишівське, Рибальське, Качанівське, Новогригорівське та ін. Розробка цих родовищ стала основною базою для розвитку нафтовидобувної промисловості країни.

Найбільшого розвитку нафтова промисловість досягла у 1970–1975 рр. — 14,5 млн т. Потім обсяги видобутку нафти почали знижуватися (за 1990–2004 рр. знизилися майже в 1,9 разу) і нині вони становлять близько 3,0 млн т на рік. Основ-

ний видобуток нафти припадає на Східний нафтопромисловий район — майже 80 %.

Тенденція до зниження видобутку нафти в Україні пояснюється не лише вичерпністю її запасів, а й тим, що більш як 90 % свердловин оснащені насосами, які можуть працювати на глибині 2000–2500 м, тоді як середня глибина залягання основних запасів нафти становить 3000–4000 м. Крім того, основний фонд більшості свердловин та їхнє обладнання застаріли.

Подальший розвиток нафтової промисловості в Україні потребує вирішення багатьох проблем. Одна з найголовніших — пошук шляхів стабілізації та подальшого приросту видобутку нафти в Україні, що залежить від результатів геологорозвідувальних робіт з пошуку нафти. Варто зазначити, що за останні роки не було відкрито жодного нафтового родовища. У нафтовидобувній промисловості необхідно різко збільшити обсяги буріння на діючих родовищах, прискорити освоєння нових родовищ, які передбачається відкрити, ущільнити мережу свердловин, впроваджувати комплекс нових методів нафтовіддачі.

В Україні розміщено і функціонує шість основних нафтопереробних заводів: Кременчуцький — потужністю 18,6 млн т, Лисичанський — 16 млн т, Херсонський — 7,1 млн т, Одеський — 3,9 млн т, Дрогобицький — 4,2 млн т, Надвірнянський — 2,7 млн т. Переробка нафти в Україні залишається досить низькою — 60 %. Для порівняння: у Європі переробляється 80 % нафти, у США — 90 %. Сумарна потужність вторинних продуктів (паливного мазуту) становить близько 35 %.

Низький технологічний рівень виробництва нафтопродуктів, їх низька якість тощо викликають інтенсивне забруднення навколишнього середовища. Основними забруднювачами є сірчані сполуки, окиси вуглецю, сажа та ін.

Рівень забезпеченості споживання нафтопродуктів за рахунок власного видобутку нафти становив у 1990 р. 9,1 % (при обсязі споживання нафти 57 млн т), у 2001 р. — 15,4 % (при обсязі споживання 24 млн т), нині — близько 20 %. Зовнішні поставки нафти в Україну здійснюються головним чином з Росії і Туркменістану.

Найважливішим завданням розвитку нафтопереробної промисловості є підвищення глибини переробки нафти до рівня

80 %, що може бути досягнуто у 2010 р. При цьому знизяться обсяги виробництва паливного мазуту. В результаті поліпшиться загальна структура нафтопродуктів, ефективнішим стане використання нафтової сировини.

9.5. Газова промисловість України: сучасний стан, основні проблеми і перспективи розвитку

Газова промисловість — сукупність підприємств, що здійснюють видобування, транспортування, зберігання та переробку газу.

В Україні розвиток газової промисловості розпочався наприкінці XIX ст.

Якісно новий період розвитку газової промисловості настав після Другої світової війни, коли розпочалася інтенсивна експлуатація вже відкритих родовищ природного газу у західних областях України й активізувалися пошуки по всій її території. У 1946–1960 рр. було відкрито Шебелинське (Харківська область), Більче-Волицьке, Рудківське газові родовища, введено в експлуатацію Угерське та Хідновицьке родовища (на заході України). Пізніше були відкриті такі великі газові родовища, як Кегичівське, Єфремівське, Машівське, Пролетарське, Рибальське та інші (на сході України), а також Пинянське, Бітків-Бабчинське та інші (на заході України). Це створило передумови для перебудови системи газотранспортних магістралей значної потужності: Дашава — Київ, Дашава — Калуш — Галич — Добівці, Бендери — Івано-Франківськ.

Упродовж 1950–1970 рр. у розміщенні газової промисловості країни відбулися значні зміни. За цей період питома вага Східного регіону у видобутку газу збільшилася від нуля до 76 %, натомість Західного зменшилася зі 100 % до 22,6 %. Розпочалося добування газу на півдні України. Видобуток газу збільшився з 1,5 млрд м³ у 1950 р. до 60,9 млрд м³ у 1970 р. — більш як у 40 разів. Найбільше було видобуто газу у 1975 році — 68,7 млрд м³. Після 1975 р. спостерігалася тенденція до зниження видобутку газу в Україні. У 2004 р. він становив лише 19,6 млрд м³ за рік.

У межах України виокремлюють такі нафтогазоносні регіони:

1. Східний (з видобутком газу 15,4 млрд м³) — Сумська, Полтавська, Харківська, Дніпропетровська, Донецька, Луганська і Чернігівська області.
2. Західний (1,3 млрд м³) — Волинська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська області.
3. Південний (0,7 млрд м³) — Запорізька, Херсонська області та Автономна Республіка Крим.

Запаси природного газу категорій $A + B + C$ (разом) станом на 1 січня 1998 р. становили 1098,4 млрд м³ у 241 родовищі України, в тому числі у Східному регіоні — 921,9 млрд м³ (155 родовищ), у Західному — 118,2 млрд м³ (60 родовищ), у Південному — 58,3 млрд м³ (26 родовищ). Забезпеченість споживання газу в Україні за рахунок власного видобутку становить 21–22 % (за останні роки). Майже 80 % газу імпортується з Росії і Туркменістану. Майже половина спожитого газу в Україні використовується в промисловості, близько 30 % йде на потреби енергетики, 18 % — на потреби комунально-побутового сектору.

Для вирішення сезонної нерівномірності газопостачання в Україні нині експлуатується 13 газородовищ з проектним обсягом 62,4 млрд м³.

Сучасно система газопроводів України (майже 35 тис. км) забезпечує постачання газу всім споживачам та на експорт. До основних магістральних газопроводів належать: Уренгой — Помори — Ужгород; Шебелинка — Дніпропетровськ — Кривий Ріг — Ізмаїл; Дашава — Київ; Шебелинка — Полтава — Київ; “Союз” та ін. Пропускна здатність газопроводів України становить понад 2000 млрд м³ газу. Через територію України Росія здійснює транзит газу у Європу обсягом понад 100 млрд м³.

Перспективи розвитку газової промисловості в Україні пов’язані з розширенням геологопошукових робіт і прискоренням промислового освоєння відкритих родовищ, а також широким впровадженням досягнень НТП, зокрема новітніх технологій і техніки.

Екологічні проблеми в газовій промисловості пов’язані в основному з відчуженням і забрудненням земель у районах експлуатації газових родовищ і проведенням геологопошукових робіт на нафту та газ.

Використання природного газу в різних галузях народного господарства є найбільш екологічно чистим порівняно з такими енергетичними ресурсами, як вугілля, мазут і торф.

9.6. Роль енергетики в народногосподарському комплексі України та особливості її розміщення

Енергетика — галузь промисловості, що охоплює виробництво і транспортування електроенергії, електромережі, котельні та інші допоміжні об'єкти.

Енергетика у розвитку народного господарства відіграє дуже важливу роль. Будь-який виробничий процес чи будь-який вид обслуговування населення пов'язаний з використанням електроенергії. Електрична енергія є основою розвитку продуктивних сил на сучасному етапі. Електроенергетика є висококомплікованою галуззю промисловості. У зв'язку з цим у затратах на виробництво енергії питома вага заробітної плати низька. Водночас високий технічний рівень зумовлює високу кваліфікацію робітників та інженерно-технічного персоналу.

Створення матеріально-технічної бази існування будь-якого суспільства нерозривно пов'язане з електрифікацією й удосконаленням на цій основі техніки, технології та організації виробництва. Електроенергія у промисловості використовується на здійснення силових, теплових, електрохімічних процесів та на освітлення. Великий економічний ефект дає електрифікація транспорту і сільського господарства. Перехід на електричну тягу дає змогу збільшити швидкість руху поїздів і їх тягову здатність. У сільському господарстві електрифікація є основою його комплексної механізації, поліпшення умов праці і побуту.

Умови і фактори розміщення об'єктів електроенергетики залежать від типу генеруючих потужностей та напруги передачі електроенергії. Теплові електростанції розміщуються, як правило, з орієнтацією на наявність великих запасів дешевих паливно-енергетичних ресурсів та потужного споживача. Майданчики для розміщення ТЕС вибираються з урахуванням таких вимог:

- електростанції повинні бути максимально наближені до джерел палива і водопостачання, споживача енергії і під'їзних шляхів;

- рівень ґрунтових вод має проходити нижче глибини підвалів, вони не повинні затоплюватися паводковими водами;
- не можна розташовувати електростанції над заляганням корисних копалин, а також на зсувних ділянках;
- ухил майданчика розміщення електростанції не повинен перевищувати 0,5–1°;
- електростанції розташовують поблизу населеного пункту з урахуванням санітарної зони;
- шлако- і золовідвали повинні розміщуватися на непридатних земельних ділянках, якомога ближче до майданчика електростанції.

Одним з важливих факторів розміщення об'єктів електроенергетики є екологічна безпека, додержання санітарних норм і мінімізація екологічних втрат як при будівництві, так і під час експлуатації об'єкта.

Нині в Україні експлуатується три типи генеруючих потужностей електростанцій:

- теплові (паротурбінні та дизельні);
- гідравлічні (гідроелектростанції (ГЕС), гідроакумуючі станції (ГАЕС));
- атомні.

Сумарна потужність електростанцій України на 1 січня 2004 р. становила 52,9 млн кВт, у тому числі за типами:

- теплові — 35,2 млн кВт (66,6 %);
- атомні — 12,8 млн кВт (24,3 %);
- ГЕС + ГАЕС — 4,7 млн кВт (9,1 %).

У 2005 р. електростанціями України було вироблено 186,1 млрд кВтг електроенергії. А всіма галузями народного господарства того ж року було спожито близько 152,9 млрд кВтг електроенергії, що на 117,1 млрд кВтг менше, ніж у 1990 р.

Загальний спад виробництва електроенергії за 1990–2004 рр. становить 87,1 млрд кВтг, що викликано загальним зниженням споживання електроенергії галузями народного господарства, скороченням експорту та нестачею паливних ресурсів для електростанцій. Значно змінилася і структура споживання електроенергії через те, що в енергетиці України відбувається структурна перебудова. На першому етапі утворено чотири генеруючі

компанії, Державну енергетичну компанію електромереж 220–750 кВт та підприємство “Енергоринок”.

Основну енергетичну базу України становлять:

- *теплоелектростанції* (Запорізька, Вуглегірська, Зміївська та Київські ТЕЦ-5 і ТЕЦ-6);
- *атомні електростанції* (Запорізька, Південноукраїнська, Рівненська та Хмельницька);
- *гідроелектростанції* (на Дніпрі — Київська, Канівська, Кременчуцька, Дніпродзержинська, Каховська та Дніпрогес у Запоріжжі, будується Дністровська у Львівській області).

9.7. Проблеми і перспективи розвитку електроенергетики України

Електроенергетика, згідно з розробленою Національною енергетичною програмою України до 2010 р., матиме кілька напрямів розвитку:

1. Рівень електроспоживання.
2. Розвиток окремих типів електростанцій.
3. Розвиток нетрадиційних і відновлюваних джерел енергії.
4. Вирішення екологічних проблем.

1. Для визначення оптимальних рівнів споживання електроенергії враховувалися майбутні зрушення в структурі економіки України, зокрема:

- розвиток агропромислового потенціалу, паливно-енергетичного комплексу, переорієнтація машинобудування на виробництво наукомісткої і конкурентоспроможної продукції;
- розвиток промислового потенціалу для виробництва продукції, яка забезпечить першочергові потреби в продовольчих і промислових товарах;
- збільшення обсягів експортної та імпортозамінної продукції;
- зниження обсягів неконкурентоспроможної продукції.

Згідно з цими напрямами та прогнозом кількості населення і розвитком комунальної соціально-економічної сфери обся-

ги споживання електроенергії можуть досягти у 2010 р. 225 млрд кВтг.

2. Розвиток окремих типів електростанцій: основним напрямом розвитку ТЕС є їх реконструкція, модернізація, впровадження нових технологій, орієнтація на використання низько-сортного вугілля.

На період 2001–2010 рр. передбачається:

- реконструкція та модернізація існуючих електростанцій із заміною котлоагрегатів;
- будівництво комплексів “шахта-ТЕС”;
- будівництво нових ТЕС загальною потужністю більш як 0,3 млн кВт;
- будівництво енергогенеруючих установок на базі нових технологій спалювання вугілля;
- будівництво на ТЕС комплексів з переробки відходів в іншу корисну для народного господарства продукцію (будівельні матеріали, продукцію переробки сірки та інших матеріалів) тощо.

Розвиток гідроенергетики передбачається за такими напрямами:

- збільшення потужностей на ГЕС до 9 млн кВт, доведення середньорічного виробництва електроенергії до 17 млрд кВтг;
- передбачається ввести в експлуатацію Дністровську ГЕС-2, Олександрівську ГЕС та ряд невеликих гідроелектростанцій;
- на другому етапі до 2010 р. ввести нові потужності на Канівській ГАЕС, на нових ГЕС у басейнах р. Тиси та Верхнього Дністра.

Основними завданнями на перспективу є реконструкція діючих АЕС з метою підвищення їх надійності та забезпеченості, а також введення блоків високої будівельної готовності (Хмельницької та Рівненської АЕС) і блоків середньої готовності (на Хмельницькій АЕС). При цьому АЕС зможуть довести виробництво електроенергії майже до 98 млрд кВтг у 2010 р.

Подальший розвиток АЕС залежить від виконання таких програм:

- підвищення рівня безпеки АЕС;

- створення ядерно-паливного циклу в Україні на базі передових технологій, який забезпечить незалежність АЕС від імпорту ядерного палива і знизить потреби в його закупівлі.

3. Широке впровадження і використання нетрадиційних джерел енергії може дати до 1800 млрд кВтг електроенергії на рік. Використання нетрадиційних джерел енергії дає змогу поліпшити екологічну обстановку в регіонах, замінити і зекономити дефіцитне паливо, вирішити певні соціально-економічні проблеми у сільських місцевостях, які не мають централізованого електропостачання, тощо. Географічне положення України дає змогу розвивати всі напрямки нетрадиційної енергетики, особливо з використанням енергії вітру, Сонця, біомаси, геотермальної.

4. Розв'язання екологічних проблем. Електроенергетика України являє собою складну організаційно-технічну систему, численні об'єкти якої (ГРЕС, ТЕЦ, ГЕС, АЕС, лінії електропередач, водойми-охолоджувачі, сховища радіоактивних відходів та ін.) розосереджені по території і функціонують в умовах природного середовища, які зазнають безперервних змін.

Серед забруднювачів природного середовища найбільш масштабними і шкідливими є газопилові викиди теплової енергетики, небезпека яких зумовлена розміщенням об'єктів теплової енергетики у великих містах та густонаселених районах, а також наявність у викидах, крім основних токсичних домішок (сірчаний ангідрид та окиси азоту), дрібнодисперсного попелу окису вуглецю і таких канцерогенів, як бензопірен, окис ванадію, а також високомолекулярних органічних сполук тощо.

Викиди енергетики, крім того, що вони забруднюють атмосферу, забруднюють також атмосферну вологу та опади внаслідок розчинення в них окислів сірки та азоту; поверхня, ґрунти, рослинність забруднюються внаслідок випадання на них пилу, забрудненого дощу та снігу; поверхня вод забруднюється внаслідок осідання на водні об'єкти шкідливих речовин та змиву їх у річки і водойми дощовими потоками. Наслідком такого забруднення є закислення сільськогосподарських земель та нагромадження у ґрунтах важких металів з вугільного попелу, що знижує урожайність сільськогосподарських культур і забруднює продукти харчування небезпечними для людини сполуками. Найбільш небезпечними з цього погляду є вугільні ТЕС, які ви-

користують високозольне і сірчане вугілля. Небезпечними для навколишнього середовища є також скиди ТЕС у річки і водойми хімічно забруднених стоків, що різко погіршує гідрохімічний режим вод, пригнічує водні біоценози. Небезпечними для навколишнього середовища є також шлако- та золівідвали, які забруднюють ґрунти і поверхневі води. Під ними зараз зайнято майже 3 тис. га, закладовано понад 300 млн т золошлаків, які щорічно збільшуються на 12 млн тонн. Крім хімічного забруднення, енергетика небезпечна і хімічними впливами, до яких належать: теплове забруднення атмосфери паровими викидами великих градирень охолоджуючих водоймищ ТЕС та АЕС, що викликає негативні зміни місцевого клімату, значний шумовий вплив на території, утворення постійно діючих потужних електромагнітних полів вздовж трас високовольтних ЛЕП, а також формування аерозольних викидів ТЕС і небезпечного для здоров'я людини електричного поля.

Варто також наголосити на радіаційному впливі на населення і біосферу радіоактивних викидів атомних і вугільних теплових електростанцій, попіл яких може містити радіоактивні речовини, та на іншому їх шкідливому впливі на природне середовище.

З точки зору хімічного забруднення природного середовища найбільш чистими вважаються атомні електростанції, які водночас є потенційно небезпечними, про що свідчить аварія на Чорнобильській АЕС. Для використання АЕС проблемою є також безпечне тривале зберігання радіоактивних відходів. Щорічний приріст їх нині становить майже 11 тис. м³. Для забезпечення енергетичної безпеки при використанні АЕС необхідно дотримуватися правил ядерної безпеки.

Основними шляхами забезпечення екологічної безпеки традиційної теплової енергетики є економія споживання електричної і теплової енергії, збагачення палива та удосконалення процесів його спалювання з метою зменшення викидів вуглецю та окисів азоту, впровадження високопродуктивного пило- та газочисного обладнання, утилізація вловлених відходів та розробка економічних важелів екологізації енергетики.

Література: основна [1; 13; 15; 22; 25; 28; 35; 38–42; 50–52];
додаткова [54; 64; 66]

Лекція 10

Металургійний комплекс України

- ✓ Значення чорної металургії та її сировинна база.
- ✓ Структура, сучасний стан та особливості розміщення чорної металургії України.
- ✓ Кольорова металургія України, її сировинна база та особливості розміщення і розвитку.
- ✓ Проблеми і перспективи розвитку металургійного комплексу України.

10.1. Значення чорної металургії та її сировинна база

Чорна металургія є фундаментом індустріального розвитку країни. Від неї залежить розвиток важкої промисловості. Її продукція є основою розвитку машинобудування, будівництва, усіх видів транспорту та оснащення необхідною технікою сільського господарства.

Україна належить до країн Європи і світу з найбільш розвинутою металургією. У складі колишнього Радянського Союзу Україна в 1990 р. давала 45,6 % товарної залізної руди, 77 % марганцевої руди, 45 % виробництва сталі, 34,5 % готового прокату, 33 % сталевих труб.

Чорна металургія істотно впливає на розвиток і розміщення машинобудування, хімічної промисловості та енергетики. Ця галузь є потужним фактором формування територіально-виробничих комплексів. У місцях розташування її основних підприємств зосереджується важке машинобудування, коксохімія, хімія, виробництво вогнетривких матеріалів, формуються великі транспортні вузли, швидко виростають великі міста. Продукція чорної металургії має велике значення у зовнішній торгівлі, є її головною експортоспроможною галуззю.

Унікальні природні умови для розвитку металургійного комплексу сформувалися в східній Україні, де розташовані найбільші паливно-сировинні бази чорної металургії, що мають світове значення, — Донецький кам'яновугільний, з коксовими марками вугілля, Криворізький залізорудний і Придніпровський марганцево-рудний басейни та великі практично невичерпні родовища вапняків, вогнетривких глин.

Відстань від центрального району Донбасу — Горлівки — до Кривого Рога (по прямій) 345 км, а від Західного Донбасу (Павлоград) Дніпропетровської області — близько 150 км. Між цими басейнами пролягає потужне джерело водопостачання — ріка Дніпро. Такого поєднання найважливіших сировинних матеріалів, енергетичного і технологічного палива, водних ресурсів, необхідних для розвитку чорної металургії, і такої концентрації їх на порівняно невеликій території немає в жодній країні світу.

Залізрудна база чорної металургії представлена Криворізьким і Кременчуцьким басейнами, Білозерським і Керченським родовищами.

Криворізький залізрудний басейн простягається вздовж річки Інгулець на 100 км від ст. Микола-Козельськ на півдні до с. Жовте на півночі. Ширина рудоносної смуги змінюється від 2 до 7 км, глибина залягання руди — від 100 до 600 м, а іноді й до 2000 м. Багаті руди (з вмістом заліза 50–62 % — мартитові і гематито-мартитові) добуваються тільки шахтним способом, бідні руди (залізисті кварцити з вмістом заліза 28–39 %) добуваються кар'єрним (відкритим) способом. Їх запаси оцінюють у 30,6 млрд т, вони є найбільшими у світі.

Кременчуцький залізрудний басейн розташований за 20 км від Кременчука на лівому березі Дніпра смугою 45 км з півдня на північ. Розвідані запаси залізних руд становлять 4,5 млрд т з вмістом заліза в основному 35–38 %, зустрічається і до 69 %. Басейн експлуатується відкритим способом з 1955 р.

Білозерський залізрудний басейн розташований на лівому березі Дніпра — за 75 км на південь від м. Запоріжжя з містом Дніпрорудний на березі Каховського водосховища, яке є портом для відправки руди. Запаси руд району (на глибині 1500 м) становлять близько 1,4 млрд т з вмістом заліза 60–64 % і 46–48 %. Видобуток руди в районі ведеться в основному шахтним способом з 1969 р.

Керченський залізрудний район розташований на північно-му і східному узбережжі Керченського півострова, запаси його становлять 1,8 млрд т з вмістом заліза в руді 37–40 %. Руда містить також домішки марганцю, ванадію, фосфору, миш'яку (значні). Керченська руда використовується на комбінаті “Азов-сталь”, куди доставляється Азовським морем.

Придніпровський марганцеворудний басейн розташований у південній частині Дніпропетровської і Запорізької областей і складається з трьох підрайонів — Нікопольського (який нині переважно експлуатується), Інгулецького і Великотокмацького, загальні запаси басейну перевищують 3 млрд тонн. Видобуток руди здійснюється з 1886 р. переважно відкритим способом. Родовища марганцю відкриті також в Одеській, Івано-Франківській областях і в Карпатах.

З рідкісних металів в Україні є родовища титану і хрому, які використовуються в чорній металургії як легируючі добавки для надання сталі певних якостей. Великими родовищами титанових руд є Самотканське біля м. Вільногірськ (Дніпропетровська область), Іршанське і Стремигородське (Житомирська область). Родовища хромітів розміщуються в Кіровоградській і Дніпропетровській областях, але вони не розроблені і тому потреби металургії в хромі задовольняються поки що за рахунок імпорту.

Нині видобуток залізної і марганцевої руд здійснюється як підземним, так і відкритим способом. На території Криворізького басейну діє понад 20 великих шахт і кар'єрів, працює п'ять гірничо-збагачувальних комбінатів (ГЗК) — Північний, Центральний, Новокриворізький, Південний та Інгулецький. Крім того, в Україні діють Кременчуцький, Білозерський і Комиш-Бурунський ГЗК, а також рудники і кар'єри Нікопольського марганцеворудного басейну, Самотканський та Іршанський комбінати з видобутку і збагачення титанових руд.

Важливою складовою металургійного комплексу є видобуток флюсових вапняків і вогнетривкої сировини (доломітів, магнетитів, вогнетривких глин тощо), а також виробництво вогнетривких матеріалів, необхідних для виплавки металу, будівництва доменних і мартенівських печей, розливу сталі та ін. Основні родовища цієї сировини, які експлуатуються, розташовані в Донбасі (біля Докучаєвська і Новотроїцького) та в Автономній Республіці Крим (флюсові вапняки в районі Балаклави).

У Донецькій області зосереджені також основні родовища доломітів (Карубське та ін.). Родовища вогнетривких глин є в Часовому Яру і в Новорайську Донецької області та в Дніпропетровській, Кіровоградській і Запорізькій областях.

Родовища каоліну в основному розташовані в Дніпропетровській, Донецькій, Черкаській, Вінницькій і Полтавській областях.

Промисловість з виробництва вогнетривких матеріалів представлена в Україні тринадцятьма спеціалізованими підприємствами, переважна більшість яких розташована в Донецькій області (Часів'ярський та Велико-Анадольський заводи вогнетривкої цегли; Докучаєвський флюсоделомітний комбінат, Микитівський доломітний завод, Артемівський комбінат вогнетривів та ін.).

До цієї групи підприємств належать також Запорізький завод вогнетривких матеріалів і Приазовське рудуправління, Ватутинський комбінат вогнетривких матеріалів (Черкаська область) і Христофорівський завод вогнетривких блоків і бетонів (Дніпропетровська область).

10.2. Структура, сучасний стан та особливості розміщення чорної металургії України

Розвиток чорної металургії в Україні розпочався в останній чверті XIX ст., коли було збудовано 14 металургійних заводів. У радянський період було реконструйовано і розширено Алчевський, Донецький, Макіївський, Маріупольський ім. Ілліча, Дніпропетровський ім. Петровського, Єнакіївський та інші заводи, а також збудовано такі гіганти чорної металургії, як “Азовсталь”, “Запоріжсталь”, Криворізький металургійний завод ім. Леніна. Нині в Україні налічується 50 основних підприємств чорної металургії, у складі яких 14 металургійних комбінатів і заводів, три основних заводи металоконструкцій.

До складу металургійного комплексу України входять такі підгалузі і виробництва:

- видобуток, збагачення та агломерація залізних, марганцевих та інших руд;
- виробництво чавуну, доменних феросплавів сталі і прокату;
- виробництво електроферосплавів;
- повторна переробка чорних металів;
- коксування кам'яного вугілля;
- видобуток сировини і виробництво вогнетривких матеріалів (глини, доломітів та ін.), а також флюсових вапняків;
- випуск металевих конструкцій.

Найвищого рівня розвитку металургійний комплекс України досяг у 1980–1990 рр. З 1990 до 2004 р. внаслідок кризи різко скоротилося виробництво всіх видів продукції металургійного комплексу. Виробництво чавуну і сталі знизилося більш як у 1,5 разу і становило у 2004 р. відповідно 30,0 млн т і 39,4 млн т, прокату — в 1,8 разу і становило 23,2 млн т, видобуток залізної руди зменшився майже в 1,7 разу і становив 66,0 млн т, марганцевої руди — майже в 2,5 разу і становив 2,3 млн тонн. З 50 доменних печей простоювали 27, із 65 мартенівських печей — 28, із 69 прокатних станів — 30.

Заводи переробної металургії розміщуються в основному в районах розвиненого машинобудування, де нагромаджуються значні відходи металообробки і металобрухт. Крім металургійних заводів існує ще так звана мала металургія, яка представлена окремими цехами з виробництва сталі і прокату на великих машинобудівних заводах з метою використання відходів металу і безперебійного постачання конструкційного матеріалу.

Переважає більшість металургійних підприємств — це сучасні потужні комбінати, найбільшими з яких є “Азовсталь”, “Запоріжсталь” і “Криворіжсталь”. Потужність кожного з них становить 5 млн т і більше металу за рік. Україна має найбільші за потужністю в світі металургійні агрегати. Так, у Кривому Розі доменна піч обсягом 5 тис. м³ може дати 4 млн т чавуну за рік, тобто стільки Росія виробила в 1913 р. На інших заводах потужність доменних печей становить до 3 тис. м³.

Основними виробниками коксу в Україні є Донецький металургійний підрайон, який дає більше половини його випуску в країні. У металургійному районі України працює 16 коксохімічних заводів, з них у Донецькій області — 9, у Дніпропетровській — 4, в Луганській — 2, у Запорізькій області — 1. У 1997 р. вироблено 16,7 млн т коксу проти 34,7 млн т у 1990 р., у 2004 р. — 220 млн тонн.

Значного розвитку в Україні в металургії набули трубна і феросплавна галузі. Виробництво труб здійснюють Нікопольський, Харцизький, Новомосковський, Луганський і Дніпропетровський трубопрокатні заводи та Макіївський труболivarний завод. Виробництво сталевих труб в Україні в 1990 р. досягло 6,5 млн т — 599 млн м, у 2004 р. зменшилось відповідно до 2,1 млн т — 227 млн м, або більше ніж у 3 рази. Виробництво феро-

сплавів забезпечується трьома феросплавними заводами — Запорізьким, Нікопольським і Стаханівським. Заводи металоконострукцій побудовані в Краматорську, Дніпропетровську і Маріуполі.

Сучасний металургійний комплекс України майже повністю зосереджений у Донецькій, Дніпропетровській та Запорізькій областях, де сформувався один з найбільших металургійних районів світу. На його території виокремлюють три металургійні підрайони: Придніпровський, Донецький і Приазовський.

Придніпровський металургійний підрайон, розташований вздовж р. Дніпро — від Кременчука до півдня Дніпропетровської і Запорізької областей, є найбільшим виробником сталі і прокату. На його території сформувалися три великі промвузли: Дніпропетровсько-Дніпродзержинський, Запорізько-Нікопольський і Криворізький.

У Дніпропетровсько-Дніпродзержинському промвузлі зосереджено такі заводи: у Дніпропетровську — три великі металургійні, трубопрокатний, коксохімічний, металоконострукцій; у Дніпродзержинську — металургійний комбінат, два коксохімічні заводи; у Новомосковську — трубний завод.

У Запорізько-Нікопольському промвузлі зосереджено: у Запоріжжі — металургійний комбінат “Запоріжсталь”, завод “Дніпророспецсталь”, коксохімічний завод і завод феросплавів; у Нікополі — Південнотрубний і феросплавний заводи. Окрім того, тут розташовуються Нікопольський і Великотокмацький підрайони Придніпровського марганцевого басейну, а також Білозерське залізорудне родовище і гірничо-збагачувальний комбінат.

У Криворізькому промвузлі розташовані металургійний комбінат, коксохімічний завод, п'ять гірничо-збагачувальних комбінатів, понад 15 шахт, об'єднаних рудоуправліннями.

Донецький металургійний підрайон охоплює металургійні підприємства Донецької і Луганської областей. Він є основним з виробництва коксу і чавуну. На його території сформувалися три промвузли: Донецько-Макіївський, Стахановсько-Алчевський і Приторецький. До Донецько-Макіївського промвузла входять Макіївський металургійний комбінат, два коксохімічні заводи і трубний завод, Донецький металургійний і два коксохімічні заводи, Авдіївський коксохімічний завод, Єнакіївський металургійний комбінат, Єнакіївський і Горлівський коксохімічні заводи, Хар-

цизький трубопрокатний і канатно-дротовий заводи, а також потужний комплекс вогнетривких матеріалів і флюсових вапняків (Докучаєвськ, Комсомольське, Новотроїцьке та ін.).

До складу Пригорецького промвузла входять Краматорський металургійний і коксохімічний заводи, Костянтинівський завод “Вторчормет” і вогнетривів, великі центри видобутку сировини і виробництва вогнетривких матеріалів (Часів Яр, Артемівськ, Сіверськ та ін.).

До складу Стахановсько-Алчевського промвузла входять Алчевський металургійний комбінат і коксохімзавод, Стахановський коксохімічний і феросплавний заводи та Луганський трубний завод.

До *Приазовського металургійного підрайону* входять два металургійні комбінати м. Маріуполя — “Азовсталь” та ім. Ілліча, коксохімзавод, а також північна і східна частини Керченського півострова, яка є залізорудним районом, і Комиш-Бурунський залізорудний комбінат та металургійний завод ім. Войкова.

Металургія України, незважаючи на кризовий стан, є основним постачальником валютних надходжень. Вартість її експортної продукції в окремі роки становила понад 3 млрд дол., а частка в загальному експорті — 40 %. Більша частина металопродукції України експортується в країни СНД.

10.3. Кольорова металургія України, її сировинна база та особливості розміщення і розвитку

Кольорова металургія в Україні почала швидко розвиватися в радянський період. В Україні відкрито і розробляються родовища таких сировинних ресурсів: алюмінію, магнію, руд титану, цирконію, нікелю, ртуті та ін.

Основною сировиною для одержання алюмінію є боксити, запаси яких в Україні незначні (Смілянське родовище в Черкаській області і Високопільське у Дніпропетровській області), відкриті, але не розвідані до кінця поклади бокситів на півдні Дніпропетровської області, в Приазов’ї та Карпатах. Смілянське і Високопільське родовища можуть забезпечувати тільки Запорізький алюмінієвий завод. Для виробництва алюмінію цінною сировиною є алуніти, запаси яких відкрито в Закарпатській

області (Берегівське та Беганське родовища). Нефелінові сієніти як сировина для виробництва алюмінію є в Приазов'ї та Дніпропетровській області.

Важливою сировиною для виробництва алюмінію є каолін. Його добувають переважно у Вінницькій, Хмельницькій, Дніпропетровській і Запорізькій областях. Основними родовищами каоліну є Стебниківське і Калуське у Прикарпатті, а сполук магнію — Сиваське в Криму.

Родовищ нікелю в Україні відкрито багато, але за величиною запасів всі вони незначні, найбільшими з них є Побузьке і Придніпровське. Найбільші родовища титанових руд розташовані в Житомирській (Іршанське і Стремигородське) і Дніпропетровській (Самотканське) областях. Основні родовища хромітів відкрито в Кіровоградській і Дніпропетровській областях, але вони не експлуатуються. Потреба в хромі задовольняється імпортом з Росії та Казахстану.

Сполуки цирконію відкрито в Самотканському родовищі титанових руд, а також у Приазов'ї. В Україні значні запаси ртуті — в межах м. Горлівки, в Закарпатті та Криму. Родовищ молібдену, свинцю і цинку в Україні немає, а підвищені концентрації ванадію є тільки в керченських залізних рудах.

Родовища золота відкрито в Дніпропетровській, Кіровоградській, Донецькій і Закарпатській областях, здійснюється підготовка до їх експлуатації.

У розміщенні підприємств кольорової металургії в Україні виокремлюються два основних райони — Донецький і Придніпровський.

На території Донецького району розташований Микитинський ртутний комбінат, Костянтинівський цинковий завод, Артемівський завод з обробки металів.

У Придніпровському районі кольорової металургії зосереджені Запорізький титано-магнієвий завод, який працює на магнієвій сировині з Калуша, Стебника і Сиваша, а титан постачається з Іршанського і Самотканського родовищ, і Запорізький алюмінієвий завод, який працює на імпортних бокситах з Уралу і Миколаївському глиноземі. Верхньодніпровський гірничо-металургійний комбінат працює на титано-цирконієвих рудах Самотканського родовища, у Світловодську діють заводи чистих металів і твердих сплавів, у Кіровоградській області діє Побузь-

кий нікелевий завод, магній виробляє Калуське ВО “Хлорвініл”. Дорогоцінні метали в Україну завозять з Росії, з Казахстану — свинець і мідь, з Киргизії — сурму.

10.4. Проблеми і перспективи розвитку металургійного комплексу України

Металургійний комплекс України в сучасній економічній ситуації залишається одним з найважливіших чинників подальшого розвитку народного господарства. Основними ринками продукції металургії мають стати країни Південно-Східної Азії — Таїланд, Сінгапур, Філіппіни, Індонезія та ін., а також Єгипет, Іран, Ізраїль і країни СНД.

Стратегічним напрямом розвитку чорної металургії на перспективу буде реконструкція галузі з орієнтацією на кон’юнктуру внутрішнього та зовнішнього ринків, передбачається будівництво нових об’єктів металургійного комплексу. Крім того, планується закрити нерентабельні виробництва, а також вилучити з експлуатації морально застаріле та спрацьоване обладнання. У доменному виробництві впроваджуватиметься обладнання і технологія використання пиловугільного палива. У сталеплавильному виробництві збільшуватимуться обсяги конверторного та електросталеплавильного виробництв на основі безперервного розливу сталі. У прокатному виробництві реконструюватимуться діючі прокатні стани, розширюватиметься асортимент профільного, сортового та листового прокату.

Особлива увага приділятиметься збереженню і посиленню експортної спрямованості металургійної промисловості. У структурі експорту продукції галузі намічено скоротити вивезення продукції сировинного напрямку (чавуну, сортової заготовки, слябів) та переорієнтуватися на експорт кінцевої продукції (труби, металеві вироби, листовий і сортовий прокат тощо).

Захист українських товаровиробників на зовнішніх ринках, запобігання падінню цін та інші заходи дадуть змогу зміцнити експортний потенціал галузі.

Література: основна [13; 22; 28; 35; 38–42; 50–52];
додаткова [59; 64; 66]

Лекція 11

Машинобудівний комплекс України

- ✓ Роль машинобудівного комплексу в народному господарстві України і технологія виробництва машин.
- ✓ Принципи, умови розвитку і розміщення та галузева структура машинобудування.
- ✓ Сучасний стан, проблеми і перспективи розвитку машинобудування України.

11.1. Роль машинобудівного комплексу в народному господарстві України і технологія виробництва машин

Машинобудівний комплекс — це сукупність галузей промисловості, які виробляють машини та устаткування для потреб народного господарства (рис. 1).

Машинобудування є важливою галуззю промисловості. Воно великою мірою визначає не лише її галузеву структуру, а й її розміщення. Рівень розвитку машинобудування є основним показником економічного і промислового розвитку країни. Машинобудування в народногосподарському комплексі має велике значення, адже воно виробляє знаряддя праці як для галузей, що виготовляють засоби виробництва (робочі машини та агрегати, верстати, технологічне і силове устаткування, контрольно-вимірювальні прилади, технічні засоби автоматики тощо), так і для галузей, які виробляють предмети споживання, машини для сільського господарства, технічне устаткування для харчової і легкої промисловості та ін.), а також самі предмети споживання (побутову техніку, телевізори, радіоприймачі, годинники, легкові автомобілі тощо).

Крім того, воно виробляє устаткування для будівництва, транспорту, зв'язку і торгівлі, а також продукцію оборонного призначення. Машинобудування має багатогалузеву структуру і характеризується створенням спеціалізованих заводів і галузей. Воно має значний експортний потенціал і може забезпечувати від 30 до 40 % всього експорту країни.

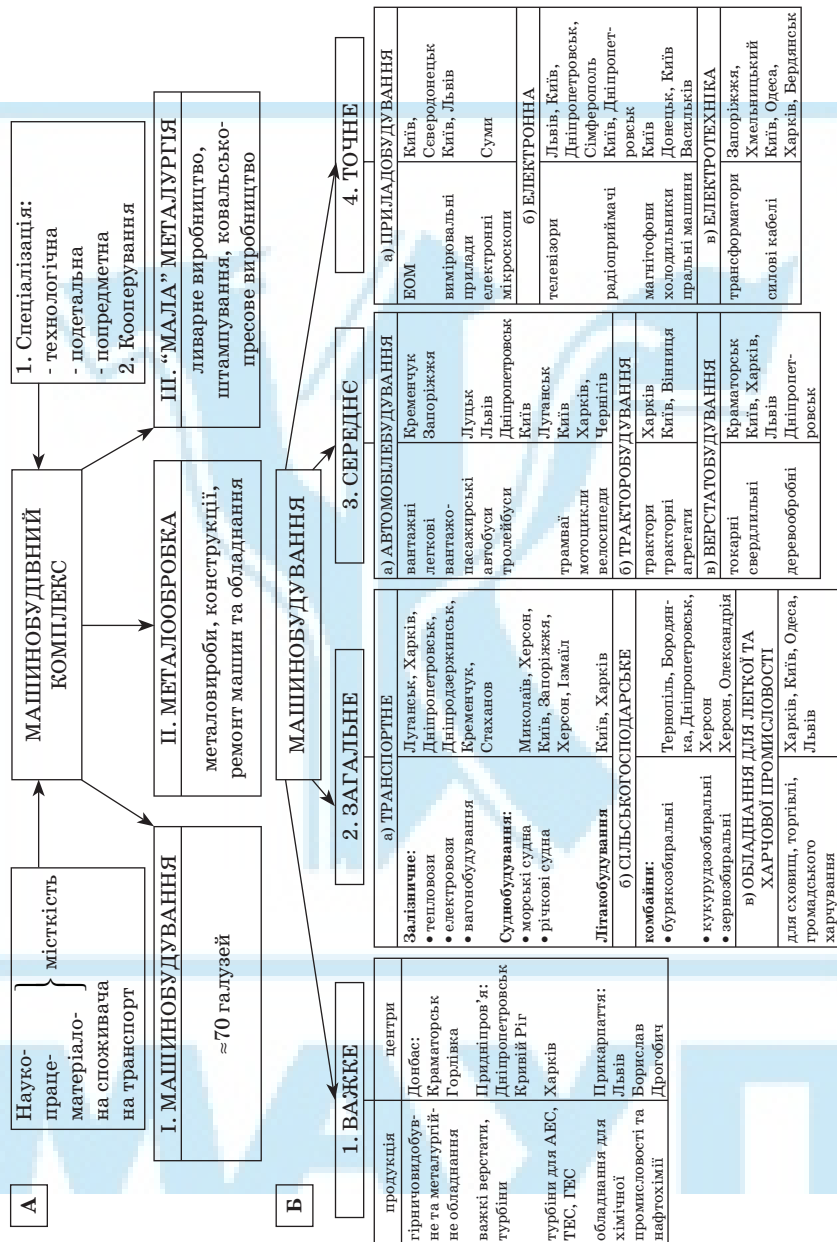

Рис. 1. Машинобудівний комплекс України

Процес виробництва машин складається з трьох стадій:

- виробництво заготовок (відливок, штамповок тощо), з яких виробляють деталі і частини машин;
- механічна обробка заготовок та виготовлення деталей і вузлів машин;
- складання деталей і частин, в результаті чого створюються нові машини.

Сучасні машини складаються з сотень, а то й більше деталей і вузлів. Це сприяє формуванню спеціалізованих підприємств і розвитку кооперативних зв'язків між ними.

У машинобудуванні поширені такі види спеціалізації:

- предметна, яка включає підприємства, що виготовляють кінцеву продукцію;
- технологічна — виробництво напівфабрикатів, заготовок тощо;
- подетальна та повузлова — випуск деталей, вузлів, секцій для складання та укомплектовування машин та ін.

Розвиток усіх видів спеціалізації у машинобудуванні пов'язаний з широким розвитком кооперування між підприємствами галузі і підприємствами інших галузей, які є постачальниками металу, шин, пластмас, скла та ін.

Спеціалізація і кооперування — важливі напрями територіальної організації машинобудівного комплексу. Вони сприяють також підвищенню технічного рівня машинобудівних заводів, економії сировини, зниженню собівартості виробленої продукції, масовості виробництва і використанню поточного методу роботи тощо.

11.2. Принципи, умови розвитку і розміщення та галузева структура машинобудування

Машинобудування належить до галузей так званого вільного розміщення, оскільки воно незначною мірою залежить від природного середовища, наявності корисних копалин, води тощо. Варто лише враховувати наявність рівнинних місць (бажано непридатних для сільського господарства) для розміщення підприємства та будівництва до нього під'їзних шляхів. У розміщенні конкретних машинобудівних підприємств визначальну роль відіграють сировинний, споживчий і трудовий фактори.

Сировинний фактор визначально впливає на розміщення найбільш металомістких галузей, зокрема виробництва вантажних вагонів і цистерн, тепловозів, тракторів, продукції важкого машинобудування.

Споживчий фактор істотно впливає на розміщення підприємств, що виробляють великогабаритні, об'ємні, з великою вагою машини. Це виробництво металургійного комплексу і вугільної промисловості, сільськогосподарських машин та ін.

Більшість галузей машинобудування вирізняються *трудоємністю*, високим рівнем кваліфікації робітників та інженерно-технічних працівників, що потребує не лише великих трудових затрат, а й розміщення машинобудівних заводів поблизу центрів зосередження науково-дослідних і конструкторських баз (верстатів і приладобудування, електротехнічного, електронного та ін.). Вплив названих факторів необхідно розглядати комплексно.

Розвинена транспортна система регіону є передумовою спеціалізації та кооперування машинобудівних підприємств. Обмеження розміщення нових машинобудівних об'єктів у великих містах створює сприятливі умови для розташування їх у середніх і малих містах і навіть селищах, що стимулює розвиток галузей виробничої і соціальної інфраструктури, забезпечує працевлаштування населення, вирішує інші соціальні проблеми.

Машинобудування залежно від технологічних процесів, металомісткості і значення в народному господарстві класифікується таким чином:

- важке, загальне, середнє машинобудування;
- виробництво точних механізмів;
- виробництво приладів та інструментів;
- виробництво металевих виробів і заготовок;
- ремонт машин та устаткування.

Машинобудування стало провідною галуззю в структурі промислового комплексу України. У 1990 р. його частка становила 30 % від усього промислового виробництва. У структурі виробництва колишнього СРСР в 1990 р. Україна забезпечувала 45 % металургійного устаткування, 97 % магістральних тепловозів, майже 50 % вантажних вагонів і цистерн, 100 % буряко- і кукурудзозбиральних комбайнів, 50 % землеробських машин і сівалок, 23 % тракторів.

Сучасна галузева структура і розміщення машинобудування України сформувалися за останні десятиліття. За останні роки структура галузей машинобудування є приблизно такою:

- сільськогосподарське машинобудування і тракторобудування — 7 %;
- приладобудування — 6,5 %;
- електротехнічне машинобудування — 8,3 %;
- автомобілебудування — 4 %;
- хімічне і нафтохімічне машинобудування — 6,5 %;
- верстатобудування та інструментальне машинобудування — 2,5 %;
- машинобудування для легкої та харчової промисловості, виробництво побутових машин — 3,7 %;
- будівельно-дорожнє та комунальне машинобудування — 1,7 %;
- гірничошахтне та гірничорудне машинобудування — 5 %.

В Україні не вироблялися пасажирські вагони, зернозбиральні і картоплюзбиральні комбайни, недостатньо вироблялося вантажних та легкових автомобілів, товарів народного споживання. Нині Україна має власний ринок, метал, науково-дослідну базу і кваліфіковані кадри. Вона повинна створити власне виробництво названих машин. Висока якість продукції машинобудівного комплексу свідчить про значні можливості для підвищення конкурентоспроможності машинобудування України.

11.3. Сучасний стан, проблеми і перспективи розвитку машинобудування України

Розміщення в Україні металомістких галузей машинобудування спричинило їх концентрацію в містах тих областей, які є основними виробниками чорних металів. Так, з 2031 підприємства машинобудування і металообробки України найбільша їх кількість розташована у Донецькій (207), Харківській (188), Дніпропетровській (159), Львівській (155), Луганській (149), Запорізькій (126), Одеській (108) областях, а також у м. Києві (173), де добре розвинена науково-дослідна база і є достатня кількість кваліфікованих кадрів.

Переважна більшість підприємств важкого машинобудування, крім устаткування для нафто- і газовидобувної промисловості, розміщується в Донецькому та Придніпровському економічних районах, де є сировина і споживачі продукції. В цих районах майже повністю сконцентровано виробництво металургійного устаткування. Найбільші центри виробництва цієї продукції — у Донецькому районі. Зокрема, в Краматорську діють Старо-Краматорський завод, який виробляє устаткування для металургійної промисловості і Ново-Краматорський машинобудівний завод, де випускають ковальсько-пресове і металургійне устаткування, прокатні мостові стани безперервної дії та ін. Великими виробниками металургійного устаткування є Дебальцево (де виготовляють устаткування для доменних і сталеплавильних печей), Кадіївка (виготовляють доменне і сталеплавильне устаткування), Маріуполь (виробляють устаткування для металургійної промисловості на заводі важкого машинобудування) та ін.

У промислових центрах Придніпров'я — Дніпропетровську, Кривому Розі і Марганці — зосереджено виробництво устаткування для безперервного розливу сталі, прокатних станів для прокату труб, апаратів та устаткування для доменних печей та іншої продукції для металургійної промисловості.

Виробництво гірничошахтного устаткування для вугільної промисловості сконцентровано в таких містах Донбасу:

- Горлівка — врубні машини, компресори, вугільні комбайни, породонавантажувачі тощо;
- Ясинувата — комбайни і лебідки;
- Донецьк — бурові установки;
- Слов'янськ — коксохімічне устаткування;
- Торез — електровози, машини, вагонетки і породонавантажувачі;
- Луганськ — металомістке збагачувальне устаткування;
- Красний Луч і Дружківка — виробництво окремих видів машин для вугільної промисловості.

Випуск гірничошахтного устаткування для залізорудної промисловості і бурових верстатів зосереджено в Кривому Розі.

Виробництво устаткування для видобутку нафти і газу зосереджено на підприємствах Чернівців, Дрогобича, Харкова, Котопа та ін.

Виробництво підйомно-транспортних машин розташовано у Львові, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Нікополі, Прилуках та ін.

Найбільшими центрами енергетичного машинобудування є Харків — устаткування для всіх видів електростанцій (три великих заводи), Запоріжжя — виробництво силових трансформаторів, Первомайськ, Токмак і Береслав — виробництво енергетичного дизелебудування, в Одесі, Бердянську, Кам'янці-Подільському — виробництво електрокабелю та ін.

Центрами верстатобудування є Краматорськ, Харків, Одеса, Запоріжжя, Житомир та ін.

Тепловози виробляють на двох кооперованих підприємствах Луганська і Харкова, вантажні вагони — у Кременчуці, Дніпропетровську та Києві.

Морське і річкове суднобудування розміщено в Миколаєві, Херсоні, Керчі, Києві, Іллічівську та Маріуполі. В Севастополі виробляють річні крани.

Автозаводи України випускають: великовантажні автомобілі — у Кременчуку, малолітражні легкові автомобілі — у Запоріжжі і Луцьку. Автомобілебудування потребує інвестицій і використання передових технологій.

Центрами авіаційної промисловості є м. Київ і Харків. Тут виробляють пасажирські і транспортні літаки.

Найбільшими центрами сільськогосподарського машинобудування є: Харків (мотори для самохідних комбайнів), Дніпропетровськ і Тернопіль (виробництво бурякозбиральних комбайнів), Херсон (кукурудзозбиральні комбайни), Бердянськ (жниварки), Львів (хімсільгоспмашини) та ін.

Найбільшим центром тракторобудування є Харків. Тракторобудування розвинене також у Дніпропетровську (колісні трактори), Вінниці (тракторні агрегати), Мелітополі і Кіровограді (тракторні агрегати) та ін.

Обладнання для хімічної промисловості виробляють у Києві, Сумах, Полтаві, Дніпропетровську, Павлограді, Львові та ін.

Центрами виробництва обладнання для харчової промисловості є Київ, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Мелітополь та ін.; легкої промисловості — Харків, Херсон, Київ, Полтава, Львів, Черкаси, Суми та ін.

Найбільшими центрами електронної та радіотехнічної промисловості є Київ, Дніпропетровськ, Сімферополь, Одеса, Львів, Чернівці; радіоелектроніки — Львів, Київ, Сімферополь, Сміла, Суми, Одеса та ін.

Машинобудування у перспективі повинно зайняти більш вагоме місце і в структурі промисловості, і у формуванні експорту. Необхідно удосконалювати галузеву структуру машинобудування, розширювати асортимент її продукції, модернізувати машинобудівні заводи з використанням сучасних технологій. Передбачається збільшити темпи випуску наукомісткої продукції високого технічного рівня, освоєння нових конкурентоспроможних зразків техніки, підвищити якість та ефективність виробництва з орієнтацією на потреби внутрішнього ринку, а також збільшити експортний потенціал.

Обсяги виробництва передбачається збільшити у ракетно-космічній галузі, літакобудуванні, суднобудуванні, важкому машинобудуванні, сільськогосподарському машинобудуванні, приладобудуванні та в електротехнічній промисловості.

Література: основна [13; 17; 22; 28; 35; 38–42; 50–52]

МАУП

Лекція 12

Агропромисловий комплекс України

- ✓ Роль агропромислового комплексу в народному господарстві.
- ✓ Структура і форми територіальної організації агропромислового комплексу.
- ✓ Сільське господарство та його структура.
- ✓ Розміщення галузей рослинництва.
- ✓ Розміщення галузей тваринництва.
- ✓ Територіальна структура агропромислового комплексу України.
- ✓ Харчова промисловість як основна переробна ланка агропромислового комплексу.
- ✓ Проблеми і перспективи розвитку агропромислового комплексу України.

12.1. Роль агропромислового комплексу в народному господарстві

Агропромисловий комплекс (АПК) є одним з найбільш потужних і багатогранних комплексів народного господарства України. Він об'єднує різні галузі народного господарства. Агропромисловий комплекс значною мірою визначає соціально-економічний розвиток країни, забезпеченість населення продуктами харчування, рівень його життя, забезпечує промисловість сільськогосподарською сировиною. Основне завдання агропромислового комплексу — вирішення продовольчої проблеми. Саме через це він є важливою ланкою економіки країни і мусить мати пріоритетний розвиток.

В агропромисловому комплексі зайнята майже третина всієї кількості працівників народного господарства. На його частку припадає понад 30 % основних виробничих фондів. Галузі агропромислового комплексу формують близько третини національного доходу і майже 2/5 суспільного продукту (40 %).

Агропромисловий комплекс економічно, технологічно та організаційно пов'язує між собою багато галузей і виробництв. Він

має досить складну функціональну і галузеву структуру. До нього входять три основні сфери (рис. 2):

1. Сільськогосподарське виробництво — рослинництво і тваринництво, які утворюють сировинну базу АПК. Це основна базова ланка АПК.
2. Галузі, що створюють матеріально-технічні засоби для АПК. Це зокрема сільськогосподарське машинобудування, виробництво мінеральних добрив, засобів захисту рослин, комбікормова і мікробіологічна промисловість, виробництво тари, спеціального устаткування і приладів для АПК та ін.
3. Галузі, що забезпечують переробку і реалізацію сільськогосподарської продукції (харчова і легка промисловість та ін.).

До АПК входять також виробничі і соціальні інфраструктури, які працюють на потреби цього комплексу. Це транспорт, складське господарство, матеріально-технічне постачання, інженерні споруди, заготівля і зберігання сільськогосподарської продукції, інформаційне і наукове забезпечення, спеціалізована торгівля, комунально-житлове господарство, культурне та медичне обслуговування тощо.

Важливою ланкою АПК є наукові заклади та підготовка кваліфікованих кадрів для забезпечення його ефективного функціонування. *За виробничою ознакою* до складу АПК входять продовольчий і непродовольчий комплекси. *Продовольчий комплекс* — це сукупність галузей, пов'язаних з виробництвом продуктів харчування рослинного і тваринного походження. Крім того, до продовольчого комплексу входять виробництва, які технологічно не належать до сільського господарства. Це вилов риби, виробництво мінеральних вод, солі та ін.

До *непродовольчого комплексу* входять галузі, пов'язані з виробництвом товарів широкого вжитку із сировини рослинного і тваринного походження, а також галузі легкої промисловості, насамперед ті, що займаються первинною переробкою сільськогосподарської сировини. Ці комплекси залежно від виду сировини, своєю чергою, поділяються на рослинницькі і тваринницькі підкомплекси.

Продовольчий комплекс, який забезпечує населення продуктами харчування, відіграє в АПК особливу роль. Він охоплює га-

лузі, пов'язані лише з виробництвом продовольчої продукції. До складу цього комплексу входять зернопродуктовий, картопле-продуктовий, цукробуяковий, плодоовочеконсервний, виноградно-виноробний, м'ясний, молочний та олійно-жировий під-комплекси. Крім того, до його складу входять відповідні інфраструктурні галузі.

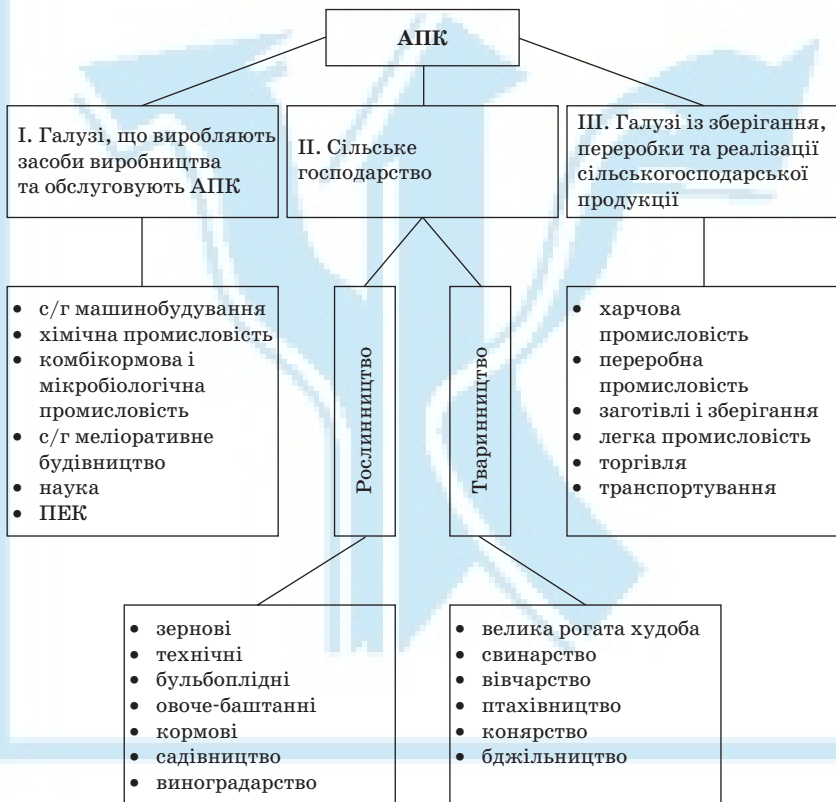

Рис. 2. Агропромисловий комплекс

12.2. Структура і форми територіальної організації агропромислового комплексу

Територіальна структура АПК формується на конкретній території його утворення у вигляді різних форм агропромислової інтеграції, тобто елементів територіальної структури. В науковій літературі виокремлюють локальні та зональні АПК.

Локальні АПК формуються на порівняно невеликих територіях на основі поєднання агропромислових підприємств з переробки малотранспортабельної сільськогосподарської (сировини) продукції і мають найнижчий ступінь інтеграції. Вони є найбільш поширеними. Серед них вирізняють:

- агропромисловий пункт — локальна форма АПК, що об'єднує в населеному пункті переробку певного виду сільськогосподарської сировини;
- агропромисловий центр — локальна форма АПК, яка об'єднує в населеному пункті переробку кількох видів сільськогосподарської сировини;
- агропромисловий куц — локальна форма АПК, яка характеризується компактним розміщенням на невеликій території агропромислових пунктів і центрів з їх сировинними зонами;
- агропромисловий вузол — складне територіальне агропромислове утворення, яке розглядається як система компактно розміщених агропромислових пунктів, центрів і куців навколо міста (як правило, обласного чи районного центру).

Зональні АПК виокремлюють у межах природно-економічних зон під впливом природних умов відповідної зони. Вони представлені інтегральними агропромисловими районами та спеціалізованими зонами і районами.

Інтегральна агропромислова зона — це територіальне зосередження всіх агропромислових підкомплексів (у межах однієї природно-економічної зони). Такі зони сформувалися у межах Степу, Лісостепу і Полісся України. До складу інтегральної агропромислової зони входять спеціалізовані агропромислові зони, які формуються на основі переважно одного спеціалізованого процесу (наприклад, картоплепродуктова зона).

Спеціалізований агропромисловий район — територіальне зосередження агропромислових підприємств однієї спеціаліза-

ції в межах відповідної спеціалізованої зони (коноплепереробне виробництво).

Інтегральний агропромисловий район — територіальне зосередження агропромислових підприємств у межах певної частини природно-економічної зони.

Якщо зональні АПК формуються переважно під впливом природних умов у межах природно-економічних зон Полісся, Лісостепу і Степу, то навколо великих міст, промислових і рекреаційних центрів переважно під впливом економічних факторів сформувалися зональні — інтегральні і спеціалізовані приміські АПК.

На формування таких агропромислових утворень насамперед впливає попит населення великих міст на малотранспортабельну продукцію харчування — овочі, свіже і дієтичне м'ясо, незбирана молочна продукція. Для приміських АПК характерна відсутність виробництва і переробки більшості зернових і технічних культур і тісний зв'язок виробництва продукції з її реалізацією. Практично це агропромислово-торговельні територіальні комплекси.

12.3. Сільське господарство та його структура

Найважливішою ланкою АПК є багатогалузеве сільське господарство. На його частку в народногосподарському комплексі України на кінець 2004 р. припадало 7,5 % (76995 млн грн) основних виробничих фондів, 10,9 % (85737 млн грн) валової продукції, 11,7 %, або 3 млн 998 тис. чол., працівників народного господарства. Сільськогосподарське виробництво формує 16–22 % національного доходу країни. Основними галузями сільського господарства є рослинництво і тваринництво.

Якщо в структурі продукції сільського господарства у 1990 р. із 48,6 млн грн на частку рослинництва і тваринництва припадало по 24,3 млрд грн, тобто по 50 %, то у 2004 р. із 66,3 млрд грн на частку продукції рослинництва припадало 42,6 млрд грн, або 64,2 %, а на частку тваринництва — лише 23,6 млрд грн, або 35,8 %, тобто майже вдвічі менше. У 2004 р. в структурі сільського господарства частка зернових культур становила 28,3 %, технічних — 6,2 %, картопле-овоче-баштанних — 23,3 %, пло-

доягідних та винограду — 3,9 %, кормових культур — 2,6 %, вирощування худоби та птиці — 16,1 %, молока — 13,7 %, яєць — 4,3 %, вовни — 0,02 %.

Основними підгалузями рослинництва є зернове господарство, виробництво технічних культур, картоплярство, овочівництво і баштанництво, плодівництво, польове кормовиробництво.

Основними підгалузям тваринництва є скотарство, свинарство, вівчарство та козівництво, птахівництво та ін. Сільське господарство розвивається на основі тих самих економічних законів, які визначають розвиток і розміщення всього народного господарства. Водночас тут існують деякі специфічні умови розвитку, пов'язані з природними особливостями сільського господарства. Так, на розвиток і розміщення сільського господарства істотно впливають природні фактори, зокрема кліматичні умови, ґрунтовий покрив, водні ресурси та ін.

Основним завданням сільськогосподарського виробництва є його подальша інтенсифікація, тобто збільшення виробництва продукції в розрахунку на одиницю ресурсів. Інтенсифікація сільського господарства передбачає використання НТП, активне впровадження науково-технічних заходів та прогресивних індустриальних технологій, а також меліорацію земель та хімізацію сільськогосподарського виробництва.

У розв'язанні актуальних проблем аграрного сектору АПК — забезпечення населення продуктами харчування, а промисловість — сировиною, активнішу роль повинні відігравати всі форми господарювання на землі — колективні сільськогосподарські підприємства, орендні, фермерські господарства та ін.

Земельний фонд України станом на 1 січня 2004 р. становив 60,3 млн га, у тому числі 41,7 млн га (69,1 %) становлять сільськогосподарські угіддя, тобто землі, які безпосередньо використовуються у сільськогосподарському виробництві (див. табл. 9 дод.). 30,9 % земельних ресурсів не використовуються у сільськогосподарському виробництві, з них значну площу займають ліси і лісонасадження, болота і піски, водоймища, шляхи, а також землі, зайняті під будівлями, та ін.

До сільськогосподарських угідь належить рілля — 32,4 млн га, або 77,7 % від площі сільськогосподарських угідь і 55 % від усієї території України, природні кормові угіддя — пасовища та сіножаті (11,5 млн га, або 18,3 %), багаторічні насадження і перелоги (1,3 млн га, або 3,1 %).

Найбільша частина (2/5) сільськогосподарських угідь припадає на зону Степу, 1/3 — на Лісостеп і майже 1/5 на Полісся та передгірні райони Карпат і Криму. Україна належить до країн світу, де забезпеченість земельними ресурсами досить висока (у 2004 р. на душу населення припадало більш як 0,8 га сільськогосподарських угідь і майже 0,7 га ріллі, у Європі — 0,26 га, у світі — 0,29 га ріллі). Ці показники в різних областях України різні: найбільші в Херсонській, Миколаївській та Кіровоградській областях — 1,3–1,4 га ріллі на душу населення, найменші в Закарпатській та Львівській — відповідно 0,15 і 0,29 га.

Землі України характеризуються високою природною та економічною родючістю, особливо чорноземи лісостепових і степових областей, де зосереджена третина їхніх світових запасів. Під чорноземами зайнято понад 55 % ґрунтового покриву України. Особливо високою природною родючістю серед них вирізняються найцінніші типові чорноземи (18 %), поширені переважно в Лісостепу, а також звичайні чорноземи (28 %), які мають високу природну родючість і поширені переважно у північному Степу, та чорноземи мало- і слабогумусні (9 %), які потребують штучного зрошення і розміщуються на півдні степової зони.

У Лісостепу поширені сірі лісові ґрунти (7 %), у Поліссі переважають дерново-підзолисті, болотні і торф'яні ґрунти. На півдні є невеликі площі солончаків, які потребують глибокого промивання і внесення добрив.

Велика розораність ґрунтів, особливо в Степу і Лісостепу, призводить до розвитку ерозійних процесів. З кожного гектара землі щорічно зноситься 12–17 т родючого ґрунту, ерозія змиває в основному верхній — найродючіший шар ґрунту, зменшує вміст у ньому гумусу, що погіршує родючість ґрунтів. У Поліссі, внаслідок непродуманої меліорації, знижується рівень ґрунтових вод, що призводить до зниження родючості ґрунтів і навіть до непридатності їх використання. У степовій зоні негативні наслідки меліорації призводять до підтоплення, засолення земель тощо. Великої шкоди земельним ресурсам завдається надмірним і неграмотним застосуванням хімічних засобів захисту рослин, шкідливими викидами підприємств. Із сільськогосподарського обігу внаслідок Чорнобильської аварії вилучено майже 100 тис. га земель, під будівництво щорічно відводиться 12–14 тис. га сільськогосподарських земель. Отже, потрібно

економічно і науково обґрунтовано використовувати земельні ресурси — один з найважливіших напрямів раціонального природокористування.

12.4. Розміщення галузей рослинництва

Рослинництво є однією з найважливіших галузей сільського господарства, рівень розвитку якого впливає і на розвиток інших його галузей, особливо тваринництва.

Розміщення галузей рослинництва значною мірою залежить від розмірів посівних площ та їхньої структури. Посівні площі в Україні у 2004 р. становили 26,7 млн га. У структурі посівних площ провідну роль відіграють зернові культури (57,7 % усіх посівів). Найбільші площі серед зернових займають посіви озимої пшениці (33,3 % — 5–6 млн га) і ярого ячменю (26 % — 4–5 млн га). Друге місце в посівах належить технічним культурам — 5,0 млн га, або 18,7 % від усієї посівної площі. Посіви кормових культур займають 4,2 млн га — 13,5 %, посіви картоплі та овоче-баштанних культур — 2,1 млн га, або 7,9 % посівної площі (див. табл. 10–12 дод.).

Серед підгалузей рослинництва найважливішою є зернове господарство. Виробництво зерна в Україні коливається за останні роки від 24 до 50 млн т (у 2004 р. — 41,8 млн т). Відповідно коливається і виробництво зерна на душу населення: 984 кг у 1990 р., 702 кг у 1997 р. і 870 кг у 2004 р.

Щоб Україна могла повністю задовольняти свої потреби у зерні, необхідно щорічно збирати не менш як 50 млн т, або не менш як 1–1,25 т на душу населення.

За останні роки споживання хлібних продуктів на душу населення збільшилося із 121,8 кг у 1999 р. до 126,0 кг у 2004 р. при фізіологічній нормі його споживання 101 кг. У раціоні харчування населення нашої країни хліб і картопля становлять 46 %, тоді як в американців — 22 %.

Протягом останніх років зібрана площа зернових коливалася від 12,8 млн га у 1998 р. до 14,8 млн га у 2004 р. Національною програмою “Зерно України” передбачається стабілізувати валові збори зерна близько 50 млн т, площу посіву — 15 млн га, урожайність — 30–32 ц/га.

Основна продовольча зернова культура — *озима пшениця*. Її посіви у 2004 р. займали близько 5,2 млн га — 33,8 % посівів усіх зернових. Посіви її найбільшою мірою зосереджені у Степу — 3,5 млн га, у Лісостепу — 2,5 млн га, у Поліссі та в районах Карпат — близько 1 млн га. У 2004 р. валовий збір зерна озимої пшениці становив 16,3 млн т — 39 % у валовому зборі всього зерна, урожайність — 32,6 ц/га.

Озиме жито — друга важлива продовольча культура. Під озимим житом зайнято 0,8–0,9 млн га, посіви зосереджено переважно у Поліссі, Карпатах та у деяких північних районах Лісостепу. Україна щорічно отримує 1,3–1,8 млн т цієї культури при урожайності 15–20 ц/га.

Основними продовольчими круп'яними культурами є гречка, просо і рис. Посіви гречки переважно невеликі (0,3–0,4 млн га), урожайність — 6–11 ц/га. Найбільш сприятливі умови для її вирощування — північні райони Лісостепу і Полісся. Валові збори гречки у 2004 р. становили 294,6 тис. т.

Просо переважно вирощують у Степу — 0,2–0,3 млн га, валові збори — 0,3 млн т.

Рис вирощують в основному у Криму, Херсонській, Одеській та Миколаївській областях — 20–25 тис. га (60–65 тис. т) на зрошувальних землях; урожайність становить близько 30 ц/га.

Основними зернофуражними культурами є ячмінь, овес, кукурудза на зерно та зернобобові. В Україні вирощують озимий та ярий ячмінь. Посіви ярого ячменю переважають у Степу, менше — в Лісостепу, Поліссі та Карпатах.

Озимий ячмінь вирощується лише в південних степових районах. Посівна площа *ярого ячменю* у 2004 р. становила 4 млн га — 26,6 % від усієї площі зернових культур, валовий збір його зерна становив 9,6 млн т, урожайність — 24,1 ц/га.

Під посівами *кукурудзи* на зерно у 2004 р. було зайнято 2,5 млн га, отримано 8,8 млн т, урожайність — майже 38,6 ц/га. Сприятливі умови для вирощування кукурудзи у Лісостепу і степовій зоні. У перспективі намічено довести валовий збір цієї культури до 8 млн т.

Овес найбільшу частку в структурі посівних площ займає на Поліссі і в районах Карпат. Посівна площа його досягає 0,5–0,6 млн га (3,8 %), валові збори — 1,0–1,3 млн т, урожайність — близько 20 ц/га.

Посіви *зернобобових* розміщені в усіх зонах України. У 2004 р. його площі становили 0,4 млн га (2,6 %), валовий збір — 812 тис. т, урожайність — 22,1 ц/га.

Зернове господарство нашої країни розміщене згідно з особливостями природно-економічних зон України.

У степовій зоні площа під зерновими становить 6,5–7 млн га — майже 55 % посівної площі зони. Основні зернові культури Степу — озима пшениця, кукурудза на зерно, ячмінь, просо і рис. У Степу вирощують 50 % всього зерна, 50 % зерна пшениці, 60 % кукурудзи, 40 % ячменю, 53 % проса, 100 % рису.

У Лісостепу зернові вирощують на площі 5 млн га, або 40 % усієї посівної площі. Основні зернові культури зони: озима пшениця — 2 млн га, кукурудза на зерно, якої виробляють 35 %, ячмінь — 40 %, просо — 40 %, гречка — 64 %, жито — 27 % від усього виробництва в країні.

У Поліссі зернові займають 2,1–2,3 млн га — 40–45 % посівної площі зони. Тут виробляють 60 % валового збору жита в Україні, 15 % збору гречки та ячменю, 10 % — пшениці.

Найбільш якісне зерно вирощують у Степу.

Основними *технічними культурами*, що вирощуються в Україні, є цукровий буряк, соняшник (питома вага їх у структурі посівних площ технічних культур становить 94,6 %), а також льон-довгунець (1,2 %), хміль, тютюн, льон-кудрявець, ефіроолійні та лікарські культури. Під технічними культурами зайнято майже 5 млн га, або 18,7 % усієї посівної площі.

Основною технічною культурою є *цукровий буряк*. У 2004 р. його площі становили 732 тис. га — 2,7 % від усієї посівної площі і 14,6 % від посіву технічних культур, валовий збір становив 16,6 млн т, урожайність — 288 ц/га. Посіви цукрових буряків в основному розміщуються в лісостеповій зоні (Вінницька, Черкаська, Київська, Хмельницька, Тернопільська, Полтавська, Сумська та Харківська області) — близько 80 %. Невеликі площі посівів є в північному Степу та на півдні Полісся. Для виробництва 1 т цукру потрібно 9–10 т цукрових буряків. На базі найбільшого у світі посіву цукрових буряків в Україні сформувався потужний цукропромисловий АПК, до складу якого входять господарства, цукрозаводи, підприємства з виробництва спирту, комбікормів тощо.

Серед технічних культур **соняшник** має найбільшу посівну площу — 3,5 млн га у 2004 р., або 22,3 % всієї площі посіву і 70 % від площі посіву технічних культур, валові збори його сягають за роками 2,5–3,5 млн т при урожайності 9–13 ц/га. У степовій зоні розміщується 80 % його посівів, частково вирощують його і в Лісостепу.

Сою в основному вирощують в західному Лісостепу (Черкаська та Вінницька області). У 2004 р. отримано 74 тис. т сої, урожайність становила 14,2 ц/га.

Ріпак вирощується переважно на півдні, у Миколаївській, Херсонській, Запорізькій та Дніпропетровській областях, валові збори його становлять 135–150 тис. т, урожайність — 10–15 ц/га.

Ефіроолійні культури — коріандр, м'яту, троянду, лаванду, кмин — вирощують переважно в Криму та на Поділлі.

Льон-довгунець — основна прядильна культура. Найбільші його посіви зосереджені в поліських районах і в передгір'ях Карпат. Його площа у 2004 р. становила близько 38 тис. га, валовий збір — 16 тис. т, урожайність — 5–6 ц/га. У Поліссі — в Житомирській, Чернігівській, Київській, Рівненській, Львівській, Волинській та Івано-Франківській областях — розташовані 78 % його посівів.

Коноплі переважно вирощують у Миколаївській, Одеській, Дніпропетровській, Черкаській, Сумській, Чернігівській і Полтавській областях.

Тютюн і **хміль** вирощують в основному в Житомирській (70 % виробництва хмелю), Київській, Вінницькій та Хмельницькій областях, махорку — на Чернігівщині, Сумщині, Полтавщині та ін., тютюн — у Криму, Закарпатті, Хмельницькій, Тернопільській та Чернігівській областях.

Вирощуванням **картоплі** займаються в усіх зонах України. Найбільша концентрація її посівів у Поліссі України і в північних районах Лісостепу (Чернігівська, Сумська, Волинська, Житомирська і Тернопільська області) — до 40 %, у південних областях картопля має невелику питому вагу — 1–1,5 % у структурі посівних площ. Загалом посівні площі картоплі в Україні займають 1600 тис. га. Картопля використовується як продовольча, технічна (крохмале-патокове і спиртове виробництво)

та кормова культура. Урожайність її становить 100–130 ц/га, валові збори досягають 12–17 млн т.

Під **овочевими культурами** зайнято 0,5 млн га — 1,5 % усієї посівної площі, валовий збір овочів становить 5–6 млн т, урожайність — 100–120 ц/га.

Овочі — малотранспортабельна продукція. У зв'язку з цим основна маса товарної продукції овочівництва орієнтується на споживача і виробляється в приміських АПК, поблизу великих міст і центрів. Якщо потреби населення в картоплі забезпечуються повністю, то овочів споживається у 2 рази менше від рекомендованих фізіологічних норм.

Баштанні культури (кавуни, дині) вирощують переважно на півдні і південному сході України — у Херсонській, Одеській, Миколаївській, Запорізькій, Дніпропетровській, Донецькій областях та в Автономній Республіці Крим.

Важливою підгалуззю рослинництва є **плодівництво**, до складу якого входять садівництво, ягідництво, виноградарство та ін. Загалом у 2004 р. під ним було зайнято 413 тис. га, валовий збір плодів і ягід — 1,6 млн т, винограду — 374 тис. т, урожайність плодів і ягід становила 58,1 ц/га, винограду — 45,2 ц/га.

Плодоутворюючі культури розміщені по всій території країни, найбільша їх концентрація у Лісостепу, Південному Степу, Криму та в Закарпатті.

Плодівництво та овочівництво формують плодоовочеконсервний підкомплекс АПК, який займається вирощуванням, зберіганням, переробкою та реалізацією овочів, плодів і ягід і переробні підприємства якого розміщуються в районах вирощування сировини.

12.5. Розміщення галузей тваринництва

Другою важливою галуззю сільського господарства є **тваринництво**, від розвитку якого залежить наповнення ринку продуктами харчування — м'ясом, молочними продуктами, яйцями тощо. Воно дає для харчової і легкої промисловості м'ясо, молоко, яйця, шкіру, вовну, мед, віск, пух тощо, а також сировину для виробництва ряду лікувальних препаратів. Тварин-

ництво постачає рослинництву органічні добрива, а рослинництво, у свою чергу, забезпечує тваринництво кормами, на частку яких припадає майже половина всіх його витрат. Кормову базу формують:

- польове кормовиробництво — вирощування кормових і зернофуражних культур. Їх площа в Україні у 2004 р. дорівнювала 4,2 млн га, що становило 15,7 % від усієї посівної площі (це посіви кукурудзи на силос і зелений корм, однорічні і багаторічні трави, кормові коренеплоди тощо);
- природні кормові угіддя (сіножаті і пасовища); їх площа займає до 7,5 млн га, у тому числі пасовища — 5,5 млн га, сіножаті — 2,4 млн га;
- відходи переробки сільськогосподарської продукції і відходи харчової промисловості;
- комбікормова промисловість.

Наявність кормової бази, її структура визначають спеціалізацію тваринництва. До складу продуктивного тваринництва входять скотарство, свинарство, птахівництво і вівчарство. Менше значення мають конярство, бджільництво, ставкове рибництво, шовківництво тощо (див. табл. 13–16 дод.).

Провідною підгалуззю тваринництва є *скотарство*, яке має молочно-м'ясну і м'ясо-молочну спеціалізацію в Поліссі і Лісостепу (корів у стаді 50–40 %). У степовій зоні переважає м'ясний і м'ясо-молочний напрям (корів у стаді 34–40 %), у приміських АПК переважає молочна спеціалізація — 60–65 % корів у стаді.

На 1 січня 2005 р. в Україні налічувалося 6,9 млн голів великої рогатої худоби, у тому числі 3,9 млн голів корів (на 1 січня 1991 р. — відповідно 24,6 млн голів, у тому числі 8,3 млн голів корів).

Основні породи корів в Україні такі:

- Симентальська (Лісостеп, східне Полісся);
- Лебединська (Чернігівська, Сумська і Харківська області);
- Білоголова українська і Чорно-ряба (Полісся і Лісостеп);
- Сіра українська (Кіровоградська, Дніпропетровська, Полтавська, Харківська і Луганська області);
- Бура карпатська (Карпати);
- Червона степова (Степ).

Свинарство — друга за значенням підгалузь тваринництва. На 1 січня 2005 р. в Україні налічувалося майже 6,5 млн голів свиней, на 1 січня 1991 р. — 19,4 млн голів. Свинарство розміщується в усіх природно-економічних зонах. Найбільша концентрація поголів'я свиней у Поліссі і Лісостепу (Рівненська, Черкаська, Київська, Хмельницька і Вінницька області) має м'ясо-сальний напрям, у Степу — сальний.

Основні породи свиней:

- Велика біла (найбільше поширена в Поліссі, Лісостепу і на півночі степової зони);
- Українська біла степова (Степ);
- Степова ряба;
- Миргородська;
- Довговуха біла та ін.

Птахівництво. Найвища концентрація поголів'я птиці у приміських АПК. Висока його концентрація в Лісостепу і Степу. В Україні поголів'я птиці змінюється за роками в межах 130–150 млн голів, 90 % з них становлять кури.

Вівчарство має допоміжне значення, за винятком гірських місцевостей, де воно є основним. У Степу воно має вовняний напрям, у Лісостепу і в Поліссі — м'ясо-шерстий. На 1 січня 2005 р. в Україні налічувалося 1,8 млн голів овець і кіз проти 8,4 млн у 1991 р.

12.6. Територіальна структура агропромислового комплексу України

В межах України виокремлюють зональні АПК, які сформувались на базі трьох основних сільськогосподарських зон з відповідною спеціалізацією сільського господарства та підприємств переробної промисловості і виробничої інфраструктури:

- степовий АПК;
- лісостеповий АПК;
- поліський АПК;
- АПК гірських і передгірських районів Карпат і Криму;
- приміський АПК.

Степовий АПК сформувався в межах Степової природно-економічної зони. До його складу входять Одеська, Миколаївська,

Херсонська, Кіровоградська, Дніпропетровська, Запорізька, До-
нецька, Луганська області та Автономна Республіка Крим. Він
займає 25 млн га, або 40 % території України. Клімат помірний,
посушливий, середньорічна температура + 7,5... + 11 °С. Тут
найбільший вегетаційний період — 210–245 днів. У зоні випа-
дає від 300 мм (у Причорномор'ї) до 450 мм (на півночі) опадів.

У Степу переважають середньогумусні та малогумусні черно-
земи, у південних районах — каштанові ґрунти. Це основний
район зрошення. Тут розміщуються 48 % орних земель, 80–
85 % сільськогосподарських угідь, розораність земель — 80 %.
Густота сільського населення — 30–40 чол. на 1 км². На одного
працездатного припадає 7–10 га ріллі. Рівень забезпеченості
трудовими ресурсами низький. Відповідно до природно-еко-
номічних умов сільське господарство спеціалізується на ви-
рощуванні зернових, сояшнику, а також на скотарстві. Додатко-
вими галузями є овочівництво, виноградарство, свинарство,
вівчарство і птахівництво.

У степовому АПК виробляється 100 % рису, 95 % винограду,
80 % сояшнику, 48 % зерна, 70 % вовни, 35 % овочів, молока і
м'яса — понад 30 %. Все це створює сировинну базу для функ-
ціонування спеціалізованих комплексів — м'ясопромислового,
зернопродуктового, молокопромислового, олійнопродуктового
та плодоконсервного.

Лісостеповий АПК сформувався у межах Лісостепової при-
родно-економічної зони. До його складу входять Харківська,
Полтавська, Черкаська, Вінницька, Хмельницька, Тернопільсь-
ка і частково Львівська, Івано-Франківська і Чернівецька облас-
ті. Клімат помірно теплий, кількість опадів — 450–600 мм. Се-
редня температура року +7... +8 °С. Тривалість вегетаційного
періоду — 200–210 днів.

Ґрунтовий покрив становлять родючі високопродуктивні
типи земель — чорноземи, сірі лісові, чорноземно-лучні ґрунти
тощо. Розораність земель досягає 70 %, у зоні 37 % орних зе-
мель, густота населення — 40–60 чол. на 1 км², на одного пра-
цездатного припадає 3–5 га ріллі. Відповідно до умов лісостепо-
вого АПК сільське господарство спеціалізується на виробництві
цукрових буряків, зерна, скотарстві та свинарстві, розвинене
виробництво картоплі, овочів, сояшнику, хмелю, м'яти, фрук-

тів, м'яса птиці. Тут виробляється 70 % цукрових буряків, 40 % зерна, 50 % молока і м'яса.

У зоні діють буряковий, зернопродуктовий і плодоовочеконсервний спеціалізовані комплекси.

Поліський АПК сформувався в межах Полісся. До його складу входять Сумська, Чернігівська, частина Київської області, Житомирська, Рівненська та Волинська області, що займають 12,3 млн га (19 % території України).

Поверхня рівнинна, клімат помірно континентальний. Кількість опадів — 550–750 мм за рік, середньорічна температура +6... +7 °С, тривалість вегетаційного періоду — 190–205 днів. Це найбільш зволожена територія України. Ґрунти переважно дерново-підзолисті і болотні. Близько 30 % території зайнято лісом і чагарниками, 2 % — болотами, сільськогосподарськими угіддями — близько 50 %, а рілля займає 35 % усієї території. Природні кормові угіддя займають 20 % сільськогосподарських угідь. Середня густина населення — 20–40 чол. на 1 км², на одного працездатного припадає 2,5–3 га орних земель. Відповідно до умов зони сільське господарство спеціалізується на скотарстві (м'ясо-молочного напрямку), льонарстві, картоплярстві з розвиненим виробництвом зерна. Тут виробляється 95 % льонудовгунцю, 45 % картоплі, до 20 % м'яса і молока. В зоні функціонують льонопромисловий, картоплепродуктовий, м'ясопромисловий, молокопромисловий спеціалізовані комплекси, а також додатково зернопродуктовий, бурякоцукровий, плодоовочеконсервний та виробництва хмелепродукції тощо.

12.7. Харчова промисловість як основна переробна ланка агропромислового комплексу

На харчову промисловість припадає майже 16,4 % продукції від усієї промисловості. На промислову переробку надходить майже 60 % сільськогосподарської продукції, 25 % споживається у свіжому вигляді, решта використовується у самому сільському господарстві. Із переробленої сільськогосподарської продукції 85 % надходить на підприємства харчової промисловості як сировина, а 15 % — у галузі легкої промисловості. Харчова промисловість виробляє 16,3 % продукції промислового

виробництва України. Сировинна база харчової промисловості досить поширена. Її підприємства розміщені повсюдно. Розміщення окремих галузей харчової промисловості має свої особливості залежно від ступеня впливу на них сировинного чи споживчого фактора. Згідно з цим виокремлюють три групи галузей:

- група галузей, що переробляє нетранспортабельну або малотранспортабельну продукцію, непридатну для зберігання. До їх складу входять такі галузі: цукрова, крохмале-патокова, спиртова, консервна, маслоробна, олійножирова;
- галузі, що переробляють транспортабельну сировину і випускають малотранспортабельну продукцію з обмеженими строками її зберігання — це хліборобна, кондитерська, пивоварна, макаронна, молочна, безалкогольних напоїв;
- галузі, що можуть бути розміщені як у районах зосередження сировини, так і в районах споживання (м'ясна, борошномельна), та галузі, в яких стадії технологічного процесу можуть бути територіально відокремлені (тютюнова, виноробна).

Харчова промисловість має складну структуру. До неї входять 20 галузей, провідними з яких є цукрова, м'ясна, молочна, олійножирова, плодоовочеконсервна, кондитерська, спиртова, виноробна, соляна.

Цукру в Україні у 80-ті роки вироблялося 6 млн т, у 2005 р. — близько 2,1 млн т. В Україні налічувалося 192 цукрових заводи у 19 областях: у Вінницькій — 38 (найбільше), Черкаській — 23, Київській — 16, Хмельницькій і Тернопільській — по 15. Найбільші заводи — Лохвицький (Полтавська область) та Орільський (Харківська область). Найбільше цукру виробляє Подільський регіон — 30 %, Центральний — 24 %, Східний — 15 % його виробництва в Україні. Серед областей виокремлюються Вінницька — 12 %, Київська — 12 %, Тернопільська, Хмельницька і Черкаська області — по 8 % та Полтавська — 6 %. У Поліському регіоні лише 13 %, ще менше в Карпатському і Придніпровському регіонах. Нині кількість працівників цукрових заводів значно зменшилася.

М'ясна промисловість складається з м'ясного, ковбасного та м'ясоконсервного виробництва. М'ясне виробництво представ-

ляють більше сотні потужних м'ясокомбінатів (найбільші в Донецьку, Дніпропетровську, Харкові, Києві та ін.). У 1990 р. було вироблено 2,7 млн т м'яса, у 2003 р. — лише 568 тис. т. Виробництво ковбасних виробів розміщується в районах міського населення — Донбасі, Придніпров'ї, Києві, Ялті та ін. М'ясоконсервне виробництво зосереджено у сировинних районах — Києві, Полтаві, Вінниці та ін.

До складу *молокопереробної* промисловості входять масло-робна, сироварна, молочноконсервна галузі, а також виробництво продуктів з незбираного молока. В Україні працює майже 500 підприємств молокопереробної промисловості. Масло-робні підприємства діють практично в усіх обласних і районних центрах. Сироварні підприємства розміщені у Бердянську, Долині і Бобринці (Кіровоградська область), Жашкові і Тальному (Черкаська область), Кременчуку та ін. В Україні 10 молококонсервних заводів, всі вони розміщені в районах зосередження сировини.

Олійножирова промисловість представлена олійними заводами, які виробляють соняшникову (90 %), кукурудзяну, лляну, ріпакову, конопляну та інші олії. В Україні існує 30 державних великих олійних комбінатів та заводів і 418 олійних цехів. На частку Дніпропетровської, Запорізької та Донецької областей припадає більш як 50 % виробленої олії. Причорноморський регіон виробляє 14 % олії. Загалом в Україні у 2005 р. було вироблено 1424 тис. т олії.

Плодоовочеконсервна промисловість переробляє різноманітну продукцію овочівництва та плодівництва. Найбільша її концентрація на півдні України. Основні центри — Одеса, Херсон, Сімферополь, Ізмаїл, райони Поділля, Полтавська та Донецька області.

Окремі галузі *харчової* промисловості, що переробляють зерно, входять до зернопродуктового підкомплексу АПК. Це борошномельна, хлібопекарська, макаронна, кондитерська, переробка зерна на спирт, крохмаль, солод тощо. Розміщуються ці галузі в районах споживання готової продукції — переважно в степовій і лісостеповій зонах України. Крохмале-пастокова промисловість, крім зерна (кукурудзи, пшениці, рису), використовує картоплю, тому її підприємства, орієнтуючись на сировину, розміщуються і в поліських районах.

12.8. Проблеми і перспективи розвитку агропромислового комплексу України

У перспективі, з метою подолання кризових явищ в АПК України, поряд із заходами щодо прискорення аграрної реформи та розвитку інфраструктури аграрного ринку передбачається посилення державного регулювання фінансового стану підприємств.

Аграрна реформа має бути спрямована на створення економічно ефективного агропромислового виробництва, поглиблення переробки та поліпшення зберігання сільськогосподарської продукції. Для цього у програмних документах передбачається:

- формування ринку землі та нерухомості, запровадження системи іпотечного кредитування сільськогосподарських товаровиробників;
- фінансування організаційних заходів щодо здійснення заходів аграрної реформи на регіональному рівні, після-приватизаційна підтримка реформованих господарств, створення спеціалізованої інфраструктури інформаційно-забезпечення;
- розвиток мережі інфраструктури сервісного обслуговування, заготівель, оптової торгівлі;
- формування ринків матеріальних ресурсів і капіталу;
- ефективне використання наявного фонду;
- реформування соціальної сфери села та розбудова її інфраструктури.

У найближчій перспективі будуть здійснені заходи з охорони земель, запровадження ґрунтозахисних систем землеробства. У подальшому розвиток сільського господарства здійснюватиметься інтенсивним шляхом на основі широкого впровадження енерго- і ресурсозберігаючих технологій, докорінної модернізації засобів механізації та ін.

Література: основна [1; 7; 13; 15; 22; 28; 35; 38–45; 50–52];
додаткова [58; 68–72]

Лекція 13

Соціальний комплекс України

- ✓ Сутність, роль і місце соціального комплексу у суспільному розвитку України.
- ✓ Сучасний стан та особливості розміщення галузей соціальної сфери України.
- ✓ Виробництво товарів народного споживання: сучасний стан та особливості розміщення.
- ✓ Проблеми і перспективи розвитку соціального комплексу України.

13.1. Сутність, роль і місце соціального комплексу у суспільному розвитку України

Розвиток суспільного виробництва підпорядковується головній меті — якнайповнішому задоволенню постійно зростаючих потреб усіх членів суспільства. Чим вищими є темпи соціально-економічного розвитку, тим динамічніше змінюються людські потреби і сама структура життєвих благ, які покликані їх задовольняти і забезпечувати всебічний і гармонійний розвиток особистості.

Соціальний комплекс — це сукупність підприємств і галузей, які забезпечують нормальні умови життєдіяльності людей.

До складу соціального комплексу входить соціальна сфера (сфера послуг) та виробництво товарів народного споживання (насамперед легка промисловість). У підвищенні життєвого рівня населення велика роль належить соціальній сфері.

До соціальної сфери входять:

- житлове і комунальне господарство;
- пасажирський транспорт;
- зв'язок;
- система побутового обслуговування населення;
- освіта;
- культура і мистецтво;
- охорона здоров'я;
- фізична культура і спорт та ін.

За своїм призначенням всі вони істотно впливають на вирішення основних соціально-економічних завдань. Наприклад, від рівня розвитку медичного обслуговування значною мірою залежать показники здоров'я населення, тривалості життя, природного приросту населення та ін.

Світові тенденції показують, що з підвищенням життєвого рівня населення набувають подальшого розвитку галузі та сфери праці, де виробляються матеріальні і духовні блага. На сучасному етапі розвитку суспільства загальною закономірністю є збільшення соціально-економічного значення споживання різноманітних послуг, а звідси й галузей, які надають ці послуги.

Основне значення соціальної сфери в тому, що весь комплекс її галузей забезпечує підвищення рівня споживання та удосконалення його структури. Послуги соціальної сфери виконують роль фактора, який забезпечує відтворення робочої сили.

Варто зазначити, що платні послуги на душу населення в Україні за останні роки збільшилися. Так, всі надані послуги за 1995 р. становили 71,9 грн, у 1996 р. — 149,4 грн, у 1997 р. — 183,0 грн, у 2001 р. — 202,0 грн (у тому числі в сільській місцевості — понад 70,0 грн). Проте збільшення платних послуг на душу населення у 2004 р. (448,0 грн), на нашу думку, не є результатом їх поліпшення і, відповідно, поліпшення життя населення, а є результатом підвищення цін і тарифів на надання послуг. Так, розміри наданих послуг пасажирського транспорту збільшилися з 16,6 грн у 1995 р. до 34,5 грн у 1997 р., житлово-комунальні послуги відповідно подорожчали з 29,4 грн до 87,5 грн, або майже в 3 рази, побутові послуги — з 6,9 грн до 14,5 грн. Однак обслуговування населення пасажирським транспортом, особливо у сільській місцевості, не поліпшилося, також значно погіршилося житлово-комунальне і побутове обслуговування (теж переважно у сільській місцевості). Крім того, розширено сферу платних послуг за навчання, охорону здоров'я та ін.

Роль соціального комплексу у суспільному розвитку визначається двома головними функціями. По-перше, завдяки його функціонуванню створюється комплекс життєвих благ, необхідних для нормального розширеного відтворення робочої сили, а по-друге, заклади і підприємства цього комплексу забезпечують підвищення рівня життя членів суспільства.

Характер, зміст і напрям розвитку соціальної сфери підпорядковані потребам розвитку як матеріального, так і нематеріального виробництва. Вона не тільки бере участь у відтворенні основної продуктивної сили суспільства — людини і тим самим активно впливає на створення сукупного продукту, а й визначає темпи соціально-економічного прогресу.

Соціальна сфера, задовольняючи потреби населення в культурних цінностях, освіті, охороні здоров'я, комунальному обслуговуванні тощо, дедалі більше впливає на виробництво матеріально-речового багатства через прискорення НТП, створення необхідних передумов для підвищення рівня зайнятості у суспільному виробництві та раціонального використання трудових ресурсів, забезпечення розширеного відтворення робочої сили, удосконалення структури вільного часу працюючих. Водночас розвиток соціальної сфери сприяє розв'язанню таких соціальних завдань, як формування гармонійно розвиненої особистості, ліквідація соціально-побутових розбіжностей між містом і селом, між соціальними групами населення і районами країни.

13.2. Сучасний стан та особливості розміщення галузей соціальної сфери України

Соціальна сфера складається з двох комплексів:

- соціально-культурного;
- матеріально-побутового.

Соціально-культурний комплекс охоплює галузі, пов'язані з відтворенням основної продуктивної сили суспільства — людини, відновленням її працездатності і зміцненням здоров'я, з формуванням людського капіталу. Це насамперед такі галузі, як освіта, культура та охорона здоров'я.

Освіта забезпечує підвищення загального рівня знань і культури населення, а галузі народного господарства — кваліфікованими кадрами і тому є важливим елементом відтворення робочої сили.

Першою освітянською ланкою є *дошкільні заклади*: дитсадки і ясла. У 1990 р. в Україні їх налічується понад 24,5 тис., в них перебувало 2428 тис. дітей, що становило 57 % загальної їх кількості. У 2004 р. налічувалося лише 14,9 тис. дошкільних

закладів, якими було охоплено 49 % дітей відповідного віку. Вищий рівень забезпечення дітей дошкільними закладами спостерігається у південних та східних областях, нижчий — у західних.

Основним видом навчально-виховних закладів в Україні є середня загальноосвітня школа трьох ступенів: перший — початкова, другий — основна, третій — старша школа, які відповідно забезпечують початкову, неповну середню і повну середню загальну освіту. Для розвитку природної обдарованості дітей створюються спеціальні школи і профільні класи. На початок 2004–2005 навчального року функціонувало 21,7 тис. шкіл, в яких навчалось понад 5,7 млн учнів. Українською мовою у денних школах навчаються 75,0 % учнів, а українську мову як предмет вивчають 25,0 % учнів денних шкіл, які навчаються російською мовою. Також є школи або класи з молдавською, болгарською, польською, румунською, кримсько-татарською та іншими мовами навчання.

Останнім часом розвиваються нові види навчальних закладів — гімназії (511) і ліцеї (411), в яких навчається понад 460 тис. учнів. У них поглиблено вивчаються технічні та гуманітарні предмети. Серед денних загальноосвітніх шкіл приблизно 48 % становлять середні, 33 % — неповні середні, 14 % — початкові і 2 % школи для дітей з вадами розумового та фізичного розвитку. В одну зміну працює 85 % шкіл. У 2005 р. в Україні працювало 238 вечірніх шкіл, де навчалось 105 тис. учнів.

Розгалуженою в Україні є мережа музичних, художніх та хореографічних шкіл, у яких навчається більш як 300 тис. учнів. В освітніх закладах України працює понад 542 тис. учителів, з них з вищою освітою — 83 %, незакінченою вищою — 3 %, середньою педагогічною — 13 %.

Професійно-технічна освіта у 2004 р. нараховувала 1011 закладів — переважно профтехучилищ, де навчалось 507,3 тис. учнів. Ці заклади працюють на базі неповної середньої та середньої освіти, готують кваліфікованих робітників із середньою освітою практично для всіх галузей народного господарства і територіально розосереджені переважно в міських поселеннях та великих селах.

Вища освіта України представлена навчальними закладами I–II рівнів акредитації (619 технікумів), в яких у 2004–2005

навчальному році навчалось близько 548,5 тис. студентів, з них майже 400 тис. — на денному відділенні, і вищими навчальними закладами III–IV рівнів акредитації (347), в яких навчалось понад 2026,7 тис. студентів, з них більш як 1155 тис. — на денному відділенні. Історично склалося так, що вищі навчальні заклади розміщуються переважно у великих містах і внаслідок цього концентруються у певних регіонах. Зокрема, у Харківській області 38 вищих навчальних закладів, у Дніпропетровській — 22, в Одеській — 22, у Київській — 60, у Донецькій — 62, в Автономній Республіці Крим — 16, у решті областей по одному — п'ять ВНЗ. Недержавні вищі навчальні заклади нині за кількістю у 3–4 рази перевищують державні.

На початок 2005 р. у ВНЗ всіх рівнів акредитації працювало 187,4 тис. викладачів, з них 56,2 тис. кандидатів наук та 11,4 тис. докторів (11 тис. професорів і 41,1 тис. доцентів).

Культура охоплює заклади, установи, підприємства, організації та органи управління, які здійснюють виробництво, розподіл, збереження та організацію споживання товарів і послуг культурного та інформаційного призначення. До цього комплексу входять підприємства, що виробляють товари культурного та інформаційного призначення, власне об'єкти культури і мистецтва, установи та організації масової інформації.

Наймасовішими закладами культури є *бібліотеки*. У 2004 р. їх було 19,9 тис., книжковий фонд становив 333 млн примірників книжок і журналів, у тому числі в сільській місцевості — понад 15,1 тис. бібліотек з книжковим фондом більш як 160 млн примірників. Книжки та журнали українською мовою становлять відповідно 29,0 % та 17 % фонду бібліотек.

Клубні установи є центрами культурного відпочинку населення. Їх налічується понад 19,4 тис., розміщені в основному за виробничим принципом — при заводах, фабриках, навчальних закладах, санаторіях, колективних сільськогосподарських підприємствах та ін.

Кінообслуговування в Україні представлено 3,6 тис. кіноустановок з платним показом, кількість відвідувань кіносеансів за рік перевищує 10 млн. Кількість клубів, бібліотек та кіноустановок в Україні зменшується, а кількість театрів збільшується (у 2004 р. було 133 професійних театри проти 89 у 1985 р., з них опери та балету — 7, драми та музичної комедії —

85, дитячих — 41). Кількість відвідувань театрів зменшується (у 2004 р. — 6,0 млн відвідувань).

Музейна справа відіграє велику роль у культурному житті населення. В Україні налічується близько 422 музеїв — 142 краєзнавчих, 137 історії та археології, 31 мистецтвознавства, 43 літературних та ін.

Масовою пропагандою культурних досягнень займаються засоби інформації: телебачення, газети, журнали, книжково-журнальні видавництва. Так, у 2004 р. в Україні видавалося більш як 3014 видань газет (республіканських, обласних, міських, районних та ін.), тираж яких становив 88 млн примірників, у тому числі українською мовою — 29 млн.

Значна частина культурно-освітніх установ пов'язана з виробництвом музичних інструментів та інших предметів культурного призначення, кіностудіями, студіями запису, книжковою торгівлею тощо.

Охорона здоров'я охоплює лікувальні, лікувально-профілактичні, санітарно-протиепідемічні та інші медичні установи, різні види соціального забезпечення, відпочинку і фізичної культури. Матеріальні умови комплексу забезпечують медична промисловість, матеріально-технічне постачання та збут. Охорона здоров'я включає також освітянські медичні заклади (медучилища, медінститути та ін.). Лікарняні заклади поділяються на спеціалізовані (інфекційні, для інвалідів ВВВ) і територіально-дільничні — районні, обласні, міські, республіканські.

Поліклініки є структурними підрозділами лікарень. Лікарням залежно від їх місткості присвоюють типові категорії (такі категорії вісім: найвища — 800–1000 ліжок, найнижча — 100–150 ліжок).

У поліклініках працює більш як половина лікарів системи охорони здоров'я, де лікують 80 % хворих. Медичні пункти створюють медичні та фельдшерсько-акушерські пункти. В Україні налічується 2,9 тис. лікарняних закладів на 457 тис. ліжок і 8,0 тис. лікарняних амбулаторно-поліклінічних закладів, загальна місткість яких перевищує 900 тис. відвідувань за зміну. В Україні працює 223 тис. лікарів, середнього медперсоналу — 522 тис. чол. Забезпеченість лікарями в Україні становить 47,0 чол., а середнім медперсоналом — 110 чол. на 10 тис. жителів.

Матеріально-побутовий комплекс забезпечує матеріальні умови життя населення (житлово-комунальний, побутовий, торгівлі, громадського харчування та ін.).

Житлово-комунальний комплекс задовольняє потреби людей у житлі. Весь житловий фонд України перевищує 1 млрд м², з якого понад 915 млн м² перебуває у приватній власності громадян. На одного жителя припадає 21,9 м² житлового фонду, проте значна частина населення не забезпечена житлом, 1414 тис. сімей стоять на обліку на одержання житла одночасно в держфонді і ЖБК. За останні роки будівництво житла значно зменшилося, збільшується питома вага житла, побудованого за індивідуальними проектами.

Готельне господарство України у 2004 р. нараховувало 1192 готелів на 50414 номери, що становить 1012,2 тис. м². Коefіцієнт використання місткості — 0,25.

Галузь побутового обслуговування займає провідне місце в обслуговуванні населення. Вона об'єднує більш як 20 самостійних підгалузей, які істотно відрізняються одна від одної. Підприємства галузі надають населенню понад 900 видів послуг. Загальний обсяг вироблених послуг — більш як 72 млрд грн, у тому числі в сільській місцевості — 175 млн грн, що в розрахунку на одного жителя становить більш як 1500 грн. За останні роки розширюється сфера послуг з ремонту побутової техніки, ремонту й обслуговування індивідуальних транспортних засобів. Надання побутових послуг має чітко виражений локальний характер, їхні обсяги за останні роки значно збільшилися.

Комплекс торгівлі і громадського харчування задовольняє насамперед потреби населення. Загальний обсяг роздрібного товарообігу (у тому числі громадське харчування) становив у 2004 р. 67700 млн грн, товарообіг на одну людину — 1410 грн, у тому числі продовольчих товарів — 710 грн, непродовольчих — 700 грн, у міських поселеннях товарообіг значно вищий, ніж у сільській місцевості. В Україні налічувалося 78,5 тис. підприємств роздрібної торгівлі, на 10 тис. населення торгова площа підприємств роздрібної торгівлі становила 1264 м², кількість місць на об'єктах ресторанного господарства за останні роки збільшується.

Поширюється продаж непродовольчих товарів у комісійних і комерційних магазинах, на аукціонах.

Важливого соціального та економічного значення набуває *транспорт* (особливо послуги пасажирського транспорту). Серед усіх видів транспортних послуг основною ознакою удосконалення їхньої структури є збільшення питомої ваги послуг автомобільного та повітряного пасажирського транспорту і стійкого зниження залізничного і водного.

Підкомплекс зв'язку складається з пунктів і підприємств, ліній і вузлів, які забезпечують процес передачі інформації (пошта, телеграф, телефон). В Україні функціонує понад 17 тис. підприємств зв'язку та їхніх відділень, 15448 автоматизованих пунктів, з них 4502 — міські. Забезпеченість населення домашніми телефонними апаратами становить 51 на 100 сімей, міжміськими таксофонами — 110 на 100 тис. населення. Підприємствами зв'язку у 2004 р. було надано послуг: відправлено 1393 млн газет і журналів, 7 млн посилок, міжміських телефонних переговорів — 3793 млн.

У перспективі підкомплекс зв'язку потрібно розвивати передусім у сільській місцевості, підвищувати рівень автоматизації, впроваджувати досконалу апаратуру, електронну техніку.

13.3. Виробництво товарів народного споживання: сучасний стан та особливості розміщення

До галузей, що виробляють товари народного споживання, входять легка і важка промисловості. Провідне місце займає легка промисловість. Її виробничий потенціал становить 25 підгалузей, понад 600 підприємств та організацій. Вона охоплює текстильну, швейну, шкіряну, взуттєву, хутрову та інші галузі, підприємства яких у розміщенні орієнтуються на споживача, наявність трудових ресурсів та сировини (див. табл. 5 дод.).

У важкій промисловості зосереджено виробництво радіоприймачів і радіоелектронної апаратури, телевізорів, годинників, легкових автомобілів, меблів, побутової техніки та запасних частин до неї, мікроелектроніки, холодильників, швейних і пральних машин, мотоциклів, велосипедів, пирососів, фото- і кіноматеріалів, фармацевтичних препаратів та ін.

У галузях важкої промисловості виробляється понад 40 % усієї вартості товарів народного споживання. Обсяги виробниц-

тва їх за групами товарів становлять: телевізорів — 1 %, холодильників побутових — 43,2 %, пральних машин — 17,5 %, легкових автомобілів — 16,3 %, мотоциклів — 0,2 %, велосипедів — 1,6 %, фотоапаратів — 0,6 %.

Виробництво товарів народного споживання характеризується випуском продовольчих і непродовольчих товарів. Виробництво продовольчих товарів розглянуто у попередній темі.

За останнє десятиріччя виробництво основних видів товарів народного споживання значно знизилося, що пов'язано з гострою нестачею сировини і матеріалів, порушенням господарських зв'язків між підприємствами-партнерами та відсутністю валютних коштів для закупівлі сировини за кордоном.

Так, тільки з 1990 до 2004 р. виробництво тканин усіх видів зменшилося з 1212 млн м² до 108 млн м², взуття відповідно з 196,4 млн пар до 21,7 млн пар, телевізорів — з 773 тис. шт. до 443 тис. шт., холодильників — з 903 тис. шт. до 581 тис. шт., пральних машин — з 788 тис. шт. до 345 тис. шт.

Провідною галуззю легкої промисловості є *текстильна промисловість*, яка представлена бавовняними, вовняними та лляними виробництвами. У структурі бавовняної промисловості виокремлюють прядильне, ткацьке, крутильно-ниткове і фарбувально-обробне виробництво. Найпотужніші бавовняні підприємства розташовані у Херсоні і Тернополі (бавовняні комбінати), Нікополі (прядильно-нитковий комбінат), а також у Києві, Харкові, Львові, Полтаві та ін.

Бавовняна промисловість України забезпечувала у 2004 р. 42,2 % загального виробництва тканин.

Вовняна промисловість представлена в основному обробкою вовни, виготовленням пряжі, тканин та виробів. Підприємства галузі розташовані у Черкасах, Харкові, Києві, Кривому Розі, Одесі, Закарпатті та ін. У структурі виробництва тканин усіх видів на вовняні тканини припадає 7,8 %.

Лляна промисловість розвивається на власній сировині, підприємства якої розташовані у Рівненській, Житомирській, Чернігівській та Львівській областях. В Одесі працює підприємство конопледжутової промисловості, в Харкові — канатний завод. Лляні тканини становлять 8,0 % загального виробництва тканин в Україні.

Шовкова промисловість пов'язана з виробництвом хімічних волокон і виробляє близько 8,0 % тканин; зосереджена у Києві, Черкасах, Луганську.

Трикотажна промисловість випускає різноманітний асортимент продукції, обсяги її виробництва скоротилися за 1991–2004 рр. більш як у 13 разів (з 351 млн шт. виробів у 1990 р. до 25,7 млн шт. у 2004 р.). Підприємства галузі розміщені у Києві, Львові, Харкові, Чернівцях, Дніпропетровську та в інших містах.

Швейна промисловість зорієнтована переважно на споживача продукції, тому підприємства цієї галузі розміщені у великих населених пунктах — Києві, Харкові, Львові, Одесі, Луганську.

Шкіряно-взуттєва промисловість представлена підприємствами, що виготовляють одяг, взуття, галантерейні вироби та іншу продукцію. Взуттєві фабрики діють у Києві, Харкові, Львові, Кривому Розі, Запоріжжі, Одесі та в інших містах.

Хутрове виробництво представлено підприємствами, які виробляють натуральну сировину, виготовляють штучне хутро та різні вироби з них. Вони працюють у Харкові, Львові, Краснограді, Тисмениці, Одесі та інших містах.

Виробництво *галантерейної продукції* розміщено в обласних центрах та в інших містах України.

Серед інших товарів народного споживання вагоме місце займають меблі, будівельні матеріали, хіміко-фармацевтична продукція, скляно-фарфоро-фаянсові вироби тощо.

Виробництво товарів народного споживання не задовольняє господарських потреб населення України. Тому потрібно збільшити випуск товарів та обсяг послуг за рахунок поліпшення використання виробничих потужностей, зниження матеріаломісткості продукції, економного витрачання наявних ресурсів, будівництва нових підприємств та їх філіалів у містах і селищах, які мають відповідні трудові ресурси. У задоволенні потреб внутрішнього ринку важливе значення має розширення асортименту товарів та підвищення конкурентоспроможності продукції.

13.4. Проблеми і перспективи розвитку соціального комплексу України

Подальший розвиток соціального комплексу повинен забезпечити насамперед підвищення життєвого рівня населення, всебічний розвиток людини та збільшення продуктивності праці.

Потребують вирішення такі проблеми соціального комплексу України:

- визнання галузей такими, що беруть активну участь у виробництві матеріальних і духовних благ, послуг;
- подолання залишкового принципу фінансування галузей соціального призначення;
- подолання міжрегіональних відмінностей у рівні обслуговування населення та забезпечення його елементами соціальної інфраструктури згідно з існуючими нормативами;
- встановлення обґрунтованого рівня оплати праці фахівців галузей соціального комплексу, зокрема — освіти, охорони здоров'я та культури;
- формування ефективної системи управління галузями соціального призначення в умовах різних форм власності;
- розробки нових типів проектів навчальних закладів, установ культури, охорони здоров'я з урахуванням формування ринкових відносин, широким використанням сучасного обладнання, оргтехніки;
- розробка критеріїв розвитку матеріальної бази галузей соціального комплексу.

У перспективі в Україні передбачається створити потужний науковий потенціал на основі впровадження ступеневої освіти та створення потужних регіональних навчальних закладів. Поступово реалізовуватиметься стратегія структурного реформування освіти, спрямованого на кадрове та наукове забезпечення загальнодержавних програм у пріоритетних галузях економіки. Структура підготовки кадрів і надалі адаптуватиметься до потреб соціально-орієнтованої ринкової економіки. Підвищуватиметься мотивація молоді до здобуття вищої освіти.

Система охорони здоров'я у перспективі розвиватиметься за принципами доступності, соціальної справедливості та універсальності. Це дасть можливість поліпшити надання необхідної медичної допомоги.

Намічено поліпшити житлові умови населення, а також вирішити інші соціально-економічні завдання.

У галузях виробництва товарів народного споживання та послуг заплановано розширити імпортозаміщуючу продукцію, здійснити технологічне переоснащення та запровадити сучасні технології. Вирішуватиметься комплекс проблем, пов'язаних із збільшенням експортного потенціалу цих галузей за рахунок створення спільних підприємств, залучення іноземних інвесторів та ін.

Отже, подальшого розвитку набуде й уся соціально-культурна сфера.

Література: основна [1; 13; 15; 16; 18; 21; 22; 28; 35; 37–42; 47; 48; 50–52];
додаткова [61; 62; 65; 68; 69]

МАУП

Лекція 14

Транспортний і будівельний комплекси України

- ✓ Значення транспорту в народному господарстві України і територіальна організація транспортної системи.
- ✓ Характеристика окремих видів транспорту України та особливості їх функціонування і взаємодії в транспортних вузлах.
- ✓ Проблеми та перспективи розвитку транспортної системи України.
- ✓ Сутність, структура і роль будівельного комплексу в народному господарстві України.
- ✓ Промисловість будівельних матеріалів України: структура, особливості розміщення і розвитку.
- ✓ Будівництво України: особливості розміщення і розвитку.

14.1. Значення транспорту в народному господарстві України і територіальна організація транспортної системи

Транспорт — одна з найважливіших галузей народного господарства України. Він забезпечує виробничі і невиробничі потреби народного господарства і населення в усіх видах перевезень.

Вирізняють такі види транспорту:

1. Наземний (залізничний, автомобільний, трубопровідний, гужовий, в'ючний).
2. Водний (морський, річковий, озерний).
3. Повітряний.
4. Електричний.

За функціональними особливостями транспорт поділяється на пасажирський та вантажний.

Пасажирський транспорт є галуззю невиробничої сфери і належить до інфраструктури галузей.

Вантажний транспорт — галузь виробничої інфраструктури. Не виробляючи безпосередньо матеріальної продукції, вантажний транспорт є четвертою галуззю матеріального виробництва після видобувної, переробної промисловості і сільського господарства. Жодна з названих основних галузей матеріального виробництва не здатна функціонувати без транспортного забезпечення. Продукт тільки тоді готовий до споживання, коли він доставлений до споживача. У процесі виробництва транспорт істотно впливає на собівартість готової продукції, а звідси — на ефективність і ціну.

Транспорт є необхідною умовою спеціалізації і комплексного розвитку народногосподарських комплексів регіонів, формування територіально-виробничих комплексів як локального, так і районоутворюючого значення. Він сприяє суспільному територіальному поділу праці, формуванню зв'язків між населеними пунктами та всередині них.

За призначенням виокремлюють транспорт загального користування, відомчий та особистого призначення. Окремі види транспорту не функціонують ізольовано. Виконуючи спільну функцію із забезпечення народногосподарського комплексу вантажними і пасажирськими перевезеннями, різні види транспорту формують між собою тісні взаємозв'язки. Внаслідок цього формується транспортна система, яка розвивається у взаємодії з усім народногосподарським комплексом країни.

Транспортна система являє собою територіальне поєднання шляхів сполучення, технічних засобів транспорту і служби перевезень, які об'єднують усі види транспорту та ланки транспортного процесу у їх взаємодії і забезпечують успішне функціонування народногосподарського комплексу країни в цілому.

Роботу всіх видів транспорту забезпечує *транспортна інфраструктура*, яка включає в себе шляхи сполучення, рухомий склад, вантажно-розвантажувальне господарство транспортних та інших підприємств і організацій, які здійснюють навантаження, розвантаження і перевалку вантажів, а також засоби управління і зв'язку, різноманітне технічне обладнання.

Формами територіальної організації транспорту є залізничні станції, вузли, автостанції, морські і річкові порти, пристані, аеропорти. Взаємодія різних видів транспорту здійснюється в транспортних вузлах змішаного типу.

Транспортний вузол — це комплекс транспортних споруд у пункті, де сходяться, перетинаються або розгалужуються не менш як три лінії одного або двох видів магістрального транспорту, які у взаємодії обслуговують транзитні та місцеві перевезення вантажів і пасажирів.

Більш характерними є змішані перевезення вантажів залізничним та автомобільним транспортом. Автомобільний транспорт в основному забезпечує функціонування тих регіонів, де немає залізниць. Для територіальної організації транспортної системи характерне поєднання лінійних і пунктових елементів. До лінійних елементів належать мережа шляхів сполучення.

В Україні в цілому розвинені всі види транспорту. Так, у 2004 р. вантажообіг усіх видів транспорту становив 480,1 млрд т/км, у тому числі залізничного — 234, морського — 9,3, річкового — 5,6, автомобільного — 28,8, повітряного — 0,3, трубопровідного — 202,1 млрд т/км. Проте за останні шість років в Україні обсяги перевезення всіма видами транспорту значно знизилися. Основні причини — загальна криза в економіці України, скорочення обсягів виробництва основних вантажотвірних галузей, скорочення експортно-імпорتنних перевезень, брак транспортних засобів і палива, порушення господарських зв'язків з країнами СНД та ін.

За останні 5 років середня дальність перевезення вантажів майже не змінилася і становить:

- залізничним транспортом — 506 км;
- морським транспортом — 1058 км;
- річковим транспортом — 473 км;
- автомобільним — 28 км;
- трубопровідним — 915 км.

14.2. Характеристика окремих видів транспорту України та особливості їх функціонування і взаємодії в транспортних вузлах

Залізничний транспорт має вирішальне значення у забезпеченні економічних зв'язків як у межах країни, так і в її зв'язках з іншими країнами. На нього припадає основна частина вантажообігу і перевезень пасажирів.

Будівництво першої залізниці в Україні почалося в 60-х роках XIX ст. (Львів — Перемишль), другої (Одеса — Балта) — у 1865 р., пізніше її продовжили до Києва, у 1870-х роках були збудовані гілки Знам'янка — Миколаїв, у 1884 р. — Донбас — Кривий Ріг, у 1875 р. — Харків — Севастополь.

Протяжність залізниць загального користування в Україні становить 22,2 тис. км, у тому числі електрифікованих — 9,4 тис. км. В Україні сформувалася мережа великих залізничних вузлів з розвиненим станційним і складським господарством: Харків, Лозова, Дебальцеве, Ясинувата, Волноваха, Дніпропетровськ, Київ, Одеса, Козятин та ін.

Залізничний транспорт України займає четверте місце у світі після Росії, США і Канади за обсягом вантажообігу. У 2004 р. було перевезено майже 462 млн т вантажів і 452 млн пасажирів.

Україна не має власного виробництва магістральних електровазів і пасажирських вагонів. Імпорт їх обмежується відсутністю коштів.

Автомобільний транспорт — найбільш ефективний і маневрений вид транспорту для перевезень вантажів на близьку відстань.

Україна сполучена добрими автошляхами з Центральним, Північно-Кавказьким і Поволзьким економічними районами Росії, з Молдовою та Білоруссю. Найважливіші автомагістралі — Київ — Брест, Москва — Харків, Дніпропетровськ — Запоріжжя — Сімферополь, Львів — Київ, Харків — Ростов-на-Дону та ін. Основні вантажі — продукція сільського господарства, харчової, легкої та вугільної промисловості і будівельні матеріали. У 2001 р. автомобільним транспортом було перевезено 1027 млн т вантажів, або 59 % від усього обсягу вантажоперевезень, і 3720 млн пасажирів (майже 47 % від усієї кількості). Довжина автошляхів — понад 169,4 тис. км. У сільській місцевості 30 % шляхів не мають твердого покриття. 70 % вантажно-автотранспорту зосереджено у господарствах агропрому та операції “Укравтотранс”. Автомобільний транспорт України потребує значного технічного оновлення.

Морський транспорт. Україна має сприятливі передумови для розвитку морського транспорту, який відіграє важливу роль у формуванні зовнішньоекономічних зв'язків. Загальна довжина морської берегової лінії, яка практично не замерзає, стано-

вить 1000 км. Україна має 18 морських портів, серед яких найважливішими є Одеса, Іллічівськ, Ізмаїл, Південний, Миколаїв, Севастополь, Ялта, Феодосія, Керч, Маріуполь, Бердянськ та ін. Крім того, є вісім судноремонтних заводів, які будують невеликі судна. Сумарна вантажність транспортного флоту перевищує 5 млн т, а пасажирського флоту — майже 10 тис. місць. У 2004 р. морським транспортом перевезено 8794 тис. вантажів.

Серед вантажопотоків можна виокремити імпорт скрапленого газу, експорт марганцевої руди, цементу, сірки, мазуту тощо. Великі можливості має експорт транспортних послуг. Проте український флот досяг критичного стану і потребує значного оновлення. Потреби України (окрім танкерів і газозовів) становлять 117 вантажних транспортних суден вантажністю 1,1 млн т та 11 пасажирських суден на 4,5 тис. місць. Водночас потрібна модернізація та реконструкція морських портів. Валютні надходження від пароплавства становлять щороку 800–900 млн доларів. Однак сучасна система оподаткування зводить нанівець самофінансування морського транспорту.

Річковий транспорт використовує судноплавні річки. Загальна довжина судноплавних річок в Україні становить більш як 2,3 тис. км. Основні водні артерії — Дніпро, Прип'ять, Десна, Дністер, Південний Буг та ін. Крім того, використовуються малі річки переважно для перевезення будматеріалів, продукції АПК та ін. Основу річкового транспорту України становить акціонерна судноплавна компанія “Укррічфлот”, яка складається з головного підприємства та 290 структурних одиниць. Річковим транспортом у 2004 р. перевезено 12 тис. т вантажів, або лише 1 % від загальних перевезень.

Основні вантажно-розвантажувальні роботи здійснюються в таких річкових портах, як Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Черкаси, Нікополь, Херсон, Миколаїв та ін. У структурі перевезень вантажів переважають будівельні матеріали, руда, метали, металобрухт, вугілля та ін.

Для освоєння намічених обсягів перевезень річковому транспорту потрібно 120 тис. т самохідного вантажного і 195 тис. т несамохідного тоннажу.

Трубопровідний транспорт є найбільш економічним та ефективним для транспортування рідкого палива, пального і технологічного газу, хімічних продуктів. За останні десятиліття

трубопровідний транспорт розвивається швидкими темпами. Довжина трубопроводів загального користування у 2004 р. досягла 43 тис. км. Обсяг відправлених вантажів — 221 млн т, у тому числі газу — 164 млн т, нафти і нафтопродуктів — 55 млн т, аміаку — 2 млн т. Вантажообіг становив 202,1 млрд т/км, або 42 % загального вантажообігу всієї транспортної системи. Перший в Україні газопровід Дашава — Стрий — Дрогобич було побудовано у 1924 р.

Нафтопровідний транспорт України має 12 основних нафтопроводів. Їх загальна довжина становить близько 3 тис. км, діаметр труб — 720 мм. Нафтопровід “Дружба” (680 км) постачає нафту з Росії до Словаччини та Угорщини. Основна частина нафти в Україні надходить з Росії через нафтопроводи Самара — Лисичанськ — Кременчук — Херсон і Мічуринськ — Кременчук. Вітчизняна нафта надходить на нафтопереробні заводи через нафтопроводи Гнідинці — Розбишівське — Кременчук (395 км), Кременчук — Херсон (428 км), Долина — Дрогобич (58 км), Битків — Надвірна (15 км) та ін.

У перспективі нафта з країн Близького і Середнього Сходу поставлятиметься танкерами до Одеського порту, потім через нафтотермінал — на Одеський нафтопереробний завод і через систему нафтопроводів доставлятиметься на Херсонський, Кременчуцький і Лисичанський нафтопереробні заводи.

Газопровідний транспорт — єдиний вид транспорту для транспортування газу в Україні. Загальна протяжність газопроводів становить майже 33 тис. км. Основні з них Дашава — Київ — Москва, Шебелинка — Брянськ, Дашава — Мінськ — Вільнюс — Рига та ін. Нині вони використовуються для поставок газу в Україну з Росії і Туркменістану. Для газифікації країни діють газоводи: Дашава — Дрогобич, Дашава — Стрий, Дашава — Долина — Львів, Шебелинка — Дніпропетровськ — Кривий Ріг — Одеса — Кишинів та ін. Мережею газопостачання охоплено близько 50 % міських поселень і лише 8 % сільських.

Повітряний транспорт наймолодший, найшвидший, але поки що дорогий. Використовується для перевезення вантажів, пошти і пасажирів, а також для хімічної обробки посівів тощо. Його частка у вантажообігу України становить 0,340. Повітряний транспорт України об’єднаний в “Авіалінії України”, до яких входить 27 авіазагонів, 105 аеродромів та підприємств для

ремонту авіатехніки. Найбільші аеропорти розташовані у Києві (“Бориспіль”), Харкові, Донецьку, Дніпропетровську, Одесі, Львові, Запоріжжі, Сімферополі. Повітряний флот України потребує значного оновлення.

Міський пасажирський транспорт охоплює метрополітени (Київ, Харків, Дніпропетровськ), трамваї, тролейбуси, автобуси, таксі. Довжина шляхів метрополітену — 99,1 км. Цим видом транспорту щорічно перевозиться понад 848 млн пасажирів.

У 24 містах України функціонує трамвайний транспорт. Загальна довжина його колій становить 2,2 тис. км. Ним перевозиться щорічно більш як 12,5 млрд чол. Сумарна довжина тролейбусних ліній — 4,4 тис. км. Тролейбусним транспортом щорічно перевозиться понад 1,8 млрд чол. у 46 містах. Автобусами для внутрішньоміських перевезень забезпечені 400 міст і селищ міського типу. У 164 міських поселеннях України працюють легкові таксі загального призначення. У майбутньому очікується інтенсивний розвиток транспорту.

14.3. Проблеми та перспективи розвитку транспортної системи України

У перспективі пріоритетним напрямом технічної політики щодо транспорту має бути оновлення його рухомого складу на основі розвитку вітчизняного транспортного машинобудування. В цілому формування і розвиток національної транспортної системи України потребує ефективного регулювання діяльності транспортних підприємств за такими напрямками:

- створення ринку послуг;
- забезпечення технічної та екологічної безпеки транспорту;
- активізація міжнародної діяльності транспортних підприємств.

Процес реформування транспортного комплексу України передбачає посилення контролю з боку держави за використанням морського флоту як галузі з певним валютним ресурсом. Надзвичайно важливим для активізації транспортних підприємств є створення власної інформаційної бази для моніторингу кон'юнктури світового фрахтового ринку.

14.4. Сутність, структура і роль будівельного комплексу в народному господарстві України

Будівельний комплекс — це сукупність галузей матеріального виробництва і проектно-пошукових робіт, які забезпечують капітальне будівництво. До його складу входять такі галузі:

- будівництво;
- промисловість будівельних матеріалів;
- виробництво будівельних конструкцій і деталей.

Будівництво охоплює всі регіони країни. Потужні будівельні організації створені у великих містах. Так, у Києві діють холдингова компанія “Київміськбуд”, спеціалізовані будівельні організації з монтажних робіт, транспортного, нафтогазового, водогосподарського будівництва, а також майже 40 заводів будівельних матеріалів.

Сучасне життя суспільства неможливе без ефективного функціонування будівельного комплексу. Рівень його розвитку впливає на формування пропозиції і темпів розвитку галузей народного господарства, розміщення продуктивних сил і розвиток регіонів. Будівництво створює нові і реконструює діючі основні фонди. Від його розвитку залежить будівництво житла, створення нових міст, сіл, окремих мікрорайонів, будівництво промислових і сільськогосподарських підприємств, лікарень, шкіл, торгових центрів тощо.

Будівельний комплекс підтримує в належному стані обороздатність країни, істотно впливає на визначення темпів, масштабів і розміщення виробництва, створює передумови для його зростання в усіх галузях народного господарства.

14.5. Промисловість будівельних матеріалів України: структура, особливості розміщення і розвитку

Здійснення постійного капітального будівництва залежить від розвитку промисловості будівельних матеріалів. Найважливіші з них:

- цементна промисловість;
- виробництво стінових матеріалів;
- видобуток і первісна обробка мінерально-будівельних матеріалів;

- склоробна промисловість;
- виробництво облицювальних, оздоблювальних матеріалів;
- виробництво санітарно-технічних виробів.

Розміщення промисловості будівельних матеріалів визначається переважно обсягами будівельно-монтажних робіт в економічних районах. Значення сировинного і споживчого факторів для різних галузей, типів підприємств і стадій технологічного процесу неоднакові. З цієї точки зору вирізняють:

- галузі переважно сировинної орієнтації (обробка граніту, мармуру, бутового каміння та ін.), а також виробництво цементу, цегли, скла, вапна, шиферу та ін.;
- галузі з орієнтацією переважно на споживача — виробництво бетону, залізобетонних виробів і конструкцій, санітарно-технічних виробів та ін.

Промисловість будівельних матеріалів об'єднує кілька тисяч підприємств, які розташовані в усіх областях країни. Найбільшими центрами промисловості будівельних матеріалів є Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Кривий Ріг, Запоріжжя, Донецьк, Маріуполь та ін.

Цементна промисловість — матеріаломістка галузь, тому цементні заводи розміщуються в районах видобутку сировини. Найбільші цементні заводи розташовані в Амросіївці, Краматорську, Єнакієвому, Кривому Розі, Дніпропетровську, Балаклі, Бахчисараї, Кам'янці-Подільському та ін. У 2004 р. виробництво цементу в Україні становило 8,2 млн т. В Україні працює 15 цементних заводів.

Виробництво будівельної цегли є майже скрізь. Розміщення цих виробництв орієнтовано на споживача. Воно складається з двох підгалузей: виробництва глиняної та силікатної цегли. У 2004 р. виготовлено лише 2,4 млрд будівельної умовної цегли. Великі центри її виробництва — Київ, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Львів, Чернігів, Слов'янськ та ін.

Виробництво збірного залізобетону та залізобетонних конструкцій здійснюють 25 виробничих об'єднань, зокрема Харківське, Львівське, Криворізьке, Луганське та ін. Виробничі галузі тяжіють до великих промислових центрів і вузлів. Збірних залізобетонних конструкцій і виробів в Україні у 2004 р. вироблено 2,4 млн м³, у 1997 р. — 2,6 млн м³.

Виробництво нерудних матеріалів. Природний стіновий камінь, будівельний камінь, граніти, пісок тощо використовую-

ють безпосередньо у будівництві житла, доріг, метро, підземних переходів, фундаментів і стін. Україна славиться гранітом, мармуром, лабрадоритом тощо.

У південних районах України виробляють черепашник як дешевий будматеріал. У будівництві використовується також продукція склоробної, фарфоро-фаянсової та інших промисловостей, а також окремі будівельні матеріали — вапно, гіпс, крейда та ін.

14.6. Будівництво України: особливості розміщення і розвитку

Будівництво характеризується тривалим виробничим циклом, нерухомими, територіально закріпленими об'єктами, які зводяться (промислові і житлові будинки, електростанції, трубопроводи тощо), а також високою залежністю виробництва від географічних умов.

У процесі спеціалізації виокремилися такі види будівництва: промислове, транспортне, житлове, водогосподарське та ін.

Найважливішими факторами, на основі яких вибираються райони і пункти будівництва, є сировинний, трудовий, паливно-енергетичний, водний та ін.

До будівельних підприємств належать всі підприємства, основним видом економічної діяльності яких є будівництво, а саме: підготовка будівельних ділянок, зведення нових будівель, роботи з обладнання будівель та завершення будівництва, оренда устаткування для будівництва з обслуговуючим персоналом.

До вартості робіт, виконаних за контрактами будівельного підряду, входить вартість будівельних і монтажних робіт, виконаних під час нового будівництва, розширення, реконструкції, переобладнання, реставрації та ремонту будівель і споруд.

В Україні у 2004 р. функціонувало 29917 будівельних підприємств з різними формами власності. Кількість зайнятих у будівництві становила 907,5 тис. чол. — 4,8 % від усього населення, зайнятого в економічній діяльності. Капітальні вкладення в 1995 р. становили 16,1 млрд грн, у 2001 р. — 13,9 млрд грн, у тому числі в будівництво — 312 млн грн. У структурі капіталовкладень переважають будівельні та монтажні роботи (60 %),

більш як 30 % припадає на устаткування, інструмент та інвентар. Капітальні інвестиції в капітальне будівництво у 2004 р. становили 41874 млн грн — 46,9 % від загальної їх суми.

На будівництво суттєво впливають кліматичні особливості різних районів. Важливе значення мають також географічні умови — зокрема рельєф місцевості, ґрунт і ґрунтові води, сейсмічність, які впливають на вартість будівництва та його організації.

Література: основна [1; 8; 13; 22; 28; 35; 38–42; 50–52]

МАУП

Лекція 15

Хімічний і лісопромисловий комплекси України

- ✓ Сутність, роль і місце в народногосподарському комплексі України та фактори розміщення і розвитку хімічного комплексу.
- ✓ Сировинна база хімічної промисловості України.
- ✓ Сучасний стан, особливості розміщення, проблеми і перспективи розвитку хімічного комплексу.
- ✓ Сутність, роль і місце в народногосподарському комплексі та фактори розвитку і формування лісопромислового комплексу України.
- ✓ Структура, територіальна організація, проблеми і перспективи розвитку лісопромислового комплексу.

15.1. Сутність, роль і місце в народногосподарському комплексі України та фактори розміщення і розвитку хімічного комплексу

Хімічний комплекс — один з провідних у структурі економіки народногосподарського комплексу України. Від його розвитку значною мірою залежить НТП. Хімічний комплекс України виробляє продукцію для всіх основних галузей промисловості, транспорту, сільського господарства, оборони, побутового обслуговування тощо.

Структура хімічного комплексу досить складна. До неї входять такі спеціалізовані галузі:

- неорганічна хімія (основна);
- хімія органічного синтезу;
- гірничохімічна промисловість;
- фармацевтична;
- мікробіологічна;
- побутова хімія та ін.

Використання хімічної продукції у промисловості сприяє виготовленню високоякісних виробів у таких прогресивних галузях, як атомна енергетика, радіоелектроніка та ін. Продукція

хімічного комплексу заміщує дорогу природну сировину, значною мірою сприяє зниженню вартості і підвищенню якості продукції.

Україна має великі можливості для розвитку хімічної промисловості. Вона налічує понад 80 потужних підприємств і багато науково-дослідних та проектно-конструкторських організацій.

У 2004 р. хімічною промисловістю України було вироблено:

- мінеральних добрив (у перерахунку на 100 % діючих корисних речовин) — 2524 тис. т (проти 4815 тис. т у 1990 р.);
- хімічних засобів захисту рослин — 0,7 тис. т (50,5 тис. т у 1990 р.);
- сірчаної кислоти у моногідраті — 1131 тис. т (5011 тис. т у 1990 р.);
- соди кальцинованої — 656 тис. т (1120 тис. т у 1990 р.);
- хімічних волокон і ниток — 30,7 тис. т (179,2 тис. т у 1990 р.) та ін.

Причиною спаду виробництва основних видів продукції галузі є економічна криза країни. Нині 60 % продукції хімічної промисловості реалізується на зовнішніх ринках, переважно в країнах далекого зарубіжжя.

На розміщення хімічної промисловості впливає багато чинників: сировинний, паливно-енергетичний, споживчий та ін.

Вартість сировини становить від 40 до 90 % вартості готової продукції галузі. Часто для виробництва одного виду продукції потрібно кілька видів сировини. Як сировина часто використовуються відходи інших галузей промисловості (чорної і кольорової металургії, лісової і паливної промисловості, вугле- і нафтопереробки тощо).

Хімічна промисловість потребує багато теплової та електричної енергії і споживає значну кількість води. Це сприяє тяжінню хімічних підприємств до районів, де є електростанції та вода, навіть якщо вони слабозаселені. Винятком є виробництво хімічних волокон і фармацевтична промисловість.

У розміщенні хімічних підприємств істотне значення має врахування екологічного чинника, бо через недосконалі технології галузь має багато відходів, які негативно впливають на розміщення окремих видів виробництва продукції.

15.2. Сировинна база хімічної промисловості України

Україна має всі види мінеральної сировини для розвитку хімічної промисловості: вугілля, нафту, газ, сірку, кухонну і калійну солі, карбонатну сировину, титанові руди тощо. Про запаси вугілля, нафти і газу в Україні викладено у попередніх темах дисципліни, а тому зупинимося лише на характеристиці інших видів хімічної сировини.

Запаси *кухонної солі* в Україні практично невичерпні (понад 10 млрд т), більше половини з них припадає на Артемівсько-Слов'янське родовище Донбасу, де пласти потужністю 20–28 м залягають на глибині від 80 до 500 м. Великі родовища є у Закарпатті (Солотвино) і в Криму (Сиваське озеро), де є розчини солей натрію, магнію, йоду, броду, титану та інших елементів.

Родовище *самородної сірки* є у Прикарпатті (Роздольське, Яворівське, Немирівське — Львівська область та Глумаєвське — Івано-Франківська область) та ін.

Запаси *фосфоритів*, що використовуються для виробництва фосфорних добрив, в Україні обмежені. Найбільше їх родовище Кролевецьке (Сумська область), де розробки ведуться дорогим підземним способом. Як фосфорна сировина використовуються апатитові руди, які розвідано у Дніпропетровській і Житомирській областях.

Родовища *титанових руд* розвідані у Житомирській і Дніпропетровській областях. Сировиною для виробництва титанових барвників є солі Сиваських озер.

Карбонатна сировина (крейда, вапняк), що використовується у хімічній промисловості, зустрічається в багатьох місцях України (Донбас, Причорномор'я, Дніпровсько-Донецька западина та ін.).

Хімічна промисловість, як уже зазначалося, використовує у значних обсягах як сировину промислові відходи, особливо коксохімічне виробництво, на базі якого з вугілля отримують багато цінних продуктів — аміак, смолу, бензин тощо. Великі коксохімічні заводи збудовані поблизу споживачів коксу — металургійних заводів (у Горлівці, Донбасі, Макіївці, Стаханові, Кривому Розі, Дніпродзержинську, Запоріжжі та ін.), що дає значний економічний ефект.

Для хімічної промисловості важливим постачальником сировини є нафтопереробна промисловість, про яку ми вже знаємо з попередніх тем.

Незважаючи на наявність сировинної бази хімічної промисловості для країни ще характерна значна залежність від імпортних поставок сировини (природних газів, апатитів, сірчаного колчедану тощо).

15.3. Сучасний стан, особливості розміщення, проблеми і перспективи розвитку хімічного комплексу

Провідною галуззю хімічної промисловості України є *виробництво мінеральних добрив*. Це зокрема азотні, калійні, фосфорні і комбіновані гранульовані добрива з домішками мікроелементів. У колишньому Радянському Союзі їх частка становила понад 20 %. У 2003 р. виробництво мінеральних добрив становило 2524 тис. т, або 52,4 % від їх виробництва у 1990 р. (у перерахунку на 100 % діючої речовини), в тому числі азотних — 2473 тис. т, фосфорних — 37,6 тис. т, калійних — 13,7 тис. т. Фосфорні добрива виробляють на базі привізних апатитів Кольського півострова на Вінницькому і Костянтинівському хімічних заводах, Сумському ВОГ “Хімпром” та Одеському суперфосфатному заводі, де використовують також руди вітчизняного виробництва (Кролевецького (Сумська область), Ізюмського (Харківська область) та Придністровських родовищ фосфоритів) (див. табл. 5 дод.).

Азотні добрива (аміачна селітра, карбамід, сульфат амонію тощо) отримують у результаті синтезу азоту повітря і водню, виділеного з відходів коксохімічного і доменного виробництва та природних газів. А тому підприємства, що виготовляють азотні добрива, розміщені поблизу великих коксохімічних заводів у Придніпров’ї і Донбасі (Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Горлівка та ін.), а також на трасі газопроводів (Лисичанськ, Черкаси, Рівне та у припортовому районі Одеси).

Калійні добрива виробляють у Калуші на ВО “Оріана” і Стебниківському калійному заводі, тобто в районі залягання калійних солей.

Україна — великий виробник *сірчаної кислоти і соди*. Сірчана кислота — “хліб” хімічної промисловості. Її використовують для виробництва фосфатних добрив, у металургійній, текстильній та інших галузях промисловості. Виробництво сірчаної кислоти зосереджено переважно у центрах суперфосфатного виробництва — її споживача (Суми, Костянтинівка, Вінниця, Одеса та ін.) як малотранспортабельний продукт.

Сировиною для виготовлення сірки є будь-яка речовина, що містить її: природна сірка, сірчані колчедани, сірчисті домішки, що містяться у попутних газах. Великі запаси сірки в Україні є в Роздолі і Яворові (Львівська область). У Костянтинівці сірчану кислоту виготовляють із сірчанистих газів — побічного продукту при виплавленні цинку.

Для виробництва соди у хімічній промисловості використовують кухонну сіль, вапняк і багато палива (Лисичанськ, Слов'янськ, Червоноперекіпськ). Продукція содової промисловості використовується у паперовій, миловарній, фармацевтичній промисловості, у виробництві скла та для побутових потреб населення.

Виробництво полімерних матеріалів — пластмас, синтетичних смол, синтетичного волокна тощо у структурі хімічної промисловості займає провідне місце. Синтетичні смоли і пластмаси виготовляють у місцях розташування сировини (Горлівка, Донецьк, Северодонецьк, Рубіжне, Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Черкаси та Одеса). Вони йдуть на виробництво синтетичних волокон (Київ, Чернігів, Черкаси, Житомир, Сокаль).

Гумово-азбестова промисловість розвинена на основі використання полімерних матеріалів. У її складі — шинне виробництво, що є споживачем синтетичного каучуку, хімічних волокон, сажі. Каучук в Україну експортується з Росії. Найбільші підприємства гумово-азбестової промисловості — шинні заводи розміщуються у Дніпропетровську і Білій Церкві. Підприємства цієї галузі є в Запоріжжі, Києві, Харкові, Одесі, Бердянську.

Виробництво лаків і фарб у минулому сягало 25 % цієї продукції колишнього Радянського Союзу. Сировиною для їх виробництва є природні смоли, рослинні олії і синтетичні матеріали. Виробляють цю продукцію у Луганську, Донецьку, Дніпропет-

ровську, Кривому Розі, Києві, Харкові, Одесі, Івано-Франківську, Сімферополі та ін.

Центрами *хіміко-фармацевтичної промисловості* є Київ, Житомир, Полтава, Харків, Львів та ін.

Хімічна промисловість загалом розвинена в усіх районах України. Вона є одним з найбільших забруднювачів навколишнього середовища, а водночас і єдиною галуззю, яка утилізує відходи виробництва.

У перспективі в галузях хімічної промисловості передбачається здійснити систему заходів. В азотній промисловості планується поетапна реконструкція та модернізація агрегатів синтезу аміаку, що сприятиме значному зниженню витрат енергоносіїв, та поступова переорієнтація збуту аміаку і карбаміду із зовнішнього на внутрішній ринок.

Впровадження сучасних технологій передбачається у виробництві фосфорних і калійних добрив, а також планується будівництво нових агрегатів сірчаної кислоти на підприємствах — виробниках фосфорних добрив.

У шинній та гумотехнічній промисловості планується збільшити асортимент і підвищити якість продукції. Намічається освоїти виробництво полімерної сірки і впровадити її у виробництво шин.

15.4. Сутність, роль, і місце у народногосподарському комплексі та фактори розвитку і формування лісопромислового комплексу України

Лісопромисловий комплекс — це сукупність підприємств, пов'язаних з вирощуванням і переробкою лісової сировини. До його складу входять: лісогосподарський, деревообробний, целюлозно-паперовий та лісохімічний підкомплекси.

Лісогосподарський комплекс складається з двох підгалузей: лісового господарства і лісозаготівельної промисловості. Лісове господарство займається передусім розведенням лісів, поліпшенням їх видового складу та охороною.

Ліси в Україні поділяються на дві групи:

- водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні, оздоровчі, заповідники, національні парки та інші спецліси (48 %);

- ліси, що мають захисне та обмежувальне значення (52 % лісів). Вони є основним джерелом заготівлі деревини.

Основний продукт лісу — деревина (круглий ліс, пиломатеріали, фанера, плити, метиловий спирт тощо). Лісогосподарський комплекс включає також заготівлю грибів, дикорослих плодів і ягід, лікарських рослин, березового соку, меду тощо. Продукція лісопромислового комплексу використовується у легкій промисловості, машинобудуванні, у будівництві, на транспорті, зв'язку та ін. Водночас лісопромисловий комплекс отримує від інших галузей фарби, лаки, натрій, соду, підбілювачі, автомашини, трактори та ін.

Ліси є важливим акумулятором живої речовини. Вони утримують у біосфері ряд хімічних елементів і вод, визначають рівень кисневого та вуглецевого балансу тощо.

Загальна площа лісового фонду України становить 10,8 млн га, у тому числі вкрита лісом — 9,4 млн га. Запаси деревини становлять 15,6 %. Найбільша концентрація лісів у Карпатах, Кримських горах, Поліссі і в Лісостепу (Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Житомирська, Волинська, Чернігівська області та ін.). Лісові ресурси України забезпечують потреби народного господарства на 20 %, решту завозять з Росії. Основним споживачем ділової сировини є лісопильна промисловість.

Підприємства деревообробного підкомплексу розміщені як у районах лісозаготівлі, так і в районах споживання.

Найбільшими центрами лісопиляння є Карпатський економічний район (Брошнів, Рожнятин, Вигода, Надвірна, Сколе, Стрий, Рахів, Свалява та ін., що становить 80 % від загальної кількості).

15.5. Структура, територіальна організація, проблеми і перспективи розвитку лісопромислового комплексу

Основу лісопромислового комплексу становить лісове господарство. Принципи ведення лісового господарств визначено відповідними законодавчими актами — лісовим законодавством та Лісовим кодексом України.

Основними виробничими підприємствами лісового господарства є лісгоспази та лісокомбінати.

Лісова промисловість — сукупність галузей і виробництв, підприємства яких здійснюють заготівлю деревини, її обробку і переробку. В її галузевій структурі виокремлюють лісозаготівельну, деревообробну і лісохімічну промисловість.

Лісозаготівельна промисловість виконує лісосічні роботи, вивозить і сплавляє деревину та здійснює її первинну обробку. Основні лісозаготівельні райони — Карпати і Полісся. Обсяг заготівель лісу в Україні становить 10–10,5 млн м³, у тому числі 7–9 млн м³ ділової сировини.

Деревообробна промисловість здійснює переробку сировини і виготовляє з неї широкий асортимент матеріалів, напівфабрикатів і готових виробів для населення і народного господарства. Основними видами її продукції є пиломатеріали, дерев'яні плити для будівництва, дерев'яна тара, меблі, деталі і заготовки для вагонобудування тощо. Підприємства деревообробної промисловості розташовуються у місцях зосередження сировинних ресурсів — Закарпатті, Передкарпатті та на Поліссі.

Лісопилне виробництво представлене у таких центрах: Чернівці, Надвірна, Рахів, Сколе, Стрий, Ковель, Овруч та ін. Виробництво пиломатеріалів в Україні у 2004 р. становило 2,1 млн м³, у 1995 р. — 7,6 млн м³.

Основною галуззю деревообробної промисловості є меблева. Серед спеціалізованих підприємств з виробництва меблів — Івано-Франківська, Житомирська, Київська меблеві фабрики та Львівський, Дрогобицький і Молочанський меблеві комбінати.

Целюлозно-паперова промисловість об'єднує підприємства, що виробляють папір, картон і вироби з них, штучне волокно тощо.

В Україні нині діє 25 підприємств целюлозно-паперової промисловості — Дніпропетровська і Малинська паперові фабрики, Понінківський паперовий комбінат, Херсонський целюлозно-паперовий та Ізмаїльський целюлозний заводи та ін. У 2004 р. вироблено 155 тис. т паперу і 463 тис. т картону. В Україні виготовляють понад 50 видів паперу і близько 20 видів картону.

Лісохімічна промисловість охоплює пірогенетичне (суха перегонка деревини), каніфольно-терпентинне, хвойно-ефірне, смолотерпентинне та дьогтекурне виробництво. Сировиною для

неї є деревина листяних порід, з якої одержують деревне вугілля, оцтову кислоту, метиловий спирт, формалін, карбамідні смоли та ін. Продукцію лісохімічної промисловості використовують у хімічній, металургійній і харчовій промисловості. Основні центри лісохімічної промисловості: Київ, Свалява, Коростень, Перечин та ін.

Гідроцелюозна промисловість об'єднує підприємства, які методом гідролізу деревини і нехарчової рослинної сировини виробляють етиловий спирт, кормові дріжджі, глюкозу, органічні кислоти, лігнін та ін. До підприємств цієї групи належать Верхньодніпровський гідролізно-фурфуроловий завод, Запорізький гідролізно-дріжджовий завод, Вознесенський, Вінницький, Слов'янський дріжджові заводи та цех з виробництва гідролізних кормових дріжджів з нехарчової сировини на Білгород-Дністровській картонній фабриці.

Пріоритетним напрямом розвитку лісопромислового комплексу є збільшення виробництва продукції тих його галузей, що мають попит, задовольняють потреби і вимоги внутрішнього і зовнішнього ринку. В ці галузі спрямовуватимуться насамперед і капітальні вкладення. Основою технічної політики у перспективі буде здійснення реконструкції, модернізації, розширення перспективних і будівництво нових підприємств відповідно до вимог структурної перебудови лісопромислового комплексу, застосування на їхній базі нових технологій з метою ефективного використання сировини, скорочення трудових витрат та підвищення якості виробів. Забезпечення лісопромислового комплексу сировиною здійснюватиметься переважно за рахунок більш повного і раціонального використання власних лісосировинних ресурсів.

Література: основна [1; 8; 9; 13; 22; 28; 35; 38–42; 50–52]

Лекція 16

Економічні райони України і їхні продуктивні сили

- ✓ Донецький економічний район.
- ✓ Придніпровський економічний район.
- ✓ Східний економічний район.
- ✓ Центральний економічний район.
- ✓ Поліський економічний район.
- ✓ Подільський економічний район.
- ✓ Карпатський економічний район.
- ✓ Причорноморський економічний район.

16.1. Донецький економічний район

До складу Донецького економічного району входять Донецька і Луганська області. Його площа займає 53,2 тис. км², або 8,8 % території України. За розмірами території це найменший економічний район в Україні, проте для нього характерна висока територіальна концентрація соціально-економічного потенціалу. В ньому на початок 2005 р. проживало майже 7,4 млн чол., або 15,1 % населення України, з них 789,7 тис. — сільське населення, або лише 5,2 %. Тут висока густота населення — 139 чол./км².

На території регіону розташовано 89 міст і 240 селищ міського типу, або понад 1/4 їхньої кількості в Україні. Донецька і Луганська області — одні з найбільш розвинених з економічного погляду областей України. Тут зосереджена значна частина її індустріального потенціалу. Загальна вартість основних виробничих фондів двох головних галузей матеріального виробництва — промисловості та сільського господарства — становить понад 20 % від їх вартості в Україні.

Фондооснащеність праці в промисловості району становить 133 % до середньої по країні.

У структурі економіки Донбасу переважають такі капіталомісткі виробництва, як паливно-енергетичний, металургійний комплекси, важке машинобудування, основна хімія. Їхня сукупна частка в структурі промислового виробництва району досягає 70–80 %.

Галузева структура Донбасу орієнтована переважно на сировинну базу (вугілля, метал, хімічну мінеральну сировину тощо).

Аграрний сектор економіки Донбасу не дуже розвинений. Це зумовлено відчуженням значних земельних площ для несільськогосподарського використання, низькими темпами рекультивациі земель, нераціональним використанням вторинних ресурсів. Донбас завозить багато видів продовольства незважаючи на сприятливі загалом ґрунтово-кліматичні умови. Гострою є тут екологічна ситуація. Значні площі деградованих земель: у Донецькій області близько 23 тис. га, у Луганській — 10 тис. га.

Посівна площа району становить 2451 тис. га. Зернові займають 55,1 % від усієї посівної площі, технічні — 25,9 %, овочеваштанні і картопля — 6,7 %, кормові культури — більше 30 %. У тваринництві переважає молочне і молочно-м'ясне скотарство, розвинене свинарство і птахівництво.

Для району характерна надто висока розораність сільськогосподарських угідь — близько 80 %, що спричиняє розвиток водної ерозії. Лише за останні 20 років площа еродованих угідь збільшилася приблизно на 600 тис. га.

Високим є рівень забруднення атмосферного повітря шкідливими викидами, щорічний їх обсяг становить близько 4 млн т. Катастрофічною є екологічна ситуація в містах Донбасу, особливо в Маріуполі, Макіївці, Алчевську, Донецьку, Єнакієвому, Горлівці, Стаханові. Особливо складна ситуація в містах і селах, що безпосередньо пов'язані зі станом вугільної промисловості, яка є фундаментом економіки Донбасу. Саме вугільна промисловість створила передумови для розвитку чорної металургії, а та, своєю чергою, — важкого машинобудування, хімії.

За останні десятиліття обсяги видобутку вугілля знижуються. Основна причина — вкрай незадовільний стан шахтарського фонду України та низькі темпи його оновлення внаслідок браку інвестиційних ресурсів.

У районі вугілля добувають 21 виробниче об'єднання, до яких належить 214 високомеханізованих шахт і шахтоуправлінь, діє 59 збагачувальних фабрик.

Середня виробнича потужність однієї шахти в Донбасі становить менш як 2000 т на добу, що в 2–3 рази менше, ніж у вугільних басейнах, розташованих на території країн СНД.

У Донбасі більше ніж половина вугілля видобувається на шахтах з глибиною понад 600 м, у тому числі близько 15 % — з глибиною понад 1000 м. Внаслідок цього на багатьох шахтах глибина стволів значно менша порівняно з глибиною ведення робіт. Це є причиною збільшення ступінчастості транспорту, ускладнення транспортних і вентиляційних схем, розгалуження комунікацій тощо. Усе це зумовило помітне скорочення виробничих потужностей, старіння шахтного фонду.

Варто зауважити, що загалом навіть для такого старого басейну, як Донецький, характерний невисокий ступінь освоєння. Підготовлені для освоєння запаси вугілля й ті, що експлуатуються, становлять лише 45 % загальних запасів. Останні сягають трохи менше 50 млрд т, у тому числі коксівного вугілля — 17,4 млрд т. Балансові запаси можуть забезпечити видобуток вугілля у теперішніх обсягах приблизно на 200–250 років.

На місцевому коксівному вугіллі та привізній залізній руді працює чорна металургія, основні підприємства якої розташовані в Маріуполі — металокombінати “Азовсталь” та ім. Ілліча, а також Макіївський, Донецький, Алчевський та ін., Алмазьянський феросплавний, Харцизький трубний та ін. Коксохімічне виробництво розміщується в Алчевську, Стаханові, Донецьку, Маріуполі та ін. Заводи кольорової металургії — Костянтинівський, Артемівський, Торезький та ін. В районі діють підприємства гірничохімічного, машинобудівного комплексу та будматеріалів. Розвинені легка і харчова промисловість.

Подальший розвиток продуктивних сил Донецького району, підвищення збалансованості його господарства, вирішення важливих соціальних проблем потребують значних інвестиційних ресурсів, обґрунтування і здійснення комплексу заходів, спрямованих на підвищення ефективності функціонування його виробничого і соціально-економічного потенціалу, ресурсозбереження та охорону навколишнього середовища.

Винятково важливою є проблема подальшого розвитку продуктивних сил, зокрема галузей важкої індустрії Донбасу — оновлення на якісно новій, більш сучасній матеріально-технічній базі створеного тут потужного виробничого потенціалу в таких галузях, як вугільна промисловість, чорна металургія, машинобудування, хімія тощо. Цей потенціал формувався упродовж тривалого часу й оновлювався повільно. У зв’язку з цим в

умовах району першочергове значення має якісна переорієнтація інвестиційної політики насамперед за рахунок різкого збільшення частки капітальних вкладень на реконструкцію і технічне переоснащення.

Потрібна розробка і вжиття дієвих заходів щодо оздоровлення навколишнього середовища і комплексного використання мінерально-сировинних, паливно-енергетичних ресурсів та відходів виробництва, особливо у вугільній промисловості, чорній металургії, хімії. Необхідно вирішити також інші першочергові для Донецького району завдання: припинити вилучення продуктивних земель для несільськогосподарських цілей, забезпечити раціональне використання значних масивів, порушених господарською діяльністю, а також еродованих земель.

Підприємства металургійного, хімічного та інших виробництв, що найбільш негативно впливають на навколишнє середовище, доцільно перевести на повторне водопостачання, звести до мінімуму викиди шкідливих речовин тощо.

Необхідно розробити і здійснити ефективні заходи щодо збалансованого розвитку систем розселення, особливо міських агломерацій, забезпечення взаємозв'язку міського і сільського розселення.

16.2. Придніпровський економічний район

Придніпровський район є одним з найбільш розвинених індустріальних районів України з потужним соціально-економічним потенціалом. Він охоплює три області — Дніпропетровську, Запорізьку, Кіровоградську загальною площею 83,7 тис. км². Кількість населення на початок 2005 р. становила 6,4 млн чол., або 13,6 % від загальної кількості населення України, в тому числі майже 1,5 млн чол. у сільській місцевості, або 9,2 %. Середня густина становить 77 чол./км².

Придніпровський район розташований у Середньому Придніпров'ї — центральній частині України. Вигідне транспортно-географічне розташування, значні поклади корисних копалин, сприятливі ґрунтово-кліматичні умови степової та лісостепової зон і густа транспортна мережа сприяють розвитку господарського комплексу регіону.

Район має густу мережу водних і сухопутних шляхів сполучення. Це створює сприятливі умови для різноманітних та раціональних зв'язків із сусідніми економічними районами України. Досить високі густота населення та частка міського населення (76,5 %) відображають чітко виражений індустріальний характер виробництва.

Придніпров'я має значні промислові родовища корисних копалин, а також водні, земельні та рекреаційні ресурси. Паливно-енергетичні ресурси представлені кам'яним вугіллям Донецького і бурим вугіллям Дніпровського басейнів. Поклади кам'яного і бурого вугілля зосереджені в межах східної частини Дніпропетровської області (Західний Донбас). Поклади бурого вугілля розміщені в Кіровоградській області.

У районі є всі види мінеральної сировини, необхідної для розвитку чорної металургії. Потужним пластом уздовж річки Інгулець (понад 100 км) залягають залізні руди Криворізького басейну (Дніпропетровська і Кіровоградська області). Їхні запаси становлять понад 12 млрд тонн. Є залізні руди і в Запорізькій області. Основний район видобутку марганцевих руд — Нікопольський басейн (Дніпропетровська область). Значні запаси марганцевих руд виявлені в Токмацькому родовищі (Запорізька область). Руди кольорових металів представлені родовищами нікелю (Кіровоградська область), титану (Дніпропетровська область). Є також значні запаси іншої мінеральної сировини, зокрема будівельних матеріалів.

Для водних ресурсів району характерна невисока кількість стоку в річкові басейни. Для регулювання водних ресурсів споруджено ряд водосховищ — Дніпродзержинське, Дніпропетровське і Каховське. У вододефіцитні частини району здійснюється магістральна подача води через канали Дніпро — Кривий Ріг, Дніпро — Донбас та ін.

Ґрунтово-кліматичні умови сприяють розвитку інтенсивного багатогалузевого землеробства і тваринництва.

Лісові та рекреаційні ресурси обмежені переважно територіями в долині Дніпра. Джерела вод та лікувальні грязі є на узбережжі Азовського моря.

Для Придніпровського району характерний високий рівень урбанізації — 76 %, що відображає чітко виражений індустріальний характер виробництва. Тут зосереджені значні трудові

ресурси, в тому числі висококваліфіковані, для всіх галузей суспільного господарства.

Виробничий профіль Придніпровського району визначають металургійний комплекс, машинобудівна та хімічна промисловість. Міжрегіональне значення мають також харчова і легка промисловість, електроенергетика та індустрія будівельних матеріалів.

Металургія істотно впливає на розвиток інших галузей промисловості та на специфіку територіальної організації продуктивних сил району. Великі гірничо-збагачувальні комбінати створені в Криворізькому залізорудному басейні. Звідси залізорудний концентрат йде на всі металургійні заводи України, а також на експорт, у тому числі в Центральну Росію.

У чорній металургії Придніпров'я діють сучасні підприємства, на яких виробляють чавун, сталь, прокат, феросплави тощо. Частка металургії Придніпровського району становить більше половини обсягу чорних металів, які виробляють в Україні. Основні підприємства металургії району розміщені в Кривому Розі, Дніпропетровську, Дніпродзержинську та Запоріжжі.

Як підгалузь тут можна розглядати трубне виробництво в Дніпропетровську, Новомосковську і Нікополі. У Запоріжжі розвинена електрометалургія. Підприємства цієї підгалузі спеціалізуються на виробництві високоякісних сталей і феросплавів (завод “Запоріжсталь”), титану і магнію (Запорізький титаномagneзійовий завод). На привізній сировині (бокситів і ніфелінах) та електроенергії Дніпрогесу працює Запорізький алюмінієвий завод. Передбачається, що в майбутньому завод працюватиме на місцевих бокситах Високопільського родовища Дніпропетровської області, що розташоване за 250 км від Запоріжжя.

Основними передумовами розвитку машинобудування є наявність потужної металургійної бази, забезпеченість кваліфікованими трудовими ресурсами, велика внутрішньорегіональна потреба в продукції машинобудування, високорозвинена науково-технічна і проектно-конструкторська база. Машинобудівні підприємства Придніпров'я спеціалізуються на виробництві металургійного та гірничого устаткування, металоконструкцій (у Дніпропетровську, Кривому Розі, Марганці, Запоріжжі), верстатобудуванні (у Дніпропетровську, Нікополі, Мелітополі),

транспортному машинобудуванні (у Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Запоріжжі), виробництві сільськогосподарських машин (у Дніпропетровську, Кіровограді, Павлограді, Нікополі, Запоріжжі, Бердянську), підйомно-транспортних машин (у Нікополі, Верхньодніпровську, Бердянську). Розвинені також електроенергетичне машинобудування та інші виробництва.

Комплекс хімічної індустрії є важливою ланкою галузевої структури господарства Придніпров'я. У тісному зв'язку з коксохімією розвивається виробництво азотних добрив (Дніпродзержинськ) та лакофарбове виробництво (Дніпропетровськ). Усі вони мають міжрегіональне та міжнародне значення. У перспективі можливе поглиблення спеціалізації на виробництві побутової хімії, хіміко-фармацевтичних виробів і мінеральних добрив.

Провідною галуззю району є електроенергетика. Вона представлена ГЕС — Дніпродзержинською, Дніпрогес-1, а також Запорізькою атомною та рядом ДРЕС і ТЕЦ, які належать до Південної енергосистеми.

У районі значного розвитку набули обслуговуючі галузі: виробництво і ремонт гірничодобувного й енергетичного устаткування, підготовка кадрів гірничої та електроенергетичної промисловості, проектно-конструкторська діяльність, наукове обслуговування тощо.

Будівельна індустрія забезпечує виробництво будівельного каменю, стінових матеріалів — залізобетонних конструкцій, будівельних блоків, цегли тощо; в'язучих матеріалів — цементу, вапна, гіпсу; облицювальних матеріалів — облицювальної плитки різних видів, ізоляційних і покрівельних матеріалів, черепиці, шиферу, толі; будівельних матеріалів з деревини — деревообробні виробництва. Найбільші центри виробництва будівельних матеріалів — Запоріжжя, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Нікополь, Павлоград.

Легка промисловість виконує переважно внутрішньорегіональні функції. Набули розвитку швейна, трикотажна, текстильна, шкіряна і взуттєва галузі, які орієнтуються на місцеві трудові ресурси і частково на привізну сировину та напівфабрикати.

Розвиток харчової промисловості ґрунтується на використанні сільськогосподарської сировини. Підприємства харчової про-

мисловості виробляють цукор-пісок, м'ясні та молочні продукти, олію і вершкове масло, борошно, крупу, кондитерські та лікєро-горілчані вироби тощо. Збудовано потужний крохмалєпатоковий комбінат у Верхньодніпровську, м'ясокомбінати у Токмаку, Бердянську, Пологах, Дніпропетровську, Запоріжжі та багато інших підприємств.

У Придніпров'ї розвитку сільського господарства сприяють родючі ґрунти, кліматичні умови, зростаючі потреби споживача, передусім індустриальних центрів. Рослинництво є провідною галуззю сільськогосподарського виробництва району. Воно дає понад половину валової продукції сільського господарства.

У структурі посівних площ домінують площі під зерновими культурами. Вирощують переважно озиму пшеницю і кукурудзу на зерно. З технічних культур найпоширенішими є цукрові буряки, соняшник. Досить висока частка кормових культур, що важливо для розвитку продуктивного тваринництва.

У Придніпров'ї розвиваються всі види транспорту, але основою транспортної системи є річковий і залізничний, які мають міжрайонне і міжнародне значення. Через цей район проходять Московсько-Кримська, Криворізько-Донецька залізничні магістралі. Потужним річковим портом на Дніпрі є Запоріжжя; обслуговують судноплавство пристані Запоріжжя, Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Нікополя, а на Азовському морі — порт Бердянськ.

Збільшується значення автомобільного транспорту у внутрішньорайонних та міжрегіональних перевезеннях. Найважливіші автомагістралі Москва — Сімферополь, Запоріжжя — Новомосковськ.

У регіоні розвинений трубопровідний, електролінійний і повітряний транспорт. Авіатранспорт зв'язує найбільші міста Придніпров'я з багатьма центрами країни.

До найважливіших господарських проблем прискореного розвитку продуктивних сил Придніпров'я належать технічне переоснащення виробництва та охорона природного середовища. Висока територіальна концентрація великих металургійних, хімічних та інших виробництв у безпосередній близькості до Дніпра загострює проблему охорони водних ресурсів від забруднення відходами виробництва і комунального господарства. Важливо також забезпечити комплексне використання відходів

виробництва, особливо на територіях великомасштабного видобутку криворізьких залізних руд, скорочення вилучень родючих земель для несільськогосподарських цілей. Головні напрями вирішення зазначених проблем — впровадження мало- і безвідходних технологій на підприємствах чорної металургії, гірничодобувної та хімічної промисловості; широке використання відходів як сировини, розробка та здійснення науково обґрунтованих заходів з використання відходів виробництва; рекультивація земель.

Актуальне значення мають запобігання підтопленню земель, особливо в районі Каховського водосховища, розширення робіт з меліорації засолених масивів на зрошуваних землях за рахунок їх гіпсування, забезпечення якісного розвитку санаторно-курортного господарства Приазов'я та вирішення інших важливих для Придніпров'я економічних, соціальних та екологічних проблем.

16.3. Східний економічний район

До складу Східного району входять три області — Харківська, Сумська і Полтавська. Його площа становить 84 тис. км² (13,9 % території України). Загальна кількість населення на початок 2005 р. — 5,7 млн чол., що становить 12,0 % населення України, в тому числі майже 1,7 млн чол. сільського населення, або 10,9 %. Густота населення — 68 чол./км². У регіоні налічується 47 міст і 97 селищ міського типу.

Важливими чинниками розвитку і функціонування Східного району є його транспортно-географічне положення, трудові та природні ресурси. Особливості транспортно-географічного положення регіону визначаються такими рисами:

- близькість до паливно-металургійної бази України — Придніпров'я і Донбасу;
- перехрестя трубопроводів, електропередач, залізниць і автомагістралей;
- вихід до головної річкової артерії України — Дніпра;
- сусідське розташування з Російською Федерацією.

Вигідне транспортно-географічне положення Східного району з огляду на джерела сировини і палива, сприятливі економіч-

ні та природні умови створюють високі потенційні можливості для комплексного розвитку його господарства. Під впливом соціальних, економічних та природних умов у районі сформувався індустріально-аграрний господарський комплекс. Провідне значення має промисловість, на яку припадає 3/4 валового продукту господарства району. Висока територіальна концентрація промисловості зумовлює значні показники обсягів товарної продукції в розрахунку на одного жителя.

На території району фактично припинився приріст населення. Це пояснюється впливом з північної частини регіону сільського населення, переважно молоді, у великі міста та в інші регіони. Склалася несприятлива статевो-вікова структура населення, в якій понад 1/5 становлять особи пенсійного віку. Цим зумовлена гостра потреба в забезпеченні сільського господарства кваліфікованими трудовими ресурсами.

В окремих населених пунктах розвинені народні промисли. Так, Кролевець відомий як центр виготовлення декоративних рушників, Опішня — художньої кераміки. Осередками килимарства стали Решетилівка, Миргород, Нові Санжари та Диканька на Полтавщині.

З енергетичних ресурсів тут є природні горючі гази в усіх областях району, але основні промислові запаси зосереджені в Харківській області (Шебелинське, Христинівське, Муратівське, Єфремівське родовища). Запаси нафти сконцентровані в Полтавській (Глинсько-Розбишівське, Радченківське, Зачепилівське, Новогригорівське родовища) і Сумській (Качанівське, Рибальське родовища) областях.

У паливно-енергетичному комплексі найбільше значення має видобуток нафти і газу та переробка нафти в Кременчуці. Крім того, використовуються привізні вугілля з Донбасу, торф і гідроенергія Дніпра. Більша частина електроенергії виробляється на теплових електростанціях. Найбільші з них Зміївська ДРЕС потужністю 2,4 млн кВт і ряд ТЕЦ (Харківська область), а також ТЕЦ у Сумах, Охтирці та Шостці. На Дніпрі діє Кременчуцька ГЕС.

На Полтавщині поклади високоякісних залізних руд зосереджені в Кременчуцькому залізрудному басейні. Їхні розвідані запаси становлять 4,5 млрд т і придатні для відкритої розробки та збагачення з одержанням концентратів із вмістом заліза до

69 %. Чорна металургія представлена Полтавським гірничо-збагачувальним комбінатом, який виробляє залізорудний концентрат та окатиші. У Кременчуці працює сталеливарний, а в Полтаві — ливарно-механічний завод.

Провідною галуззю спеціалізації промисловості району є машинобудування і металообробка. Лише в Харківській області зосереджено близько 1/5 машинобудування України, а Харків — один з найбільших машинобудівних центрів країни.

Харків спеціалізується на випуску устаткування для електроенергетики, двигунів, тракторів, верстатів, інструментів, приладів. Тут розташовані великі виробничі об'єднання: Харківський тракторний завод, “Серп і молот”, Харківський турбінний завод, “Укрелектромаш”, Харківський електромеханічний завод. Харківські заводи “Електроважмаш”, “Південкабель” виробляють турбіни для теплових, атомних і гідроелектростанцій, генератори, електродвигуни, кабель, електроапаратуру тощо. Розвинене транспортне машинобудування представлене Харківським виробничим об'єднанням “Завод ім. В. О. Малишева”, авіаційним об'єднанням, вагоноремонтним і велосипедним заводами. Виготовляють також електрокрани, конвеєри для вугільної промисловості, бульдозери, транспортери та іншу машинобудівну продукцію. Великий машинобудівний центр — Суми. До його найбільших підприємств належать виробничі об'єднання — машинобудівне ім. М. В. Фрунзе, “Насосоенергомаш”, “Електрон”, заводи “Центролив”, “Сумсільмаш”, “Сумремвертат”. У Полтаві розміщені заводи газорозрядних ламп, штучних алмазів та алмазного інструменту, “Електромотор”, термомеханічний, тепловозоремонтний, а також виробничі об'єднання “Продмаш” та “Укрхіммаш”. У Кременчуці діють виробничі об'єднання “АвтоКрАЗ”, Крюківський вагонобудівний і колісний заводи, завод шляхових машин.

Хімічна промисловість регіону виробляє лаки, фарби, хімічні реактиви, хіміко-фармацевтичні вироби (Харків), синтетичні миючі засоби та отрутохімікати (Первомайський), хімреактиви, кіноплівки та магнітні стрічки (Шостка), мінеральні добрива, сірчану кислоту (Суми).

Розвиток промисловості будівельних матеріалів ґрунтується на місцевій сировині. Виробництво цементу і шиферу здійснюється на Балаклійському цементно-шиферному комбінаті; аз-

бестоцементних виробів, збірних залізобетонних конструкцій і деталей, цегли, оздоблювальних плиток — у Харкові, Сумах, Конотопі; скла — у Полтаві, Кременчуці, Мерефі; фарфоро-фаянсових виробів — у Полтаві, Будах.

Деревообробна і целюлозно-паперова промисловість спеціалізується на виробництві меблів (Харків, Чугуїв, Полтава, Суми, Ромни, Лубни), картону (Рогань) та паперу (Зміїв Харківської області).

Легка промисловість регіону виробляє бавовняні та вовняні тканини, трикотажні та конопледжутові, швейні, шкіряно-взуттєві та хутрові вироби. Найбільші центри — Харків, Полтава, Суми. Окремі підприємства розташовані в Лубнах, Кременчуці, Охтирці, Лозовій, Богодухові та інших містах.

Харчова промисловість району має розгалужену структуру. Найбільше розвинені цукрова, спиртова, м'ясна, молочна, борошномельно-круп'яна, хлібопекарна, олійножирова галузі. Значні потужності має цукрова промисловість, у складі якої діє 59 цукрових заводів. Найпотужніший — Лохвицький комбінат (Полтавська область). До великих цукрових підприємств належать також Куп'янський, Орільський (Харківська область), цукрорафінадний завод у м. Дружба (Сумська область). У містах району діють численні м'ясокомбінати (Полтава, Суми, Харків, Лубни, Конотоп та ін.), молочні та молочноконсервні заводи (Полтава, Суми, Харків, Богодухів, Куп'янськ та ін.).

Східний район характеризується територіальною різноманітністю розміщення і високим рівнем розвитку сільського господарства. Вся посівна площа району становить 4,1 млн га. Більшість сільськогосподарських підприємств спеціалізується на виробництві зернових, цукрових буряків, соняшнику і на м'ясо-молочному тваринництві. Навколо міст створено овоче-молочні господарства приміського типу. Більше половини посівної площі району відводиться під зернові культури — озиму пшеницю, ячмінь, жито, гречку, кукурудзу. Понад 12 % посівних площ у районі займають технічні культури. Цукрові буряки вирощують майже на всій території району, а соняшник — переважно на півдні й південному сході. У західній частині району поширені посіви тютюну та ефіроолійних культур. Повсюдно вирощують картоплю й овочі. Добре розвинені, особливо в приміських зонах, садівництво та ягідництво.

Провідні галузі тваринництва — скотарство, свинарство і птахівництво. Розвивається також вівчарство, кролівництво, звірівництво, бджільництво і рибництво. Південь спеціалізується на м'ясо-молочному тваринництві. Свинарство має м'ясний напрям. У районі сформувалися агропродуктові спеціалізовані комплекси: зернопродуктовий, буряко-цукровий, олійножировий, м'ясо- і молокопродуктовий.

Сприятливі кліматичні умови, мальовничі ландшафти, густа річкова мережа (в Сумській і Полтавській областях) утворюють курортний потенціал району. Особливе значення мають мінеральні води Полтавщини, зокрема в Миргороді, Великій Багачці, Нових Санжарах, Хоролі. Навколо Харкова та інших великих міст розташовані приміські зони відпочинку та оздоровлення населення.

У Східному економічному районі розвинені всі види транспорту, але провідне місце належить залізничному й автомобільному. Найбільші залізничні вузли — Харків, Лозова, Ворожба, Конотоп, Суми, Кременчук, Полтава. Автомобільний транспорт використовується в основному для внутрішньообласних перевезень. Через територію району проходять важливі автомагістралі міждержавного та міжрегіонального значення: Москва — Харків — Сімферополь, Київ — Ростов-на-Дону. Для міжрегіональних транспортних зв'язків використовується Дніпро, де розташований великий річковий порт (Кременчук). Значний обсяг пасажирських і вантажних перевезень здійснюється авіаційним транспортом. Територією району проходять траси газопроводів від Шебелинки до Харкова, Полтави, Одеси, Києва, Кишинєва, Орла, Брянська, Москви; газопровід “Союз”; нафтопроводи Мічуринськ — Кременчук та ін.

До району ввозяться паливо, метал, будівельні матеріали, деревина, а вивозиться переважно готова продукція обробної промисловості — машини, інструменти, взуття, одяг, масло, олія тощо. Економічні зв'язки найбільш розвинені із сусідніми Придніпровським і Донецьким районами.

Основні напрями подальшого розвитку східного району такі:

- удосконалення структури інвестування з метою реконструкції та створення нових, технічно переоснащених виробництв;
- розвиток середніх і малих міст з метою повнішого використання трудових ресурсів;

- більш ефективного використання наявних ресурсів живої праці, механізація та автоматизація виробництва;
- реорганізація сільськогосподарських структур, запровадження індустріальних технологій виробництва продукції у рослинництві та тваринництві;
- удосконалення економічних зв'язків з іншими регіонами України, а також між переробними підприємствами і виробниками сільськогосподарської сировини;
- нарощування та розвиток санаторно-курортного та туристичного потенціалу.

16.4. Центральний економічний район

До складу Центрального економічного району входять Київська (разом з м. Києвом) і Черкаська області. Його площа становить 49,8 тис. км², або 8,1 % загальної площі України.

Кількість населення — 5,8 млн чол., з них сільського — майже 1,4 млн чол., або 24,1 %. Район розташований у Центральній частині України в басейні Дніпра.

На території району налічується 41 місто, 45 селищ міського типу і 1954 сільські населені пункти. У центрі району розміщується потужний політичний, економічний, культурний і науковий центр України — столиця м. Київ.

Столиця визначає і транспортно-географічне положення району, оскільки до неї сходяться залізниці, автомагістралі, авіалінії, зв'язуючи її з усіма економічними районами України та іншими країнами. Трубопроводи перетинають територію району переважно у широтному напрямку, а судноплавні річкові шляхи збільшують його економічний потенціал. Столичний фактор, транспортна доступність території формують вигідне економіко-географічне положення району.

У загальнодержавному поділі праці він характеризується машинобудівною, легкою, харчовою промисловістю, промисловістю будівельних матеріалів, а в сільському господарстві — вирощуванням зернових, буряківництвом, картоплярством, скотарством і свинарством.

Район бідний на рудні ресурси. З будівельних матеріалів є вапняки, скляні піски та вогнетривкі глини.

Природні умови в цілому сприятливі для розвитку аграрного сектору. Клімат району помірно континентальний з достатньою кількістю опадів, теплим вологим літом і порівняно м'якою зимою. Кількість опадів коливається у межах 500–600 мм, в основному вони випадають у весняно-осінній період, що збігається з періодом вегетації рослин.

Основу сільськогосподарського потенціалу території становлять її земельні ресурси. Орні землі займають 55 % площі району. Ґрунти дерново-підзолисті, сірі лісові, на півдні району чорноземи опідзолені і типові малогумусні.

Район повністю належить до басейну Дніпра — основної водної артерії України. За забезпеченням водними ресурсами Листо-степ належить до зони достатнього зволоження. Добре забезпечений район і підземними водами.

Для відпочинку та оздоровлення населення найбільше використовуються узбережжя Дніпра, околиці Києва, зокрема санаторії, збудовані в Кончі-Заспі та Пуці-Водиці, та ін. Використовуються також мінеральні джерела з радоновими водами (у Миронівці, Білій Церкві, Кончі-Заспі, Умані).

Для збереження ландшафтів та відтворення рослинного і тваринного світу в районі створено густу мережу об'єктів природно-заповідного фонду, найвідомішими з яких є дендропарк “Олександрія” (Біла Церква) та “Софіївка” (Умань).

Центральний район значно постраждав від катастрофи на Чорнобильській АЕС. Повністю відселені міста Прип'ять і Чорнобиль, десятки сіл на карті адміністративно-територіального поділу Київської області ліквідовано.

Природно-ресурсний потенціал не забезпечує повністю сировиною народногосподарський комплекс району. А тому для розвитку його економіки необхідно завозити пально-мастильні матеріали, метали, дерево, хімічну сировину. Земельні та рекреаційні ресурси використовуються переважно для задоволення потреб місцевого населення.

Сучасне розселення району склалося історично. Археологічні дослідження свідчать про те, що землі ці були заселені ще кілька тисячоліть тому, зокрема розкопано городища Трипільської, Зарубинецької, Черняхівської доби. Пізніше територія району належала до Київської Русі.

На території центрального району проживають представники понад ста національностей, причому частка українців вища, ніж загалом у країні. У Києві, інших великих містах, а також на північному сході району живе багато росіян. На третьому місці за кількістю у районі, як і в Україні, залишається єврейська нація. Громадяни польської національності і білоруси живуть в основному у Києві.

У містах і селищах міського типу сконцентровано понад 70 % населення району, що трохи більше, ніж загалом в Україні. Найбільшим містом району і всієї країни як за площею (825 км²), так і за кількістю населення (понад 2,6 млн чол.) є Київ.

До великих міст Центрального економічного району належить обласний центр Черкаси. У Білій Церкві проживає понад 200 тис. чол. Понад 50 тис. чол. живе у Прилуках, Фастові та Борисполі.

У столиці України найбільша частка економічно активного населення, як і загалом у районі, працює на машинобудівних підприємствах. Друге місце за цим показником посідає наука. У Києві працюють Президія НАН України, керівні органи понад 20 малих галузевих академій (кількість їх збільшується), 51 науково-дослідна академічна установа, більш як 20 вищих навчальних закладів.

Зміни в суспільстві та економіці останніх років призвели до появи класу безробітних, і кількість їх збільшується.

Після аварії на ЧАЕС усе населення 30-кілометрової зони було відселено як на південь району, так і за його межі. На початку 90-х років багато сімей військовослужбовців іммігрувало з країн СНД. Водночас відбувалося переміщення населення і в межах району, особливо з периферії до центру. Значними були і залишаються маятникові міграції. Зокрема, до Києва щодня на роботу добираються майже 240 тис. чол. Це найвищий показник в Україні. Найвіддаленішими містами, з яких щодня добираються на роботу до Києва, є Малин, Козятин, Яготин, Ніжин. Щоправда, останнім часом обсяги маятникової міграції дещо зменшилися через складну економічну ситуацію в державі.

У Центральному економічному районі сформувався індустриально-аграрний комплекс, що спеціалізується на обробній промисловості. Частка промисловості у сукупній продукції промисловості та сільського господарства перевищує 60 %.

Базою розвитку обробної галузі є паливно-енергетичний комплекс, основу якого становить електроенергетика. В районі працюють Трипільська ДРЕС, Київські ГЕС, ГАЕС, ТЕЦ-5 і ТЕЦ-6, Білоцерківська, а також менші станції місцевого значення у сільськогосподарських районах. Район споживає вугілля Донбасу, нафту привізну з Росії, газ — зі сходу України та Туркменістану.

На машинобудування, легку і харчову промисловість припадає понад 90 % товарної продукції промисловості району. Підприємства машинобудівного комплексу виробляють хімічне устаткування (Фастів, Київ), екскаватори (Бородянка, Київ), верстати (Київ), оптичні прилади (Київ), радіо-, електроприлади та електроустаткування (Васильків, Черкаси, Київ, Умань та ін.), сільськогосподарські машини (Біла Церква), літаки, річкові судна, мотоцикли (Київ) та ін.

Підприємства хімічної і нафтохімічної промисловості зосереджені у великих містах. Хімічні волокна виробляють у Черкасах і Києві, пластмаси — у Броварах і Києві. Завод гумотехнічних виробів розміщений у Білій Церкві, шиноремонтний — у Броварах. Лаки і фарби виробляє Київське виробниче об'єднання “Укрлакофарба”. Заводи побутової хімії діють у Києві та Черкасах, азбестовий — у Білій Церкві.

Розвивається в районі мікробіологічна промисловість. Зокрема, у Київській області працюють Немішайський завод біохімічних препаратів, Трипільський і Плахтянський біохімічні заводи.

На місцевій і довізній сировині сформувався лісопромисловий комплекс. Серед галузей деревообробної промисловості найбільшого розвитку набула меблева промисловість, основні підприємства якої розташовані у Броварах, Білій Церкві, Києві, Черкасах, Фастові та інших містах. Виробництво картону налагоджено в Києві.

У Центральному районі сформувалася промисловість будівельних матеріалів. З місцевої сировини налагоджено виробництво вапна, асфальту, цегли у Білій Церкві, Борисполі, Броварах, Києві, Умані, Черкасах та ін. Заводи залізобетонних виробів, домобудівні комбінати зосереджені у всіх великих містах. Виробництво алюмінієвих будівельних конструкцій налагоджено у Броварах. До підприємств скляної промисловості належать Бу-

чанський та інші скляні заводи. В районі видобувають облицювальний камінь поблизу Білої Церкви, Богуслава, Рокитного.

Галузями спеціалізації району є легка і харчова промисловість.

Провідною галуззю легкої промисловості є текстильна. Серед підприємств бавовняної промисловості виокремлюють ватноткацьку фабрику у Києві, суконні фабрики — у Богуславі і Березані. Шовкова промисловість району зосереджена у Києві (Київський і Дарницький шовкові комбінати), де виробляють тканини з натурального шовку, а також зі штучного та синтетичного волокон. Найбільшими підприємствами трикотажної промисловості є київські трикотажні об'єднання “Киянка” та ім. Р. Люксембург. До підприємств галузі належать також трикотажні фабрики у Білій Церкві, Броварах, Черкасах, Умані та ін.

Швейна промисловість розвинена у багатьох містах, найбільшими підприємствами є швейні об'єднання “Україна” і “Каштан” у Києві, а також у Переяславі-Хмельницькому, Фастові, Черкасах та ін.

Шкіряно-взуттєва промисловість представлена такими підприємствами: у Києві — шкіряне об'єднання ім. М. В. Фрунзе, шкіргалантерейні фабрики, взуттєве виробниче об'єднання “Київ”; у Білій Церкві, Василькові — шкіряно-взуттєві фабрики; у Черкасах — взуттєві фабрики та ін.

Підприємства поліграфічної промисловості розташовані у Києві.

Виробництво художньої кераміки започатковане у Василькові та Вишневому. Народні художні промисли — вишивання і ткацтво — на промислову основу поставлено у Богуславі, Переяславі-Хмельницькому, Черкасах та інших населених пунктах району.

Найгустішою в районі є мережа підприємств харчової промисловості. Добре розвинена цукрова промисловість (у Миронівці, Умані, Рокитному, Яготині та ін.). Потужні підприємства м'ясної промисловості зосереджено у Білій Церкві, Вишневому, Києві, Умані, Черкасах. Територіально розосереджена молочна і маслосиробна промисловість, головні підприємства якої розташовані у Білій Церкві, Борисполі, Броварах, Черкасах, Києві, Умані. Серед основних підприємств інших галузей необхідно на-

звати плодоовочеконсервну (Біла Церква, Київ), спиртову (Київ), кондитерську (Київ, Черкаси) галузі.

Внаслідок процесу агломерування в районі утворилися окремі промислові вузли з певною спеціалізацією. Найбільшим у районі і другим в Україні є Київський промисловий вузол, до якого, крім Києва, належать такі центри: Бориспіль, Боярка, Бровари, Васильків, Вишневе, Ірпінь, Обухів, Фастів. Він характеризується високою комплексністю і територіальними взаємозв'язками з іншими районами і центрами, спеціалізується на неметаломісткому кваліфікованому машинобудуванні, легкій промисловості та будівельній індустрії.

Спеціалізацію Білоцерківського промислового вузла, до якого належать Біла Церква, Сквиря, Узин, Рокитне, визначають нафтохімічна, машинобудівна, харчова і легка галузі промисловості.

Центральний район характеризується молочно-м'ясним скотарством, свинарством, картоплярством, зерновим господарством.

Сільськогосподарські угіддя займають 3161,1 тис. га, або 63,3 % від усієї земельної площі району, посівна площа — 2394 тис. га (75,7 % від всієї площі сільськогосподарських угідь), зернові — 1411 тис. га (59 %), технічні культури — 302 тис. га (12,6 %), картопля та овочі — 222 тис. га (9,2 %), кормові культури — 459 тис. га (19,2 % від всієї посівної площі). На місцевих концентрованих кормах у центральній частині зони значного розвитку набуло птахівництво. Допоміжними галузями тваринництва є бджільництво, кролівництво, ставкове рибництво.

У приміському сільському господарстві, яке сформувалося навколо Києва (в радіусі 30–50 км) та інших великих міст, провідними галузями є молочно-м'ясне скотарство, свинарство, птахівництво, овочівництво, у тому числі тепличне, садівництво, ягідництво, вирощуються зернові і технічні культури. Калитянський свинокомплекс, площі приміщень якого дають можливість утримувати 108 тис. голів свиней, — найбільший в Україні.

У сільському господарстві району формуються агропромислові спеціалізовані комплекси рослинницької (бурякоцукровий, плодоовочеконсервний, льонопромисловий, зерно-картоплярсько-спиртовий) і тваринницької орієнтації.

Значні площі сільськогосподарських угідь на півночі району виведені з народногосподарського обороту внаслідок забруднення радіоактивними елементами після аварії на Чорнобильській АЕС.

У транспортному комплексі району провідне місце займає залізничний, значна частина якого електрифікована. Йому належить перше місце як у вантажо-, так і в пасажироперевезеннях. Найбільшими залізничними вузлами є Київ, Фастів, Миронівка, Черкаси, Умань. Другий за значенням у районі — автомобільний транспорт. Значну роль у народногосподарському комплексі відіграє річковий транспорт (судноплавство здійснюється на Дніпрі і Прип'яті). Із здобуттям Україною незалежності збільшується роль повітряного транспорту. Найбільшими є київські аеропорти “Бориспіль” і “Жуляни” та черкаський.

Через територію району прокладені траси нафтопроводів “Дружба”, газопроводів Дашава — Київ — Брянськ — Москва, Уренгой — Помари — Ужгород, Шебелинка — Полтава — Київ.

У Києві та інших містах розвинений міський транспорт, особливо електричний. У столиці є лінія швидкісного трамваю, працює фунікулер, розбудовується метрополітен. Метро, зокрема, щодоби обслуговує понад мільйон пасажирів.

Підприємства району мають економічні зв'язки як з іншими районами України, так і з багатьма зарубіжними країнами. Товарне значення має продукція машинобудування, зокрема приладобудування, виробництво сільськогосподарських машин, хімічного устаткування, будівельних матеріалів, меблів, керамічних виробів, цукру. Завозять у район чорні і кольорові метали, нафту і нафтопродукти, кам'яне вугілля, товари народного споживання, а також машини та устаткування.

Крім Чорнобильської трагедії, значних збитків навколишньому середовищу завдає скидання стічних вод у водні об'єкти, викиди шкідливих речовин в атмосферу, забруднення ґрунтів. Екологічна ситуація в районі з кожним роком погіршується, особливо у великих містах. Найгірша екологічна ситуація у Києві, Черкасах, Білій Церкві та ін.

Зміни в економіці України, пов'язані з переходом до ринкових відносин, стосуються і народногосподарського комплексу Центрального району. Зокрема, передбачено:

- структурні зрушення в економіці району, спрямовані на посилення соціальної орієнтації, забезпечення ефективного розвитку сільського та лісового господарства, харчової і легкої промисловості, докорінну реконструкцію, технічне переозброєння та створення нових потужностей для переробки сільськогосподарської сировини;
- прискорений розвиток деяких галузей машинобудування — авіабудування, сільгоспмашинобудування, приладобудування, електроніки, точної механіки та оптики;
- пріоритетний розвиток наукомістких виробництв для випуску електронної техніки, електро побутових та інших товарів народного споживання, створення на базі науково-технічного потенціалу м. Києва технопарків (технополісів), спрямованих на ефективне використання конкурентних технологій;
- здійснення реконструкції та технічного переоснащення підприємств хімічної промисловості;
- оптимізацію структури розвитку всіх ланок агропромислового комплексу відповідно до кон'юнктури внутрішнього і зовнішнього продовольчих ринків;
- вирішення еколого-економічних та соціальних проблем, пов'язаних з ліквідацією наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, поліпшення екологічної ситуації в регіоні;
- прискорений розвиток соціальної та виробничої інфраструктур;
- освоєння рекреаційних ресурсів регіону;
- створення і розвиток у Києві міжнародного інфраструктурного центру для обслуговування потреб міжнародного співробітництва України.

16.5. Поліський економічний район

До складу Поліського економічного району входять Волинська, Рівненська, Житомирська та Чернігівська області. Його площа становить 102,1 тис. км², або 16,9 % території України. Населення району — 4,8 млн чол., з них сільського — 2,2 млн чол., або 46,2 %. Район розміщений у північно-західній частині України, має вигідне економіко-географічне і транспортне поло-

ження. На території району розташовано 51 місто, 111 селищ міського типу і 5174 сільських населених пунктів.

Природні умови та ресурси району в цілому сприятливі для розвитку галузей народного господарства. Промислове значення мають такі корисні копалини, як крейда, поклади бурого кам'яного вугілля, нафта, торф, вапняки, глина. Запаси кам'яного вугілля освоєні у Нововолинську (майже вичерпані), поклади бурого вугілля освоюють на Житомирщині (в основному біля Коростишева), нафти — на Чернігівщині (Прилуцьке, Лесяківське та інші родовища). Найбільші запаси торфу сформувалися у басейні болота Замглай на Чернігівщині, є й кілька інших значних родовищ (Турське, Цирське, Морочне, Чемерне та ін.).

У Волинській області відкрито невеликі запаси природного газу (біля селища Локачі) та значні запаси уранової руди (поблизу м. Рівне).

Велике значення мають будівельні корисні копалини: базальт (Берестовець), граніт (у Вирах, Осницьку та Клесові). З хімічної сировини розвідано поклади фосфоритів (Чернігівська і Житомирська області). На сході району є запаси каоліну, вапняки, скляні піски та вогнетривкі глини.

Клімат району помірно континентальний. Зима м'яка з частими відлигами. Річна кількість опадів найбільша влітку — від 500 до 640 мм. Влітку спостерігаються також атмосферні посухи, суховії, пилові бурі, зливи та град.

Крім Дніпра в районі є річки Прип'ять, Турія, Стохід, Горинь та ін. У північно-західній частині розташовані карстові озера Свितязьке, Пулемецьке, Біле, Хоромис та інші, які використовуються для риболовства і туризму.

Ґрунти в районі в основному дерново-підзолисті різних видозмін та сірі лісові, на півдні Рівненської області на твердих карбонатних породах розташовані чорноземи, які досить родючі. Значна частина району вкрита лісом (від 25 до 50 %), де переважають сосна, дуб, граб та береза. Заболочення є особливістю Поліського району. Отже, природні умови району в цілому сприятливі для розвитку сільського та лісового господарства.

Еколого-географічна ситуація в цьому районі складна, значна частина його забруднена радіонуклідами.

Національний склад населення району досить однорідний. Понад 90 % — українці, майже 5 % становлять росіяни, крім

того, є білоруси, особливо в Рівненській і Чернігівській областях, а також невелика кількість поляків, євреїв та представники інших національностей. Більш як 70 % працездатного населення зайнято у сфері матеріального виробництва, переважно у різних галузях машинобудування та в сільському і лісовому господарстві.

Промисловість Поліського економічного району представлена харчовою та легкою промисловістю, а також машинобудуванням і металообробкою. Доповнюють цей промисловий комплекс лісова і деревообробна промисловості.

Паливно-енергетичний комплекс базується на кам'яному вугіллі (Нововолинське родовище), торфі (Журавичі, Маневичі, Сойне у Волинській області та Моквин, Смига, Клесів, Чемерне у Рівненській області), Рівненській АЕС, Житомирській, Бердичівській і Чернігівській ТЕЦ та ін. Природний газ подається газопроводами Івещевичі — Долина та Дашава — Рівне — Костопіль.

У машинобудуванні виокремлюється виробництво електротехнічних виробів (Луцький завод електроапаратури) та приладобудування (Чернігів, Житомир та ін.), хімічного устаткування (Бердичів, Бахмач, Коростень), пожежних машин (Ладан), верстатів (Бердичів, Житомир), сільськогосподарських машин (Ніжин, Новоград-Волинський, Прилуки, “Ковельсьільмаш”, “Рожищеферммаш”, Квасилів та ін.). Луцький автомобільний завод виробляє легкові автомобілі підвищеної прохідності.

Хімічна промисловість представлена Рівенським виробничим об'єднанням “Азот” (азотні та фосфорні туки, сірчана кислота та ін.), хімічні волокна виробляють у Житомирі та Чернігові, пластмаси — у Прилуках, заводи побутової хімії діють у Ніжині, Рівному та Луцьку.

Сформувався Поліський лісопромисловий комплекс (Луцьк, Ковель, Володимир-Волинський, Житомир, Чернігів, меблеві фабрики у Рівному, Костополі, Дубні, Житомирі, Ніжині, Прилуках, Чернігові та ін.). Лісохімічна промисловість розвинена у Коростені.

У районі сформувалася промисловість будівельних матеріалів. Виробництво цементу і шиферу налагоджено у м. Здолбуніві, залізобетонних виробів і конструкцій та цегли — у Луцьку, Рівному, Здолбуніві, Чернігові, Житомирі, Костополі та ін.

До підприємств скляної промисловості належать Житомирська дзеркальна фабрика, Баранівський фарфоровий завод та ін.

Легка промисловість Поліського економічного району представлена текстильними підприємствами та льонокомбінатами у Луцьку, Рівному, Коростені, Новгороді-Сіверському, льонозаводами у Березному, Сарнах, Зарічному та інших містах, трикотажною фабрикою у Прилуках, панчішною фабрикою у Житомирі, швейними фабриками у Житомирі, Бердичеві, Коростені, Ніжині, Новоград-Волинському, Прилуках, Чернігові та ін. Шкіряно-взуттєва промисловість представлена такими підприємствами, як шкіряно-взуттєві об'єднання у Житомирі, Прилуках, Чернігові, Нововолинську, Ковелі та ін. У районі діють фабрика головних уборів у Прилуках, музичних інструментів у Житомирі та Чернігові.

Найгустішою в районі є мережа підприємств харчової промисловості. Найпотужнішою галуззю харчової промисловості є цукрова (у Бердичеві, Володимир-Волинському, Гнідавську, Мар'янівці, Корці, Мізочі та ін.).

Найбільші м'ясопереробні підприємства розташовані у Луцьку, Ковелі, Рівному, Дубні, Бахмачі, Бердичеві, Прилуках, Чернігові та ін. Територіально розосереджена молочна і маслопереробна промисловість, головні підприємства якої розташовані у Житомирі, Коростені, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Прилуках, Чернігові, Луцьку, Рівному, Дубні, Сарнах та ін. Працюють крохмале-патоковий завод у Володимирці, спиртовий у Зірному, пивоварні — у Луцьку, Рівному, Острозі та інших містах, мінеральних вод — в Острозі, Березному, Степані, кондитерські — у Луцьку, Рівному та ін.

У сільському господарстві району формуються агропромислові спеціалізовані комплекси рослинницької і тваринницької орієнтації (бурякоцукровий, плодоовочевий, льонопромисловий, зерно-картоплярсько-спиртовий, хмелепромисловий). Сільськогосподарські угіддя займають 5758 тис. га, або 60 % від загальної земельної площі району. Вся посівна площа становить 2966 тис. га, або 51,5 %, з них: зернові — 1611 тис. га (54,3 % від всієї посівної площі), технічні, відповідно, 191 тис. га (6,4 %), картопля та овочі — 348 тис. га (11,7 %), кормові культури — 816 тис. га (27,5 %).

Основні площі зернових культур (озима пшениця, жито, ячмінь, просо) і цукрових буряків зосереджені у південній лісо-степовій частині економічного району, а в північній, поліській, переважають картоплярство та льонарство. На півдні району поширені хмелярство, овочівництво, садівництво і ягідництво. Поліський економічний район характеризується значним збиранням картоплі в Україні.

Поліська зона району характеризується молочно-м'ясним скотарством, свинарством, розвивається вівчарство. Для південної частини району характерне м'ясо-молочне скотарство, свинарство, птахівництво, ставкове рибальство.

Значні площі сільськогосподарських угідь на сході і півночі району виведені з народногосподарського обороту внаслідок забруднення радіоактивними елементами після аварії на Чорнобильській АЕС.

Основний вид транспорту в районі — залізничний. Найголовніші залізничні вузли — Ковель, Здолбунів, Сарни, Рівне, Житомир, Коростень, Бердичів, Чернігів, Бахмач, Ніжин, Житомир, Прилуки та ін. Другим за значенням у районі є автомобільний транспорт. Головні магістралі (залізничні та автомобільні) зв'язують основні промислові центри району з Києвом, Львовом, зарубіжними країнами (Молдовою, Польщею, Білоруссю). Судноплавство здійснюється на Дніпрі, Десні, Стирі, Горині та ін. У Луцьку, Рівному, Житомирі та Чернігові є добре обладнані аеропорти.

Через територію району прокладено траси нафтопроводів “Дружба” та Уренгой — Помари — Ужгород і газопроводу Івацевичі — Долина та ін.

З Поліського економічного району в різні регіони країни та в сусідні країни (Польщу та Білорусь) спрямовуються значні потоки будівельних матеріалів, тканин, продукції харчової промисловості (цукру, консервів). Водночас район завозить паливо, чорні метали та прокат.

16.6. Подільський економічний район

До складу Подільського економічного району входять Хмельницька, Тернопільська і Вінницька області. Його площа становить 60,9 тис. км². Населення станом на початок 2005 р. налічу-

вало 4,2 млн чел. (8,9 % населення України), в тому числі сільське населення — 2,2 млн чел., або 52,3 %.

Подільський економічний район має зручне економіко-географічне та вигідне транспортно-географічне положення. За розмірами території район займає четверте місце серед економічних районів України, що впливає на можливість його комплексного економічного і соціального розвитку. Протяжність території з півночі на південь становить 240 км, із заходу на схід — 370 км.

Економічний район розташований у центральній частині Правобережної України, на Подільській і Придніпровській височинах у зоні з родючими ґрунтами і достатнім зволоженням, що сприяє розвитку агропромислового виробництва. Транспортна мережа має добрі можливості для економічних і культурних зв'язків з Карпатським, Причорноморським та іншими економічними районами і Республікою Молдовою. Близькість району до державного кордону України з Білоруссю, Молдовою, Румунією, Польщею, Угорщиною, Словаччиною дає змогу розвивати на його території галузі і виробництва, продукція яких експортується або може експортуватися у ці країни.

У районі розташовані 49 міст, 70 селищ міського типу і 3901 сільський населений пункт.

До основних природних ресурсів Подільського економічного району належать сільськогосподарські і частково лісові, а також мінеральні, водні та рекреаційні ресурси.

Переважаання різних типів чорноземних і сірих лісових ґрунтів зумовило дуже високий рівень освоєння земельних ресурсів. Із загальної земельної площі 80,6 % становлять землі сільськогосподарських підприємств, орендарів та інших землекористувачів, на яких ведеться сільське господарство.

Сільськогосподарські угіддя становлять 71 % земельної площі, що значно вище від середнього показника в Україні (63,1 %) і свідчить про високий рівень сільськогосподарського освоєння Подільського економічного району.

У структурі сільськогосподарських угідь району частка орних земель становить 84,4 %, що є одним з найвищих показників серед економічних районів України. Частка пасовищ і сіножатей найвища у північній частині економічного району. Вся посівна площа району становить 3141 тис. га, зернових культур — 1827 тис. га, технічних — 372 тис. га, картоплі та овочів — 293 тис. га, кормових культур — 619 тис. га.

Територія Подільського економічного району характеризується помірно континентальним кліматом. Середньорічна кількість опадів змінюється від 700 до 500 мм.

Розвинена густа мережа річок, що належать до басейнів Дніпра, Південного Бугу й Дністра, серед яких найбільші Серет, Збруч, Рось та ін. Річки частково використовують для одержання електроенергії і зрошення.

Лісові ресурси району становлять 800,5 тис. га, або 11,5 % його території.

Серед мінеральних ресурсів Подільського економічного району провідне місце належить групі корисних копалин, зокрема природних будівельних матеріалів — сировини для виробництва цементу, в'язучих матеріалів, цегли, черепиці, щебеню, облицювальних плиток, керамзиту, скла, будівельної кераміки тощо. Значні поклади гранітів і гнейсів розміщуються біля Старокостянтинова та поблизу Полонного. Родовища червоного граніту розвідані в Шепетівському районі. Величезні запаси карбонатних порід є в придністровських районах Тернопільської і Хмельницької областей; у Бережанському, Гусятинському, Зборівському районах Тернопільщини зосереджені значні запаси мергелів. Крейда зустрічається у центральній і північній частинах Тернопільщини. Найбільші родовища гіпсу — матеріалу для внутрішнього облицювання будівель і споруд — є у Борщівському (Тернопільська область), Кам'янець-Подільському і Ново-Ушицькому (Хмельницька область) районах.

На території Хмельницької і Вінницької областей відомо багато родовищ первинного каоліну і вогнетривких глин, серед яких найкращими є Майдан-Вільське (Хмельницька область) і Турбівське (Вінницька область). У Вінницькій області є 0,8 млрд т прогнозованих залізних руд. У Придністров'ї залягають поклади фосфоритів.

Джерела мінеральних лікувальних вод відомі у Гусятинському (Тернопільська область), Сатанівському, Полонському (Хмельницька область), Хмельницькому, Козятинському, Липовецькому і Немирівському (Вінницька область) районах.

Подільський економічний район є одним з найменш населених районів України і належить до районів з від'ємними показниками природного приросту населення. Трудові ресурси економічного району становлять понад половину загальної кількості

населення. Дуже зменшується кількість працездатного населення у сільських місцевостях.

Виробництво промислової продукції з розрахунку на одну людину відстає від середнього показника в Україні на 37,2 %, а виробництво сільськогосподарської продукції перевищує цей показник на 44,5 %.

Подільський економічний район спеціалізується на виробництві сільськогосподарської продукції та її промисловій переробці, тому в галузевій структурі промисловості основою є харчова галузь. В економічному районі діють 64 цукрових заводи, серед яких найбільші Гайсинський, Бершадський, Погребищенський (Вінницька область), Теофіпольський, Кам'янець-Подільський (Хмельницька область), Кременецький, Чортківський (Тернопільська область). Відходи цукроваріння використовують 23 заводи спиртогорілчаної промисловості. Потужні консервні заводи і комбінати є у Вінниці, Могилеві-Подільському, Барі, Гайсині (Вінницька область), Кам'янці-Подільському, Меджибожі, Сатанові (Хмельницька область), Підгайцях, Копичинцях, Залщицях (Тернопільська область).

М'ясна промисловість представлена Вінницьким, Троянецьким, Гайсинським (Вінницька область), Хмельницьким, Кам'янець-Подільським і Шепетівським (Хмельницька область), Тернопільським і Чортківським (Тернопільська область) м'ясокомбінатами.

Молочна промисловість є практично в кожному адміністративному районі. Основна продукція — масло, сир, молочні продукти, сухе знежирене молоко.

Широкого розвитку набуло борошномельно-круп'яне, кондитерське та олійножирове виробництво.

Машинобудування має ряд підприємств, які обслуговують здебільшого потреби сільськогосподарського господарства і харчової промисловості, є також підприємства приладо- і верстатобудування. Вінницький завод тракторних агрегатів виробляє вузли та запасні частини до тракторів і комбайнів, Тернопільський — комбайни для збирання цукрових буряків. Трансформаторні підстанції, тракторні деталі, ковальсько-пресове устаткування виробляють у Хмельницькому, сільськогосподарські машини, деревообробний інструмент — у Кам'янці-Подільському, електроосвітлювальну апаратуру — в Тернополі (виробниче

об'єднання “Ватра”). У Могилеві-Подільському та Барі функціонують машинобудівні підприємства, а в Сутиськах (Вінницька область) — завод автоелектроапаратури. Технологічне устаткування для харчової промисловості організоване у Красиліві. Хімічна промисловість виробляє мінеральні добрива, сірчану кислоту (Вінниця).

Легка промисловість у структурі промислового виробництва економічного району має такі підгалузі: текстильну, швейну, взуттєву, трикотажну. Текстильне виробництво представлене Тернопільським виробничим об'єднанням “Текстерно”, Кам'янець-Подільською бавовняноткацькою фабрикою, суконними фабриками та ін. Економічний район виробляє 15,9 % тканин України. Швейні фабрики є у Вінниці, Хмельницькому, Тернополі, Чорткові, Кам'янці-Подільському, Гайсині, Хмільнику, Козятині та ін. Взуттєва промисловість розвинена у Вінниці, Тернополі, Хмельницькому, Хмільнику. Трикотажні фабрики працюють у Вінниці, Хмельницькому, Тернополі й Кам'янці-Подільському.

У районі розвинена промисловість будівельних матеріалів, яка працює в основному на місцевій сировині. Це Гніванський, Жежелівський, Губниківський гранітні кар'єри, Кам'янець-Подільський цементний завод, Глуховецький каоліновий комбінат, Калинівський завод деревостружкових плит, заводи залізобетонних конструкцій у Вінниці, Хмельницькому, Кам'янці-Подільському та ін.

Деревообробна промисловість представлена виробництвом меблів (у Вінниці, Тернополі, Хмельницькому, Кам'янці-Подільському, Хмільнику, Барі та ін.).

Серед підприємств інших галузей промисловості можна виокремити заводи “Будфарфор” і художньої кераміки у Полонному, Тернопільський фарфоровий завод, склоробний у Славуті, фармацевтичну фабрику в Тернополі.

Енергетична база в економічному районі зміцнюється за рахунок Ладизинської ДРЕС і Хмельницької АЕС.

Сільське господарство Подільського економічного району спеціалізується на рослинництві, яке має зерновий і буряківничий напрями, і тваринництві з м'ясо-молочним напрямом.

Основні зернові культури — озима пшениця, ячмінь, зернобобові, кукурудза на зерно; технічні — цукрові буряки. Виро-

щують також овес, просо, гречку, соняшник, картоплю, тютюн тощо. Серед кормових культур поширені конюшина, люцерна, однорічні та багаторічні трави. Розвинені садівництво та ягідництво, у Придністров'ї — виноградарство.

Найпоширеніші породи великої рогатої худоби — Симентальська, Чорно-ряба, Червона польська, свиней — Велика біла, овець — Прекос.

Подільський економічний район має густу мережу залізничних і автомобільних шляхів сполучення. Експлуатаційна протяжність залізниць загального користування становить 2536 км. Основні лінії: Київ — Одеса, Київ — Шепетівка — Тернопіль — Чернівці та ін. Основні залізничні вузли: Тернопіль, Жмеринка, Козятин, Вапнярка, Вінниця, Чортків. Протяжність автошляхів з твердим покриттям — 17,4 тис. км. Основні з них Луцьк — Тернопіль — Чернівці, Львів — Тернопіль — Хмельницький — Київ. Судноплавство здійснюється Дністром та Південним Бугом. В обласних центрах функціонують аеропорти. Через територію економічного району проходять газопроводи “Союз”, Уренгой — Помари — Ужгород та ін.

Район має значні можливості перспективного розвитку господарства. Він ще значно відстає у виробництві товарної продукції промисловості серед економічних районів України. Не вирішено питання збереження і поліпшення родючості сільськогосподарських угідь, активізації великої кількості малих міст і селищ міського типу. Через те потрібна програма комплексного соціально-економічного розвитку Подільського економічного району.

Сучасний стан промисловості Подільського економічного району потребує суттєвої структурної перебудови в напрямі конверсії оборонних підприємств, розвитку тих галузей, які використовуватимуть місцеву сировину.

Важливими надалі залишаються питання розвитку лісового господарства, селекційної роботи у рослинництві та тваринництві, переробки значної частини продукції сільського господарства до кінцевого продукту.

16.7. Карпатський економічний район

Карпатський економічний район займає площу 56,6 тис. км². Населення становить 6,1 млн чол., у тому числі 3,2 млн чол. — сільське. До складу району входять Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська і Чернівецька області. В районі 80 міст, 86 селищ міського типу і 4591 сільський населений пункт. Територія району охоплює Карпати, Передкарпаття, Закарпаття.

Карпатський економічний район розташований близько до центру Європи, на межі східної і середньої частин. Він займає вигідне транспортно-географічне положення: лежить на перехресті міжнародних залізничних, трубопровідних та електричних артерій — залізниць Київ — Львів — Прага, Київ — Львів — Краків, Варшава — Перемишль — Львів — Бухарест; газопроводів Уренгой — Помари — Ужгород, Оренбург — Західний кордон; ЛЕП Вінниця — Альбертірша.

Район характеризується різноманітністю природних умов і ресурсів. Через зручні перевали гірських масивів прокладено залізниці і шосейні дороги, за допомогою яких здійснюються внутрішньорайонні транспортно-економічні зв'язки, а також з Чехією, Словаччиною, Угорщиною та іншими країнами.

Район характеризується теплим, помірно вологим кліматом, у ньому не буває посух. Його ґрунтовий покрив дуже різноманітний: переважають сірі й лісові ґрунти та опідзолені чорноземи, дерново-підзолисті поверхнево-оглеєні (у Прикарпатті), бурі лісові (у гірських районах Карпат) ґрунти тощо.

Карпатський район має значні поклади мінерально-сировинних ресурсів. У Прикарпатті розташовані великі поклади сірки, калійної і кухонної солі, мінеральних вод (у Карпатах), деяких мінеральних будівельних матеріалів. Міжрайонне значення мають лісові ресурси, кам'яне вугілля, природний газ.

У районі є родовища золота (Мужіївське та ін.). На заході розташований Львівсько-Волинський монокомпонентний район (кам'яне вугілля).

Лісові ресурси представлені запасами деревини, лісовими ягодами, грибами, мисливською фауною. Основні запаси деревини зосереджені в Карпатах.

Найбільшими водними артеріями є річки Дністер, Тиса, Прут, які використовуються для водопостачання населених

пунктів, виробництва електроенергії (найбільша ГЕС у Карпатах — Теребля-Ріцька, на Дністрі — Дністровська), частково для судноплавства (Дністер) і лісосплаву (Черемош).

Мінеральні води (Трускавець, Східниця, Свалява, Моршин та ін.), особливо унікальна “Нафтуся”, є основним рекреаційним ресурсом району. До них належать також лікувальні грязі (с. Черче Івано-Франківської області).

Теплий помірно континентальний клімат сприяє вирощуванню ранніх сільськогосподарських культур, садівництву, виноградарству. Густа річкова мережа забезпечує район водними та енергетичними ресурсами. Різноманітні корисні копалини, горючі гази, нафта, сірка, калійні та кам’яні солі, вугілля сприяли розвитку обробної галузі промисловості, а грязі, мінеральні води, озокерит дали змогу створити курорти у Трускавці і Моршині, Яремчі, Сваляві, Міжгір’ї, Східниці та ін.

Карпатський район густанаселений — 109,7 чол./км². У всіх областях, крім Львівської, переважає сільське населення. Віково-статева структура населення Карпатського району загалом відповідає структурі населення всієї України. Частка жінок тут становить 53 %.

За національним складом переважають українці — 90 % усього населення району. Проживають тут також росіяни, євреї (переважно в міських поселеннях), поляки (Львівська область), угорці, словаки (Закарпатська область), румуни (Чернівецька і Закарпатська області) та представники інших національностей.

Карпатський район багатий на трудові ресурси, що полегшує індустріалізацію території і стимулює розвиток трудомістких галузей промисловості і сільського господарства. Тут вирощують зернові і технічні культури (пшеницю, жито, ячмінь, гречку, цукрові буряки), розводять велику рогату худобу, свиней, займаються килимарством, художнім вишиванням, обробкою металу і шкіри, деревини, художньою різьбою на дереві. У повоєнний період значного розвитку набули машинобудування, хімічна індустрія, гірничодобувна промисловість, індустріальне будівництво.

Територіально-господарський комплекс Карпатського району має складну галузеву і функціонально-компонентну структуру. Він складається з вісьмох взаємопов’язаних міжгалузевих територіальних комплексів (МТК): паливно-енергетичного, ма-

пинобудівного, хімічної індустрії, лісовиробничого, індустріально-будівельного, агропромислового, рекреаційного, транспортного.

Видобуток кам'яного вугілля сконцентрований у Львівсько-Волинському басейні, де за рік видобувають майже 15 млн т енергетичного вугілля. Більше половини кам'яного вугілля збагачується (Червоноград). Буре вугілля видобувають тільки в Закарпатті (с. Ільниця Іршавського району).

Нафтопереробні заводи невеликої потужності діють у Дрогобичі, Надвірній, Львові. Основними центрами видобутку й акумуляції природного привізного газу є Дашава, Рудка, Угерське, Більче (Львівська область).

Електроенергетика представлена великими Бурштинською (2,4 млн кВт), Добровірською (660 тис. кВт) ДРЕС і рядом малих ГЕС і ТЕЦ. Теплові електростанції працюють в основному на вугіллі, яке видобувають у Львівсько-Волинському районі. На межі Чернівецької і Хмельницької областей побудована Дністровська ГЕС.

У районі розвинене транспортне та підіймно-транспортне машинобудування, ремонт транспортної техніки, виробництво автобусів, автонавантажувачів, мопедів, вантажних конвеєрів у Львові, автокранів у Дрогобичі. У тісному зв'язку з АПК району розвивається і сільськогосподарське машинобудування (у Львові, Коломиї).

Комплекс хімічної індустрії утворюють переважно галузі гірничої хімії (виробництво природної сірки в Новому Роздолі і Новояворівську), видобуток калійних і кухонної солей у Калуші, Стебнику, Солотвині. До основної хімії, яка базується на місцевій і привізній сировині, належить виробництво сірчаної кислоти (у Новому Роздолі). Розвивається хімія органічного синтезу, зокрема виробництво штучних волокон (у Сокалі), технічного вуглецю, тонкого хімічного синтезу (в Івано-Франківську), поліетилену (в Калуші). Розвинені хіміко-фармацевтична промисловість (у Львові), виробництво лаків і фарб (у Львові, Бориславі).

Лісовиробничий комплекс спеціалізується в основному на виробництві меблів. Великими центрами целюлозно-паперової промисловості є Жидачів, Рахів, лісохімії — Свалява, Великий Бичків, Перечин. Найбільшими центрами деревообробної про-

мисловості є Львів (виробництво меблів, фанери, паперового пластику), Івано-Франківськ (меблі) та ін.

Розвинене виробництво будівельного каменю, в'язучих матеріалів — цементу (у Миколаєві), вапна (у Пустомитах), гіпсу (у Ширці), стінових матеріалів, цегли, облицювальних матеріалів.

В АПК розвинені спеціалізовані комплекси: рослинницького напрямку — цукробуряковий, виноградно-виноробний, спиртогорілчаний, плодоовочепереробний та ін.; тваринницького напрямку — м'ясопереробний, молокопереробний, птахопромисловий. Посівна площа району становить 1413 тис. га, зернових культур — 647 тис. га, технічних — 33 тис. га. У тісному зв'язку з деякими з цих комплексів розвиваються галузі легкої промисловості — текстильна, швейна, трикотажна, взуттєва, які орієнтовані на місцеві трудові ресурси, споживача і частково на привізну сировину та напівфабрикати.

Сільськогосподарське виробництво характеризується добре сформованими зонами спеціалізації:

- лісостеповою (зернове господарство, м'ясне і молочне скотарство, свинарство, птахівництво);
- карпатською з підзонами:
 - передгірською передкарпатською (льонарство, картоплярство, молочно-м'ясне тваринництво, овочівництво);
 - передгірською закарпатською (виноградарство, садівництво, тютюнництво, молочно-м'ясне скотарство і птахівництво).

Галузі харчової промисловості зосереджені переважно в місцях виробництва сировини. Цукровий буряк переробляється в лісостеповій зоні (у Ходорові, Радехові, Золочеві, Городенці); льон — у Передкарпатті (Старому Самборі), овочі і плоди — у лісостеповій і передгірській зонах; м'ясокомбінати розміщені переважно в обласних центрах, а також у Бориславі, Стрії; молокозаводи — в обласних та індустріальних центрах; маслосировозаводи — рівномірно на території району. В Закарпатті розвинені виноробна і коньячна (в Ужгороді, Берегові, Іршаві), в районах, розташованих на північ від Карпат, — спиртогорілчана промисловість.

Головними центрами текстильної, швейної і трикотажної промисловості є Львів, Чернівці, Червоноград, хуторної — Тис-

мениця, шкіряної і взуттєвої — Львів, Стрий, Борислав, Івано-Франківськ.

Основним районом рекреації є територія Українських Карпат. Тут розміщені відомі здравниці Трускавця і Моршина. Основними центрами туризму є Львів та інші старовинні міста (Галич, Чернівці, Ужгород).

Провідним у транспортному комплексі є залізничний транспорт, який тісно пов'язаний з автомобільним. Для зовнішніх і частково внутрішньорайонних перевезень використовується авіаційний транспорт. Розвинений газо- і нафтопровідний транспорт.

У перевезеннях переважають транзитні вантажі. Вантажі перевантажують на прикордонних станціях Чоп і Мостиська. Великими залізничними вузлами є Львів і Красне.

Три карпатські області району — Івано-Франківська, Чернівецька і Закарпатська — мають подібну спеціалізацію: АПК, ЛПК і рекреація. Івано-Франківський обласний район вирізняється нафтовою і калійною промисловістю, Чернівецький — машинобудуванням і легкою промисловістю, Закарпатський — харчовою промисловістю і деревообробкою.

У Карпатському економічному районі потребують вирішення питання охорони унікальних лісових ресурсів Карпат, здійснення протиерозійних заходів, регулювання стоку карпатських річок, які у період повеней затоплюють значні передгірські території. Необхідно вжити дієвих заходів щодо усунення промислових викидів у повітряний і водний басейни, передусім у районах розміщення гірничохімічних виробництв і цементної промисловості.

16.8. Причорноморський економічний район

Причорноморський економічний район охоплює Автономну Республіку Крим, Одеську, Миколаївську, Херсонську області та м. Севастополь. Його площа дорівнює 113,4 тис. км², або 18,8 % території України. Населення на початок 2005 р. становило 7,2 млн чол., або 15,2 % населення України, з них сільське — 2,2 млн. Густота населення — 64 чол./км². У районі налічується 53 міста, 137 селищ міського типу і 3651 сільський пункт.

Причорноморський район має сприятливе географічне положення. Через Чорне й Азовське моря, Нижній Дунай та його Кілійське гирло здійснюються господарські зв'язки з іншими економічними районами та зарубіжними країнами. Через Дніпро він має добре сполучення з Придніпров'ям, Києвом, Черкасами та ін.

У територіальному поділі праці Причорноморський район є однією з ланок господарського комплексу країни з рядом спеціалізованих виробництв, серед яких переважають машинобудування (суднобудування і судноремонт, важке підйомно-транспортне, верстатобудування, приладобудування), харчова (рибна, виноробна і плодоовочеконсервна) промисловість, виробництво товарного зерна, олійних та ефіроолійних культур, виноградарство, садівництво, молочно-м'ясне скотарство, птахівництво та вівчарство.

Територія району розташована переважно у двох природно-географічних зонах — степовій та гірській. Переважно низинний рельєф, велика кількість тепла та світла, значні масиви чорноземів, наявність мінеральних ресурсів (залізних руд, флюсових вапняків для чорної металургії, ропи Сивашу, джерел мінеральних вод, лікувальних грязей), довга берегова лінія з піщаними пляжами на узбережжі теплих Чорного та Азовського морів, мальовничі ландшафти Кримських гір сприяють комплексному розвитку Причорномор'я.

У районі розробляється Керченський залізорудний басейн, запаси залізної руди якого становлять 2,8 млрд т, або майже 14 % промислових запасів руди України. Руди залягають на невеликій глибині (5–25 м), що дає можливість видобувати їх відкритим способом. На Комиш-Бурунському залізорудному комбінаті поблизу Керчі у кар'єрах залізну руду видобувають, збагачують та агломерують (з вапняком) і постачають на металургійний завод “Азовстал” (Маріуполь). Флюсові вапняки, які видобувають у Балаклавському родовищі, транспортують до Запоріжжя і Маріуполя. Переробна металургія представлена Одеським сталедротовим заводом. Потужні машинобудівні заводи Одеси, Миколаєва, Херсона мають цехи малої металургії. У Миколаєві глиноземний завод переробляє імпортні гвінейські боксити для потреб Дніпровського алюмінієвого заводу (Запоріжжя).

Значним міжгалузевим утворенням у районі є машинобудівний комплекс міжрегіонального та міжнародного значення. Він спеціалізується на суднобудуванні та судноремонті (Чорноморський суднобудівний завод та інші заводи в Миколаєві, ряд суднобудівних і судноремонтних заводів у Херсоні, Одесі, Севастополі, Керчі, Феодосії, які виробляють і ремонтують суховантажні судна, морські траулери, річкові катери, доки для ремонту морських суден), сільськогосподарському машинобудуванні — Херсонський комбайновий завод, Одеський завод сільськогосподарського машинобудування, Джанкойський машинобудівний завод (тракторні причепа), одеські заводи “Сільгоспагрегат” і запасних частин, сімферопольський завод “Сільгоспдеталь” та ін.

Інші галузі машинобудування представлені одеськими заводами радіально-свердлильних верстатів, ковальсько-пресового устаткування, пресів, важкого кранобудування, важкого вагонобудування, миколаївськими заводами “Дормашина” та підйомно-транспортним, Новокаховським і сімферопольським електромашинобудівними.

На основі ропа Сивашу, солоних озер на заході Криму та розвіданої сировини (нафта, аміак, сірчаний колчедан, апатит) набув широкого розвитку хімічний комплекс. До його складу входять такі підприємства: виробничі об’єднання “Хімпром” (сода, бром) і “Титан” у Красноперекопську, хімічний завод у Саках на заході Криму (бром, мідний купорос, каротин), суперфосфатний, припортовий азототуковий, хіміко-фармацевтичний, лакофарбовий заводи в Одесі, Сімферопольський завод пластмасових виробів для машинобудування, парфумерно-косметичний комбінат “Червоні вітрила” у Миколаєві, Одеський та Херсонський нафтопереробні заводи.

Складною проблемою розвитку господарського комплексу Причорномор’я є відсутність значних енергоресурсів. На Керченському і Тарханкутському півостровах Криму та на півдні Одеської області виявлено родовища нафти і газу. Окремі родовища газу в Криму експлуатуються (Глібівське, Задорненське, Джанкойське та Стрілкове). На місцевих гідроенергоресурсах працюють Каховська ГЕС на Дніпрі та малопотужні Первомайська, Костянтинівська і Вознесенська на Південному Бузі. Найбільше електроенергії виробляється на ТЕС і ТЕЦ обласних цен-

трів у регіоні та Комиш-Бурунській ТЕЦ. У Миколаївській області діє Південноукраїнська АЕС.

Сировиною для розвитку будівельної індустрії Причорномор'я є флюсові вапняки (балаклавська та керченська група родовищ), мінеральні будівельні матеріали (вапняки, діорити, туфи, граніти, мармур, кварцові піски тощо). Облицювальний мармуровий вапняк і будівельний камінь Криму та Одеської області, граніти з Миколаївської області мають міжрегіональне та експортне значення. У великих масштабах на Одеському лінолеумовому заводі виробляються лінолеум і лінкруст. Діють Ольшанський (Миколаївська область), Бахчисарайський (Автономна Республіка Крим) та Одеський цементні заводи.

Комплекс легкої індустрії регіону досить розвинений і виготовляє приблизно 1/5 тканин країни. У його складі найбільшими підприємствами є Херсонський бавовняний комбінат, Одеська конопляноджутова фабрика. Бавовняні фабрики працюють в Одесі й Татарбунарах, трикотажні комбінати — в Миколаєві, Одесі, Херсоні. Взуття виготовляють в Одесі, Сімферополі, Миколаєві.

Провідними у харчовій промисловості є вилов та переробка риби, виноробство, консервне виробництво, переробка м'яса і молока. Найбільші підприємства — Херсонський, Ізмаїльський виноробні комбінати; виноробний, цукрорафінадний комбінати та м'ясокомбінат в Одесі, Керченський рибоконсервний завод.

Ґрунти району різноманітні, мають добру структурну будову і в разі застосування правильних агротехнічних методів обробітку та зрошення дають стійкі високі врожаї. Вся посівна площа району становить 5406 тис. га, з них зернові культури — 3427, технічні — 1158, картопля та овочі — 267, кормові культури — 554 тис. га.

У степовій частині Причорномор'я сформувався зерновий пояс озимої пшениці та кукурудзи. На полях штучного зрошення, прилеглих до Північно-Кримського каналу та гирл річок, вирощують рис. Серед технічних культур провідне місце займають соняшник, олійні, тютюн, цукрові буряки. Міжрегіональне значення мають овоче-баштанні культури (помідори, перець солодкий, кабачки, дині, кавуни). Поширені виноградники. Вирощують кісточкові — абрикоси, вишні, черешні, сливи, зерняткові — яблука, груші.

Тваринництво має м'ясо-молочний напрям. Основні його галузі — скотарство молочно-м'ясного і м'ясо-молочного напрямку, свинарство, вівчарство, птахівництво, бджільництво і шовківництво. Провідна галузь — вівчарство (регіон дає 2/5 вовни України).

Лікувальні грязі (особливо в Куяльницькому і Хаджибейському лиманах Одеської області та Сакському озері Криму), ропа і мінеральні джерела у поєднанні з помірно континентальним кліматом сприяють розвитку курортно-лікувально-оздоровчої індустрії.

У районі виокремлюють Кримську та Одеську рекреаційні зони. Найінтенсивніше для лікування і відпочинку використовуються кліматичні курорти Південного берега Криму (Ялта, Алушта, Алушка, Артек). Грязі, мінеральні води та сприятливий клімат — лікувальні чинники Західного берега Криму (Євпаторія і Саки). В одеській рекреаційній зоні особливо виділяється група кліматичних і грязелікувальних санаторіїв Одеси.

Розвинені всі види транспорту. На залізничний транспорт припадає 13 % колій України. Через територію регіону проходять магістралі Одеса — Київ, Херсон — Дніпропетровськ, Севастополь — Сімферополь — Харків, Миколаїв — Знам'янка — Харків та ін. Окремі магістралі мають вихід на найважливіші центри країн СНД.

Морський транспорт в основному забезпечує каботажні перевезення, ряд портів здійснює зовнішньоторговельні зв'язки. Для реалізації міжнародних залізничних перевезень збудована поромна переправа Іллічівськ — Варна (Болгарія). Діє також залізничний пором через Керченську протоку між Кримом і Кавказьким регіоном Російської Федерації. Річковий транспорт найбільше розвинений на Дніпрі та Дунаї.

Територією регіону проходять автомагістралі державного та міжнародного значення Миколаїв — Одеса — Кишинів, Миколаїв — Херсон — Сімферополь, Рені — Ростов-на-Дону, Одеса — Ізмаїл та ін. Аеропорти державного та міжнародного значення розташовані в Одесі, Сімферополі, Миколаєві та Херсоні.

Територією Причорномор'я проходять траси нафтопроводів Кременчук — Херсон, Снігурівка — Одеса; газопроводу Шебелинка — Одеса; аміакопроводу Тольятті — Одеса. Із завершенням будівництва нафтопроводу порт Південний — Броди

(Львівська область) підвищиться роль району в забезпеченні імпортною нафтою нафтопереробних заводів України.

Для підвищення ефективності господарства Причорноморського району належить науково обґрунтувати і вирішити низку вузлових проблем. Особливо актуальна проблема водних ресурсів, вирішення якої в умовах посушливого клімату району є важливим чинником активізації сільськогосподарського виробництва, поліпшення умов життєдіяльності населення.

Для району, особливо для Криму, важливо збалансувати розвиток різних інфраструктурних ланок господарства курортних комплексів, створити умови для підвищення ефективності їх функціонування, забезпечити охорону рекреаційних ресурсів і всього навколишнього середовища.

Помітна переорієнтація зовнішньоекономічних зв'язків потребує вирішення багатьох важливих питань розвитку морського транспорту району. Зокрема, потрібно вирішити проблеми комплексного розвитку господарства існуючих морських портів, підвищення збалансованості функціонування в них морського, залізничного й автомобільного транспорту, якісного оновлення матеріально-технічної бази в обслуговуванні експортно-імпорتنих зв'язків.

Література: основна [1; 5; 7; 10; 13; 14; 22–24; 26–29; 32; 35; 38–42; 46; 50–53];

додаткова [61; 68]

МАУП

Лекція 17

Зовнішньоекономічні зв'язки України

- ✓ Сутність і значення міжнародного поділу праці у формуванні міждержавних економічних зв'язків.
- ✓ Механізм зовнішньоекономічної діяльності України: сутність і принципи формування.
- ✓ Основні форми економічного співробітництва країн світу та сучасний стан зовнішньоекономічних зв'язків України і структура експорту.
- ✓ Проблеми та перспективи розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України.

17.1. Сутність і значення міжнародного поділу праці у формуванні міждержавних економічних зв'язків

Розміщення продуктивних сил країн світу, в тому числі України, нерозривно пов'язано з розвитком міжнародного поділу праці і формуванням міждержавних економічних зв'язків. **Міжнародний поділ праці** — це спеціалізація окремих країн на виробництві тієї чи іншої продукції або наданні послуг у світовому масштабі. Кожна країна світу концентрує на своїй території виробництво певної продукції, для виробництва якої вона має найбільш сприятливі економічні і природні умови. Країна повинна мати певні переваги перед іншими країнами у виробництві продукції спеціалізації. Для цього необхідно мати: достатній природно-економічний потенціал; вигідне економіко-географічне положення; кваліфіковані кадри; специфічні агрокліматичні умови; попит на продукцію спеціалізації на світовому ринку та високий рівень її конкурентоспроможності.

Територіальний поділ праці, зокрема й міжнародний, є проявом суспільного поділу праці і має історичний характер. Поява і подальший розвиток сучасних видів транспорту, особливо залізничного, морського, авіаційного, трубопровідного, зумовили поглиблення міжнародного територіального поділу праці.

В інтегральні, або обмінні, процеси залучається дедалі більша кількість країн, територій, віддалених материків. Це веде до

необхідності поглиблення спеціалізації окремих країн, до розширення кількості галузей міжнародної спеціалізації. Виникають регіональні утворення світу, які мають свою конкретну галузеву і регіональну спеціалізацію: країни ОПЕК, Америки, Європейський Союз (ЄС) є основними постачальниками нафти на світовий ринок — до 60 % світових поставок.

Спроможність України інтегруватися у європейську і світову економіку можуть засвідчити такі дані. Україна має значні можливості підвищити рівень економіки. Нині вона виробляє понад 2,3 млн т марганцевої руди (30 % світового виробництва), 23,2 млн т прокату, 4–5 млн т сірки, 66 млн т руди, 1,3 млн т олії та значну кількість цукру. Частка України в експорті колишнього СРСР (1990 р.) становила: залізної руди — 95 %, кам'яного вугілля — 65 %, сталейних труб — 40 %, цукру-піску — 65 %. До того ж Україна має значні виробничі, природні і трудові ресурси, надзвичайно вигідне економіко-географічне і геополітичне розташування в центрі Європи з безпосереднім виходом до основних сухопутних і морських шляхів сполучення.

Отже, Україна має всі підстави для виходу на світовий ринок, розвитку торгових зв'язків з багатьма країнами світу.

В сучасних умовах економічного розвитку України зовнішньоекономічні відносини — одна з найголовніших сфер її діяльності.

Створення і розвиток цих відносин з усіма країнами світу, і особливо з найбільш розвиненими, сприятиме інтернаціоналізації виробництва, підвищенню рівня його технології та якості продукції. Тільки цим шляхом Україна зможе інтегруватися в європейський і світовий ринок. Водночас структура та обсяги експорту не відповідають стану України у світогосподарських зв'язках. Якщо населення України становить 1,5 % населення світу, то її частка у світовому експорті — тільки 0,2 %. На душу населення в Україні експортується 0,2–0,3 тис. дол., тоді як у Німеччині — 5,1, у Франції — 4,1, в Японії — 3,2, у Росії — 0,4 тис. дол.

Міжнародні економічні зв'язки — це система господарських зв'язків між національними економіками країн на основі міжнародного поділу праці. Саме вони сприяють прискоренню розвитку НТП, збільшенню національного доходу, підвищенню рівня життя народу.

Україна робить перші кроки на шляху до входження у світове господарство. Цьому сприяє створення відповідної правової бази і прийняття законів: Закону про зовнішньоекономічну діяльність України, Закону про іноземні інвестиції та ін.

Причини, що перешкоджають входженню України повноцінним партнером у світове господарство:

- низька конкурентоспроможність її продукції на світових ринках (1 %);
- розрив господарських зв'язків з іншими країнами після розпаду СРСР;
- переважання в експорті паливно-сировинної групи товарів (70 %);
- низька частка машин, обладнання в структурі експорту (0,5 %);
- незначна частка товарів в експорті, які виготовляються відповідно до договорів про міжнародну спеціалізацію та кооперування виробництва;
- значне збільшення обсягів бартерних операцій у зовнішньоекономічній та господарській діяльності всередині країни (майже 80 %);
- недостатнє заочнення іноземних інвесторів (за цим показником Україна лише на 130 місці у світі);
- недостатньо надійний державний контроль.

У розвинених країнах світу держава бере на себе облік і контроль за експортом та імпортом товарів.

17.2. Механізм зовнішньоекономічної діяльності України: сутність і принципи формування

Серед невідкладних завдань щодо забезпечення ефективного входження України у світове господарство і міжнародне співробітництво першочергове значення має формування механізму зовнішньоекономічних зв'язків, його теоретична розробка та практичне втілення в життя.

Під *механізмом зовнішньоекономічних зв'язків* розуміють сукупність конкретних їхніх форм, а також систему правових, організаційно-управлінських та фінансово-економічних важелів, які забезпечують ефективну взаємодію національних народ-

ногосподарських комплексів із світовими з метою прискорення розвитку продуктивних сил країни та підвищення соціально-економічних показників життя її громадян.

Інтеграція України у світову господарську систему передбачає досягнення таких цілей:

- формування розвиненої ринкової системи господарства на принципах світових норм;
- використання можливостей світового ринку для структурної перебудови національного господарства;
- перетворення зовнішньоекономічної сфери в активний фактор динамічного та високопродуктивного економічного зростання.

В основі функціонування механізму зовнішньоекономічної діяльності мають лежати принципи демократизації, демонополізації зовнішніх економічних зв'язків, які передбачають скорочення обмежень на експорт та імпорт, підвищення ролі митного та валютного регулювання міжнародних господарських зв'язків, надання об'єктам зовнішньоекономічної діяльності широкої самостійності згідно з міжнародною практикою.

Зовнішньоекономічна політика має відповідати національним інтересам держави, стимулювати конкуренцію, забезпечувати взаємовигідне співробітництво з іноземними партнерами.

Для створення дієвого механізму зовнішньоекономічних зв'язків потрібно розв'язати такі проблеми:

- сформувати необхідну законодавчу базу;
- створити відповідне економічне середовище;
- розвивати інституційні структури, що регулюють зовнішньоекономічні зв'язки.

Складовою механізму зовнішньоекономічної діяльності є митна політика держави, покликана передусім виконувати функцію захисту внутрішнього ринку. Вона повинна передбачити укладення митних союзів із заінтересованими країнами, що посилить їхню взаємну довіру, сприятиме узгодженості їхньої митної політики.

Ставши на шлях лібералізації зовнішніх економічних зв'язків та побудови відкритої економічної системи, Україна постійно відчуватиме вплив світового розвитку на свої внутрішні господарські процеси.

Зовнішньоекономічна політика має будуватися на таких принципах:

- національне економічне процвітання ґрунтується на високому рівні продуктивності праці;
- у галузях конкурують фірми, а не країни;
- національна конкурентна перевага має відносний характер;
- динаміка оновлення забезпечує сталі конкурентні переваги, а не короткостроковий виграш на рівні зниження витрат;
- конкурентні переваги в галузях промисловості створюються упродовж десятиріч або тривалішого періоду;
- країни досягають переваг завдяки наявним відмінностям, а не схожості.

За останні роки обсяги зовнішньоекономічної торгівлі України постійно збільшуються, урізноманітнюються її форми. У 2004 р. наша держава експортувала товарів на суму понад 32 млрд дол., а імпортувала майже на 29 млрд дол. (див. табл. 20–23 дод.).

17.3. Основні форми економічного співробітництва країн світу та сучасний стан зовнішньоекономічних зв'язків України і структура експорту

Міжнародне економічне співробітництво України в сучасних умовах відбувається в таких основних формах:

- науково-технічне співробітництво;
- взаємовигідна зовнішня торгівля;
- надання кредитів і позик, у тому числі безвідplatних;
- створення спільних підприємств;
- спеціалізація і кооперування виробництва;
- спільна участь у розробці природних ресурсів;
- обмін робочою силою;
- іноземні інвестиції в економіку країни;
- торгівля технологіями;
- бартерний обмін товарами;
- культурні зв'язки між країнами світу;

- міжнародний туризм;
- боротьба з міжнародним тероризмом та ін.

Науково-технічне співробітництво України можливе у такій формі:

- співробітництво в галузі науки і техніки, будівництві, модернізації та експлуатації підприємств, інших об'єктів виробничого призначення і соціальної інфраструктури;
- обмін технологіями, ліцензіями, конструкторськими і проєктними матеріалами, сприяння їх використанню;
- запозичення досвіду та запрошення іноземних спеціалістів, а також підготовка, підвищення кваліфікації національних кадрів за кордоном;
- співробітництво у збиранні, обробці й використанні науково-технічної та економічної інформації;
- взаємодія у створенні, розширенні та забезпеченні нормальної діяльності навчальних закладів, науково-дослідних та конструкторських центрів, у тому числі спільних.

Аналіз нинішнього стану зовнішньої торгівлі України свідчить про те, що її зв'язки в цій сфері є нераціональними, характеризуються вузькою географією. Її структура й ефективність не відповідають потребам формування національної ринкової економіки. Так, частка експорту в національному доході країни майже в 4 рази менша за середньосвітовий показник.

Баланс зовнішньої торгівлі України більше ніж за 5 останніх років не мав позитивного значення. Так, у 1997 р. Україна імпортувала товарів майже на 3 млрд дол. більше, ніж експортувала. Ця різниця між імпортом і експортом зумовлена передусім від'ємним сальдо з імпорту нафти, дизпалива, природного газу, бензину, вугілля, тобто за рахунок енергоносіїв, і тільки починаючи з 2000 р. експорт переважає над імпортом.

На сучасному етапі соціально-економічного розвитку Україна має тісні зовнішньоекономічні зв'язки з більш як 100 країнами світу. Провідну роль у них відіграють країни близького зарубіжжя: Росія, Туркменістан, Білорусь, Казахстан та ін.

Структура зовнішньої торгівлі залежить від спеціалізації її економіки. У структурі експорту в 2004 р. переважали чорні метали та вироби з них — 40,0 % всього експорту, продовольчі товари — 10,7 %, мінеральні продукти — 13,2 %, продукція

хімічної промисловості — понад 8,5 % та продукція машинобудування — майже 9,3 %.

В імпорті переважали мінеральні продукти — майже 37,5 %, механічне обладнання, машини та механізми, електрообладнання — більш як 16 %, транспортні засоби та шляхове обладнання — майже 9 %, продукція хімічної промисловості — більш як 7 % та ін.

Основним торговельним партнером України є Росія, на яку припадає майже половина загальних обсягів торгівлі. Росія задовольняє майже 100 % потреби України у швейних машинах і годинниках, поставляє значну частину легкових і вантажних автомобілів, радіоприймальних пристроїв, комп'ютерів, взуття, тканин, одягу, синтетичного каучуку, риби, майже 90 % потреби в нафті і лісоматеріалах, понад 70 % потреби в природному газі, частково поставляє деякі сорти чорного прокату тощо.

В експорті з України до Росії переважають чорні метали, труби, марганцева руда, трактори, сільськогосподарська техніка, автокрани, аміак, цемент, автобуси, скло, платина та срібло, цукор, олія, м'ясо та ін.

Останніми роками майже удвічі збільшився експорт з України до Білорусії, до Молдови — в 3,7 разу, до Казахстану — майже в 9 разів, до Грузії — більше ніж у 40 разів тощо.

Україна має позитивне зовнішньоторговельне сальдо з Азербайджаном, Білоруссю, Вірменією, Молдовою, Грузією та ін.

З країнами СНД і Балтії питома вага зовнішньоторговельного обороту нині перевищує 40 % від загального товарообороту, в тому числі з експорту — 26,1 %, з імпорту — більш як 50 %.

Крім СНД і Балтії, Україна розширює зовнішньоекономічні зв'язки з багатьма розвиненими країнами світу. Найбільшими є обсяги експортних поставок України до Росії (майже 6 млрд дол., або більш як 20 % загального обсягу), Туреччини (майже 1,9 млрд дол. — 5 %), Німеччини (майже 1,9 млрд дол. — 5 %), Італії (близько 3 %), Польщі (майже 2 %), до США, Угорщини і Словаччини (2 %). Найбільші імпортні поставки з Росії (понад 12 млрд дол.), з Німеччини (більш як 2,5 млрд дол. — 8 %), США (майже 600 тис. дол. — близько 3 %), Польщі (більш як 3 %), Італії та Франції (2 %), з Чехії, Словаччини, Угорщини, Куби та ін.

Зовнішньоекономічна політика України спрямована на формування нового торговельного режиму з подальшою інтеграцією у світовий економічний простір. Насамперед передбачається:

- підтримка вітчизняних товаровиробників завдяки використанню можливостей міжнародного правового механізму захисту їхніх інтересів на світовому ринку;
- прискорення економічних реформ через удосконалення економічного законодавства відповідно до світової системи торгівлі;
- зняття технічних бар'єрів торгівлі з провідними країнами (ЄС, США та ін.), розширення торгівлі з якими забезпечуватиме надходження валюти, стимулюватиме технічне оновлення і розвиток промисловості, сприятиме поглибленню виробничої кооперації, істотному збільшенню іноземних інвестицій.

Одним з основних завдань розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України є забезпечення просування товарів на нові зарубіжні ринки та збереження традиційних ринків з країнами СНД та Балтії.

Розвиваються нові форми розвитку прикордонного співробітництва України:

1. Спеціальні (вільні) економічні зони — специфічні регіональні утворення, території, на яких встановлюється особливий режим господарської діяльності іноземних інвесторів та підприємств з іноземними інвестиціями, а також вітчизняних підприємств і громадян (Північнокримська експериментальна економічна зона “Сиваш”, створена 1995 року, та ін.).

2. Спільні підприємства (СП) з участю іноземного капіталу створюються за участі фізичних і юридичних осіб України та іноземних фірм, компаній, інших зарубіжних суб'єктів господарської діяльності у сфері виробництва певних видів продукції, її реалізації, наукових і техніко-наукових консультацій, сервісного обслуговування виробництва тощо. На сьогодні в Україні діє майже 3 тис. СП.

3. Регіональні науково-технологічні парки (технополіси) — формуються на базі одного або кількох вузів регіону за участі зацікавлених виробничих підприємств, які здатні впроваджувати високі технології НТП.

4. *Регіональні ринки* є сутністю високоспеціалізованих соціально-економічних процесів і відносин у сфері обігу, що формуються під впливом особливостей попиту і пропозицій кожного територіально-адміністративного утворення.

5. *Транскордонне співробітництво* характеризує території інтенсивного прикордонного співробітництва двох або більше сусідніх держав у всіх сферах життя.

6. *Глобалізація регіонального співробітництва* — встановлення прямих зв'язків між Україною і сусідніми державами, включення українських підприємств у процес розробки великих регіональних проєктів, формування в різних областях і містах організаційних і комерційних структур для залучення до великомасштабного регіонального співробітництва (Чорноморська зона економічного співробітництва, засновниками якої є 12 країн).

17.4. Проблеми та перспективи розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України

На сучасному етапі проблеми підвищення ефективності зовнішньоекономічної політики України набувають виняткового значення. По-перше, це пов'язано з багатьма факторами внутрішнього характеру:

- перебуванням економіки країни на перехідному етапі ринкової системи господарювання, яка характеризується об'єктивною незбалансованістю структури економіки та її повільною структурною перебудовою;
- низькою конкурентоспроможністю національного виробництва;
- надмірною енерго- і ресурсомісткістю галузей народного господарства;
- поступовим занепадом науково-технічного і високотехнологічного промислового потенціалів та ін.

По-друге, це зумовлено системою зовнішньоекономічних факторів:

- надмірною залежністю (від 20 до 90 %) економіки України від монопольних імпортерських ринків постачання стратегічно важливих товарних позицій (енергоносіїв, сировинних

та інших матеріальних ресурсів) для життєво важливих галузей виробництва;

- наявністю тисяч українських підприємств, задіяних у виробничих циклах, кінцева продукція яких виробляється за межами України;
- високою залежністю процесів структурного і технологічного реформування економіки України від різних форм зовнішніх джерел фінансування;
- відсутністю розвиненої зовнішньоторговельної інфраструктури (інформаційної, законодавчої, маркетингової, організаційної, біржової, виставкової, рекламної тощо);
- зберіганням Україною (попри те, що вона вступила до СОТ) статусу “торговельного аутсайдера” у світовій торгівлі через відсутність повного або асоційованого членства у Європейському Союзі (ЄС), Центральньо-Європейській асоціації вільної торгівлі (ЦЕФТА) та інших торговельно-інтеграційних угрупованнях, а через це слабкою конкурентозахищеністю зовнішньоекономічної діяльності України в умовах жорсткої конкурентної боротьби на міжнародних ринках товарів, капіталів і послуг;
- певним тиском інших країн на зовнішньоекономічну діяльність України через прямі та побічні форми різноманітних торговельних, інвестиційних, технологічних, фінансових та інших обмежень.

Перспективи та основні напрями подальшого розвитку зовнішніх економічних зв'язків України з урахуванням її світової і регіональної геополітичної структури можна визначити так: з країнами СНД і Балтії, які утворили Економічний союз, пріоритетним завданням для України є забезпечення взаємовигідних і стабільних економічних зв'язків. Зовнішньоекономічні зв'язки з цією групою країн розвиватимуться переважно на двосторонній основі з одночасним удосконаленням торговельних режимів на засадах взаємної рівності і спрямовуватимуться на:

- поліпшення торговельного режиму з Росією;
- продовження і вдосконалення різних форм торговельно-економічних, коопераційних, інвестиційних, двосторонніх стосунків з іншими країнами — членами Митного союзу (Казахстан, Білорусь, Киргизстан) та з країнами, які не є членами Митного союзу;

- створення спільних підприємств, транснаціональних компаній, спеціалізованих кооперативних виробництв на основі угод про спільну діяльність та ін.

З країнами ЄС розвиток відносин у довгостроковій перспективі передбачає забезпечення економічної інтеграції господарства України у загальноєвропейський економічний простір. Основними пріоритетами мають стати:

- трансформація політичного визначення України як держави з перехідною економікою до юридичного закріплення її статусу у законодавстві ЄС з метою отримання відповідних торговельно-економічних, фінансово-кредитних та інвестиційних преференцій;
- розширення доступу українських товарів (текстильної, металургійної промисловості та сільського господарства) на європейський ринок та ін.

З країнами “великої сімки”, зокрема із США, Канадою, розвиток зв’язків необхідно спрямовувати на реалізацію тих угод і домовленостей, яких було досягнуто протягом 1994–1996 рр., а саме:

- трансформація політичного визнання України як країни з перехідною економікою в юридичний статус з отриманням усіх преференцій, що випливають з цього;
- отримання постійного і повноосязного статусу найбільш сприятливої нації з метою запобігання дискримінаційним обмеженням у торгівлі та ін.

З країнами Центральної Європи (Польща, Словаччина, Чехія, Болгарія та ін.) зовнішньоекономічна політика України повинна передбачати відновлення таких пріоритетів:

- ефективних традиційних зв’язків, міжнародної кооперації, зокрема у металургії, сільському господарстві та ін.;
- раціональних контактів у сфері науки і техніки, особливо з проблем розроблення нових технологій і матеріалів, біотехнології, ядерної фізики тощо.

Активізація економічних стосунків з країнами Близького і Середнього Сходу (Ліван, Кувейт, Туреччина, Єгипет, Сирія та ін.) має велике значення з погляду забезпечення економіки України джерелами енергоносіїв та фінансовими інвестиціями.

Китай та Індія є основними суб’єктами міжнародної торгівлі для України. Збільшення масштабів торгівлі повинно доповню-

ватися розвитком виробничої кооперації з ефективним використанням фінансово-економічних можливостей Китаю, закупівлею в Індії дешевої сировини для хімічної, легкої і харчової промисловості, а також НТП України.

Серед інших країн світу Україна співпрацюватиме і розширюватиме економічні зв'язки з країнами Північної (Єгипет, Туніс, Марокко та ін.) і Західної Африки (Гвінейською Республікою, арабськими державами Середземномор'я), Мексикою, Нігерією, Бразилією, Аргентиною та ін.

Перспективи подальшого розвитку та удосконалення зовнішніх економічних зв'язків України пов'язані із здійсненням єдиної зовнішньоекономічної політики держави, реалізацією її економічних інтересів і безпеки, посиленням конкурентоспроможності української продукції, збільшенням експорту, надходженням іноземних інвестицій та ін.

Література: основна [1–6; 13; 22; 28; 30; 35; 38–42; 50–52];
додаткова [57; 59–61; 65; 69]

МАУП

Контроль і перевірка знань

Методичні вказівки до виконання контрольної роботи

Виконання контрольної роботи з курсу “Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка” студентами заочної форми навчання є складовою навчального процесу та активною формою їх самостійної роботи. Завдання для виконання контрольної роботи є індивідуальним для кожного студента-заочника.

Мета контрольної роботи — закріпити і поглибити теоретичні знання, здобуті в процесі вивчення дисципліни, сформувати вміння самостійно працювати з навчальною і спеціальною літературою, статистичними матеріалами та законодавчими актами, а також з матеріалами власних досліджень на рівні області, району та в організаціях.

Контрольна робота виконується за одним із десяти наведених далі варіантів, який студент вибирає самостійно за останньою цифрою номера своєї залікової книжки.

Кожний варіант контрольної роботи містить два теоретичних та одне практичне завдання. Перше питання стосується однієї з тем курсу, воно є основним, а тому відповідь на нього потрібно викладати відповідно до складеного студентом плану. Такий план повинен містити не менш як три основні питання з цієї теми.

Друге питання студент викладає без складання плану.

Відповіді на перше і друге питання контрольної роботи мають бути конкретними, чіткими і повними, виконані на основі рекомендованої літератури та залучення новітніх статистичних даних.

Відповідаючи на третє питання (розв’язання задачі), студент на основі наведених даних виконує необхідні розрахунки, заносить їх у складену ним таблицю і коротко аналізує отримані

показники, в разі необхідності обґрунтовує заходи щодо подальшого розвитку і підвищення економічної ефективності відповідної галузі чи виробництва окремого виду продукції.

Контрольну роботу, обсяг якої повинен становити не менш як 12 сторінок рукописного тексту, оформлюють згідно з рекомендаціями до її підготовки та оформлення. В кінці контрольної роботи наводиться список використаної літератури, студент ставить свій підпис і дату виконання контрольної роботи. Контрольна робота надсилається для рецензування до початку екзаменаційної сесії. Контрольні роботи, виконані студентами не за шифром, не рецензуються.

Студенти-заочники, які не виконали або не захистили (в разі потреби) контрольну роботу, до складання іспиту не допускаються.

Завдання до виконання контрольної роботи

Варіант 1

1. Закономірності, принципи і фактори розміщення продуктивних сил.
2. Донецький економічний район.
3. *Визначити* обсяг виробництва ВВП країни і його структуру, якщо частка в ньому галузей промисловості становить 175,5 млрд грн, або 46,9 %, будівництва — 0,25 %, галузей сільського господарства — 14,54 %, решти галузей народного господарства — 129,6 млрд грн.

Варіант 2

1. Економічне районування і територіальна структура народного господарства.
2. Придніпровський економічний район.
3. *Визначити* загальну потребу країни в зерні на рік та його структуру, якщо необхідно:
 - для забезпечення населення хлібом — 9 млн т;
 - для забезпечення тваринництва фуражним зерном — 12 млн т;
 - для виготовлення круп, макаронних і кондитерських виробів — 11 млн т;

- для забезпечення експорту зерна — 10 млн т;
- для створення держрезерву — 8 млн т.

Варіант 3

1. Наукові засади державної регіональної економічної політики.

2. Східний економічний район.

3. *Визначити* обсяг і структуру експорту країни, якщо частка в ньому машин та устаткування становить 1714 млн дол., або 10,5 %, продукції хімічної промисловості — 9,1 %, продуктів рослинного походження — 4,3 %, мінеральних продуктів — 10,8 %, продукції решти галузей — 10629 млн дол.

Варіант 4

1. Населення і трудові ресурси України.

2. Центральний економічний район.

3. *Визначити* середньорічну площу посіву зернових культур в Україні за даними статистичної звітності за останні три роки та їхню урожайність, яку необхідно отримувати для задоволення потреб країни в зерні щорічно в обсязі 50 млн т.

Варіант 5

1. Природно-ресурсний потенціал України.

2. Поліський економічний район.

3. *Визначити* обсяг і структуру імпорту країни, якщо частка мінеральних продуктів у ньому становить 6725 млн дол., продукції галузі хімічної промисловості — 7,1 %, харчової промисловості — 3,7 %, машин та устаткування — 2378 млн дол., решти галузей 4955 млн дол., або 31,4 %.

Варіант 6

1. Народного господарський комплекс України.

2. Подільський економічний район.

3. Виходячи із середньорічної урожайності зернових культур в Україні за даними звітності статистики за останні три роки, *визначити* необхідну їх посівну площу для щорічного задоволення потреб країни в обсязі 48 млн т зерна.

Варіант 7

1. Паливно-енергетичний комплекс України.
2. Карпатський економічний район.

3. *Визначити* у ВВП країни частку окремих галузей народного господарства і його структуру, якщо загальний обсяг виробництва ВВП становить 388,9 млрд грн, у тому числі галузей промисловості — 190,5 млрд грн., будівництва — 0,5 %, галузей сільського господарства — 14,5 %, решти галузей — 122,6 млрд грн.

Варіант 8

1. Агропромисловий комплекс України.
2. Причорноморський економічний район.

3. *Визначити* структуру виробництва електроенергії в Україні за видами електростанцій та їх частку в кВтг у загальному обсязі її виробництва, якщо за минулий рік було вироблено електроенергії всіма видами електростанцій 173,0 млрд кВтг, у тому числі АЕС — 76,2 млрд кВтг, ТЕС — 48,9 %, ГЕС — 7,0 %.

Варіант 9

1. Соціальний комплекс України.

2. Агропромисловий комплекс області, в якій проживає студент.

3. *Визначити* забезпеченість народного господарства країни різними видами палива власного виробництва, якщо за рік споживається 64,2 млн т вугілля, 65,8 млрд м³ газу; 16,9 млн т нафти. Обсяг власного виробництва за рік відповідно становить: вугілля — 61,7 млн т, газу — 18,3 млрд м³, нафти — 3,7 млн т.

Варіант 10

1. Міжнародні економічні зв'язки України.

2. Промисловість області, в якій проживає студент.

3. *Визначити* потребу народного господарства в деревині і необхідний обсяг її завезення з інших країн, якщо виробництво власної деревини в країні за рік становить 9,2 млрд м³, що становить 20 % від потреби у ній народного господарства України.

Контрольні тести

1. Економічна ефективність виробництва характеризується:

- а) затратами;
- б) результатом;
- в) вартістю;
- г) співвідношенням результатів і витрат.

2. Усі землі незалежно від їх цільового призначення, господарського використання та особливостей правового режиму:

- а) сільськогосподарські угіддя;
- б) вся посівна площа;
- в) пасовиська, сінокоси та рілля;
- г) земельний фонд.

3. Орієнтири практичної спрямованості, якими керуються при виборі оптимального варіанта їх територіального розміщення:

- а) закономірності;
- б) принципи;
- в) фактори;
- г) критерії.

4. Основні ідеї та вихідні положення, що формують першоснову територіальної організації продуктивних сил:

- а) фактори;
- б) закономірності;
- в) критерії;
- г) принципи.

5. Певні причини та чинники, що впливають на територіальне розташування продуктивних сил і визначають його ефективність:

- а) закономірності;
- б) принципи;
- в) критерії;
- г) фактори.

6. Об'єктивні, внутрішньо необхідні, суттєві і сталі зв'язки між усіма елементами просторової організації продуктивних сил:

- а) принципи;
- б) критерії;
- в) фактори;
- г) закономірності.

7. Промислове підприємство разом з поселенням, яке виникло при ньому:

- а) промисловий центр;
- б) промисловий вузол;
- в) промисловий район;
- г) промисловий пункт.

8. Система заходів, що включає інвентаризацію лісового фонду, визначення розміру щорічного користування лісом та його категорій:

- а) лісозаготівельна промисловість;
- б) лісове господарство;
- в) лісопромисловий комплекс;
- г) лісовпорядкування.

9. Сукупність галузей народного господарства, які зайняті виробництвом продукції сільського господарства, її зберіганнями, переробкою і доведенням до споживача:

- а) сільське господарство;
- б) промисловість;
- в) харчова промисловість;
- г) агропромисловий комплекс.

10. Спеціалізація окремих країн на виробництві тієї чи іншої продукції або наданні послуг, якими вони обмінюються:

- а) міжнародна спеціалізація і кооперування виробництва;
- б) міжнародні економічні відносини;
- в) зовнішньоекономічні зв'язки;
- г) міжнародний поділ праці.

11. Частина земельних ресурсів, які використовуються в сільському господарстві для виробництва сільськогосподарської продукції:

- а) рілля, сіножаті та пасовища;
- б) сіножаті, пасовища та багаторічні насадження;
- в) рілля і багаторічні насадження;
- г) рілля, сіножаті, пасовища, багаторічні насадження.

12. Виділений у межах району певний район, що охоплює господарські комплекси адміністративно-територіальних одиниць:

- а) макроекономічний район;
- б) мікроекономічний район;
- в) економічний район;
- г) мезоекономічний район.

13. Зосередження на обмеженій території виробничо-територіального поєднання підприємств, що склалося історично або формується:

- а) промисловий район;
- б) промисловий центр;
- в) промисловий пункт;
- г) промисловий вузол.

14. Сукупність галузей промислового виробництва, які здійснюють видобуток палива, виробництво електроенергії, їх транспортування та використання:

- а) вугільна і нафтова промисловість;
- б) газова і нафтова промисловість;
- в) гірничохімічна промисловість та електроенергетика;
- г) паливно-енергетичний комплекс.

15. Процес зближення і поступового об'єднання певних економічних утворень:

- а) кооперування;
- б) інтегрована господарська система;
- в) технологічна спеціалізація;
- г) економічна інтеграція.

16. Джерела забезпечення виробництва, у тому числі природні, трудові, інформаційні та фінансові:

- а) трудові і природні ресурси;
- б) природні і фінансові ресурси;
- в) виробничі ресурси;
- г) економічні ресурси.

17. Система взаємопов'язаних показників, які характеризують обсяги і структуру видобутку природного палива та виробництва енергетичних ресурсів, а також показники їх споживання:

- а) паливно-енергетичний комплекс;
- б) матеріальні баланси;
- в) структура паливно-енергетичного комплексу;
- г) паливно-енергетичний баланс.

18. Промисловість, що об'єднує підприємства, які з рослинної сировини виробляють папір, картон та вироби з них, штучне волокно і напівфабрикати, целюлозу:

- а) лісозаготівельна промисловість;
- б) обробна промисловість;
- в) лісохімічна промисловість;
- г) целюлозно-паперова промисловість.

19. Комплекс транспортних споруд у пункті, де сходяться, перетинаються або розгалужуються не менш як три лінії одного або двох видів магістрального транспорту, які у взаємодії обслуговують транзитні та місцеві перевезення вантажів і пасажирів:

- а) автостанція;
- б) залізнична станція;
- в) аеропорт;
- г) транспортний вузол.

20. Проживання на певній території (переважно в іншій країні) без законних підстав:

- а) зовнішня міграція;
- б) незворотна міграція;
- в) внутрішня міграція;
- г) нелегальна міграція.

21. Система господарських і торговельно-економічних відносин між країнами світу, до якої входять обмін товарами, спеціалізація і кооперація виробництва, науково-технічне, промислове співробітництво, спільне підприємство та інші форми:

- а) міжнародний поділ праці;
- б) міжнародна спеціалізація і кооперування виробництва;
- в) міжнародна торгівля;
- г) міжнародні економічні відносини.

22. Система виробництва, обміну, розподілу і споживання, що склалася в межах України:

- а) пропорції народного господарства;
- б) структура народного господарства;
- в) територіально-виробничий комплекс;
- г) народногосподарський комплекс.

23. Трудові ресурси — це:

- а) працездатне населення в працездатному віці;
- б) чоловіки від 16 до 60 років і жінки від 16 до 55 років;
- в) підлітки, які працюють, та особи пенсійного віку;
- г) працездатне населення в працездатному віці, підлітки до 16 років і особи пенсійного віку, які працюють.

24. Структура природно-ресурсного потенціалу, що характеризує внутрішньо- та міжвидові співвідношення природних ресурсів:

- а) функціональна;
- б) територіальна;
- в) організаційна;
- г) компонентна.

25. Ресурси, що забезпечують відновлення та розвиток життєвих сил людини, витрачених у процесі трудової діяльності:

- а) лісові;
- б) водні;
- в) земельні;
- г) рекреаційні.

Питання для перевірки знань

1. Сутність предмета і об'єкта науки про розміщення продуктивних сил і регіональну економіку.
2. Методологічні основи науки про розміщення продуктивних сил.
3. Актуальні проблеми і завдання курсу розміщення продуктивних сил України.
4. Сутність економічного закону і закономірностей розміщення продуктивних сил, їх об'єктивний характер.
5. Закономірності розміщення продуктивних сил.

6. Принципи розміщення суспільного виробництва.
7. Основні фактори і критерії, що впливають на розміщення продуктивних сил.
8. Сутність економічного району та об'єктивний характер його формування.
9. Основні районоутворюючі фактори.
10. Принципи і критерії виокремлення великих економічних районів.
11. Ієрархія економічних районів, їх основні типи.
12. Мережа економічних районів України.
13. Сутність державної регіональної економічної політики, її мета та завдання.
14. Основні принципи державної регіональної економічної політики України.
15. Механізм реалізації державної регіональної економічної політики та його складові.
16. Сучасна концепція розміщення продуктивних сил.
17. Перспективи розвитку регіонів України.
18. Сутність наукових методів розміщення продуктивних сил.
19. Традиційні і нові методи розміщення продуктивних сил.
20. Зарубіжні теорії розміщення виробництва.
21. Роль народонаселення у розвитку продуктивних сил і територіальної організації народного господарства.
22. Динаміка кількості та склад населення, особливості його розміщення.
23. Демографічна ситуація та її регіональні особливості.
24. Трудові ресурси та їхня структура.
25. Трудоресурсна ситуація та її регіональні особливості.
26. Ринок праці та забезпечення продуктивної зайнятості населення.
27. Сутність природно-ресурсного потенціалу і його структура.
28. Кількісна і якісна оцінка природних ресурсів і природних умов.
29. Характеристика природно-ресурсного потенціалу України та її регіонів.
30. Ресурсозабезпечення як основний напрям використання природно-ресурсного потенціалу України.

31. Сутність, роль і місце лісопромислового комплексу в народногосподарському комплексі України.
32. Фактори розвитку і формування лісопромислового комплексу України.
33. Структура і територіальна організація лісопромислового комплексу України.
34. Сутність і структура народного господарства України.
35. Промисловість України і форми її територіальної організації.
36. Основні проблеми розвитку та розміщення народного господарства України.
37. Сутність і роль НТП у розвитку народногосподарського комплексу.
38. Науково-технічний потенціал України, сучасний стан та особливості територіальної організації.
39. Проблеми реконструкції народного господарства України в контексті завдань прискорення НТП.
40. Сутність, роль і місце паливно-енергетичного комплексу в народному господарстві України.
41. Паливно-енергетичний баланс і його структура.
42. Вугільна промисловість України: сучасний стан, основні проблеми та перспективи розвитку.
43. Нафтова і нафтопереробна промисловість України: сучасний стан, основні проблеми та перспективи розвитку.
44. Газова промисловість України: сучасний стан, основні проблеми та перспективи розвитку.
45. Роль електроенергетики в господарському комплексі країни та особливості її розміщення.
46. Проблеми і перспективи розвитку електроенергетики України.
47. Значення чорної металургії для розвитку народногосподарського комплексу України.
48. Сировинна база чорної металургії України.
49. Структура, сучасний стан та особливості розміщення чорної металургії України.
50. Кольорова металургія України: сировинна база, особливості розміщення і розвитку.
51. Проблеми і перспективи розвитку металургійного комплексу України.

52. Роль і місце машинобудівного комплексу в народному господарстві України.
53. Технологія виробництва машин, спеціалізація і кооперування в машинобудуванні.
54. Принципи, умови і чинники розвитку та розміщення машинобудівного комплексу.
55. Галузева структура машинобудування України.
56. Сучасний стан та особливості розміщення основних галузей машинобудування України.
57. Проблеми і перспективи розвитку машинобудування України.
58. Суть, роль і місце хімічного комплексу в народногосподарському комплексі України.
59. Фактори розміщення і розвитку хімічного комплексу України.
60. Сировинна база хімічної промисловості України.
61. Сучасний стан, особливості розміщення та перспективи розвитку комплексу хімічних виробництв України.
62. Роль агропромислового комплексу в народному господарстві України.
63. Структура і форми територіальної організації агропромислового комплексу.
64. Сільське господарство і його структура.
65. Розміщення галузей рослинництва в Україні.
66. Зернове господарство України і його розміщення.
67. Розміщення і виробництво технічних культур в Україні.
68. Розміщення і виробництво картоплі та овоче-баштанних культур в Україні.
69. Розміщення і виробництво садівництва, ягідництва та виноградарства в Україні.
70. Розміщення галузей тваринництва в Україні.
71. Розміщення і розвиток кормовиробництва в Україні.
72. Розміщення і розвиток скотарства в Україні.
73. Розміщення і розвиток свинарства в Україні.
74. Розміщення і розвиток птахівництва в Україні.
75. Розміщення і розвиток вівчарства в Україні.
76. Територіальна структура агропромислового комплексу України.
77. Харчова промисловість як основна переробна ланка агропромислового комплексу.

78. Проблеми і перспективи розвитку агропромислового комплексу України.
79. Сутність і значення становлення національної економіки України.
80. Вплив міжнародного територіального поділу праці на формування міждержавних економічних зв'язків.
81. Механізм зовнішньоекономічної діяльності України: сутність і принципи формування.
82. Основні форми економічного співробітництва країн світу.
83. Сучасний стан зовнішньоекономічних зв'язків України. Структура експорту та імпорту.
84. Проблеми і перспективи розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України.
85. Сутність, роль і місце соціального комплексу у суспільному розвитку України.
86. Сучасний стан та особливості розміщення галузей соціальної сфери України.
87. Виробництво товарів народного споживання: сучасний стан та особливості розміщення.
88. Проблеми і перспективи розвитку соціального комплексу України.
89. Значення транспорту в народногосподарському комплексі України.
90. Територіальна організація транспортної системи, проблеми та перспективи її розвитку.
91. Характеристика окремих видів транспорту України та їх взаємодії.
92. Сутність, структура і роль будівельного комплексу в народному господарстві України.
93. Промисловість будівельних матеріалів України: структура, особливості розміщення і розвитку.
94. Будівництво України: особливості розміщення і розвитку.
95. Проблеми і перспективи розвитку лісопромислового комплексу України.
96. Донецький економічний район.
97. Придніпровський економічний район.
98. Східний і Центральний економічні райони.
99. Поліський і Подільський економічні райони.
100. Причорноморський і Карпатський економічні райони.

Довідковий статистичний матеріал

Таблиця 1

**Кількість адміністративно-територіальних одиниць за регіонами
(на 1 січня 2006 р.)**

Регіон	Райони	Міста		Райони у містах	Селища міського типу	Сільські населені пункти
		Загалом	У тому числі держав- ного, республі- канського та обласного значення			
1	2	3	4	5	6	7
Україна	490	457	178	118	885	28562
Автономна Республіка Крим	14	16	11	3	56	956
області						
Вінницька	27	18	6	3	29	1466
Волинська	16	11	4	-	22	1054
Дніпропетровська	22	20	13	18	46	1438
Донецька	18	52	28	21	131	1121
Житомирська	23	11	5	2	43	1623
Закарпатська	13	11	5	-	19	579
Запорізька	20	14	5	7	23	918
Івано-Франківська	14	15	5	-	24	765
Київська	25	25	11	-	30	1129
Кіровоградська	21	12	4	2	26	1010
Луганська	18	37	14	4	109	787
Львівська	20	44	9	6	34	1850
Миколаївська	19	9	5	4	17	896

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5	6	7
Одеська	26	19	7	8	33	1136
Полтавська	25	15	5	5	21	1826
Рівненська	16	11	4	-	16	1001
Сумська	18	15	7	2	20	1491
Тернопільська	17	18	1	-	17	1020
Харківська	27	17	7	9	61	1683
Херсонська	18	9	3	3	30	658
Хмельницька	20	13	6	-	24	1415
Черкаська	20	16	6	2	15	824
Чернівецька	11	11	2	3	8	398
Чернігівська	22	15	3	2	30	1489
м. Київ	-	1	1	10	-	-
м. Севастополь	-	2	1	4	1	29

Таблиця 2

Кількість об'єктів ЄДРПОУ за формами власності та видами економічної діяльності (на 1 січня 2006 р.)

Вид економічної діяльності	Загалом	Форма власності		
		державна та державна корпоративна	комунальна та комунальна корпоративна	приватна
1	2	3	4	5
Загалом	1070705	43580	79461	838377
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	85824	1907	744	83153
Рибне господарство	1565	71	19	1475
Промисловість:	116260	2735	4336	109133
добувна	2958	487	26	2445
обробна	108223	1944	1811	104444

Закінчення табл. 2

1	2	3	4	5
виробництво та розподіл електроенергії, газу та води	5079	304	2529	2244
Будівництво	69866	1806	928	67091
Оптова та роздрібна торгівля; торгівля транспортними засобами; послуги з ремонту	278097	1352	2824	273905
Готелі та ресторани	20264	505	708	19045
Транспорт і зв'язок	32497	2194	540	29760
Фінансова діяльність	15733	367	111	15097
Операції з нерухомістю, здавання під найом і послуги юридичним особам	115249	5982	5156	99757
Державне управління	37145	17464	18519	382
Освіта	38672	3830	28843	5953
Охорона здоров'я та соціальна допомога	26007	2542	6729	8153
Колективні, громадські та особисті послуги	131889	1304	7541	28970
Послуги домашньої прислуги	32	-	-	32

Таблиця 3

Основні засоби за видами економічної діяльності за роками

Вид економічної діяльності	1985 р.	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.
	млрд крб.			млн грн.	
1	2	3	4	5	6
Загалом	376	474	10865152	828822	1248504
Промисловість	125	153	3415273	267080	463001
Сільське господарство	62	78	1877129	96068	71135

Закінчення табл. 3

1	2	3	4	5	6
Будівництво	9	12	220322	15461	23218
Транспорт і зв'язок	47	59	1089054	107512	188347

Ступінь зносу виробничих основних засобів у 2003 р. становив 48,0 %, з них у промисловості — 56,4 %, у сільському господарстві — 50,4 %, у будівництві — 51,0 %.

Таблиця 4

Кількість зайнятого населення за видами економічної діяльності у 2005 р.

Вид економічної діяльності	Загалом, тис.	Наймані працівники підприємств, установ та організацій	
		тис.	відсотків до підсумку
Разом зайнято	20680	14005,3	100,0
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	3979,3	1418,1	10,1
Промисловість	4072,4	3878	27,7
Будівництво	941,5	677,6	4,8
Оптова і роздрібна торгівля, торгівля транспортними засобами, послуги з їх ремонту. Готелі та ресторани	4175,2	1234,2	8,8
Транспорт і зв'язок	1400,5	1090,2	7,8
Фінансова діяльність	247,9	245,6	1,8
Операції з нерухомістю, здавання під найом та послуги юридичним особам	966,6	884,1	6,3
Державне управління	1028,9	1028,9	7,3
Освіта	1668,2	1662	11,9
Охорона здоров'я та соціальна допомога	1356,6	1338,3	9,6
Інші види соціальної діяльності	842,9	548,3	3,9

Таблиця 5

Виробництво окремих видів продукції промисловості за роками

Види продукції	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.
1	2	3	4	5
Вугілля, млн т			62,4	60,4
Торф, млн т	1,6	1,1	0,4	0,6
Нафта, млн т	5,3	4,1	3,7	4,4
Газ, млрд м ³	28,1	18,2	17,9	20,8
Електроенергія, млрд кВтг	298,5	194,0	171,4	186,1
Борошно, тис. т	76,71	5319	3076	2931
Цукор-пісок, тис. т	6791	3894	1780	2139
Напої безалкогольні, млн дал.	151	37,0	67,4	169
Килими, тис. м ³	3145	281	5189	5631
Папір, тис. т	56,6	27,3	57,2	109
Кислота сірчана, тис. т	5011	1593	1036	1606
Добрива, тис. т	4815	2221	2304	2633
Шини пневматичні, тис. шт.	3479	1089		1053
Чавун, млн т	44,9	18,0	25,7	30,7
Сталь, млн т	48,5	18,7	25,8	27,9
Труби великих і малих діаметрів, тис. т	6,5	1,6	1,7	2,4
Трактори, тис. шт.	106	10,4	4,0	5,5
Машини пральні, тис. шт.	788	213	125	322
Пилососи побутові, тис. шт.	1073	285	109	37,5
Телевізори, тис. шт.	3774	315	62,4	651

Закінчення табл. 5

1	2	3	4	5
Автобуси, тис. шт.	12,6	2,2	3,5	4,7
Автомобілі, тис. шт.	156	58,7	17,1	192
Тканини, млн м ²	1210	169	67	113,5
Взуття, млн пар	196,5	20,6	13,5	20,8
Пиломатеріали, млн м ³	7,4	2,9	2,1	2,4
Цегла будівельна, млн шт.	10482	4302	2081	1900
Вапно будівельне, тис. т	2005	736	581	594
Цемент, млн т	22,7	7,6	5,3	12,2
Скло віконне, млн м ²	52,3	22,9	17,4	8,7
Овочі консервовані, млн ум. банок	1186	339	146	93,3
Олія, тис. т	1070	696	973	1353,0
Хлібобулочні вироби, тис. т	6701	4114	2464	2264
Ковбасні вироби, тис. т	900	277	175	309

Таблиця 6

Основні показники розвитку промисловості за роками

Показник	1985 р.	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2003 р.	2005 р.
	крб.		грн.			
1	2	3	4	5	6	7
Основні засоби промисловості на кінець року (у фактичних цінах), млн	125301	153362	34153	267080	362598	463001
Загальний обсяг промислової продукції (у фактичних цінах), млн	142458	166874	58824	144483	289117	468563

Закінчення табл. 6

1	2	3	4	5	6	7
Рентабельність операційної діяльності промислових підприємств, %	13,7	16,8	16,6	4,8	3,3	5,5
Частка збиткових підприємств, %	8	2	12	43	40	37
Середньорічна кількість працівників у промисловості, тис.	7534	7100	5035	3445	3944	3913
Середньомісячна заробітна плата у промисловості	202	278	89	310	554	913

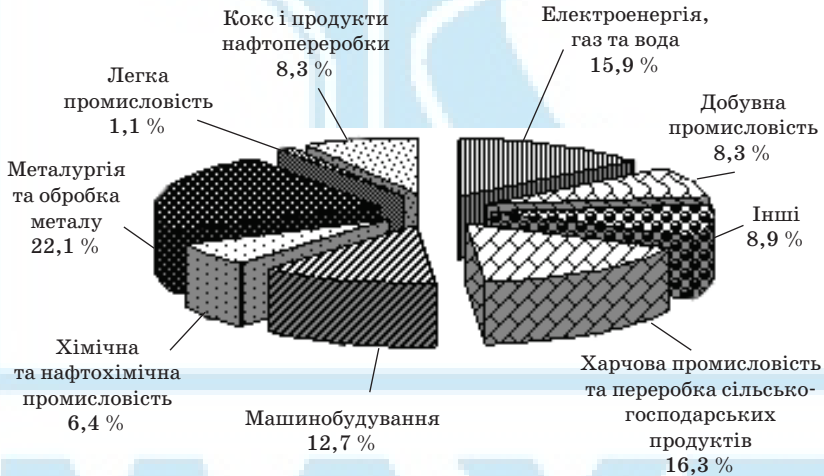

Рис. 3. Розподіл обсягу реалізованої продукції промисловості за видами діяльності у 2005 р., %

Таблиця 7

**Структура операційних витрат з реалізованої продукції (робіт, послуг)
за основними видами економічної діяльності у 2005 р.**

Вид економічної діяльності	Відсотки до загальних витрат				
	матеріальні витрати	амортизація	витрати на оплату праці	відрахування на соціальні заходи	інші операційні витрати
1	2	3	4	5	6
Разом	26,8	2,5	5,9	2,1	65,8
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	58,9	5,8	19,1	3,1	12,9
Промисловість:	66,8	3,6	9,1	3,6	7,6
добувна	48,8	8,6	21,6	9,5	11,5
обробна	77,7	2,8	8,1	3,1	8,1
виробництво та розподіл електроенергії, газу та води	26,6	4,6	8,0	3,0	3,6
Будівництво	71,0	2,0	11,5	4,3	10,1
Оптова та роздрібна торгівля; торгівля транспортними засобами; послуги з ремонту	0,8	0,4	1,2	0,4	4,5
Торгівля транспортними засобами та їх ремонт	2,0	0,7	1,9	0,8	5,9
Оптова торгівля та посередництво в торгівлі	0,6	0,3	0,9	0,5	4,2
Роздрібна торгівля побутовими товарами та їх ремонт	2,0	1,0	4,2	1,5	6,6
Готелі та ресторани	45,6	7,1	18,5	6,5	17,4
Транспорт і зв'язок:	30,6	9,8	17,4	6,4	25,5
наземний транспорт	38,7	9,1	15,1	5,6	19,3
водний транспорт	44,8	8,6	12,7	4,6	29,2
авіаційний транспорт	32,6	2,7	6,7	2,2	55,8
допоміжні транспортні послуги	23,4	9,2	23,2	8,6	23,0

Закінчення табл. 7

1	2	3	4	5	6
пошта і зв'язок	28,6	12,7	15,0	5,4	30,8
Операції з нерухомістю, здавання під найом і послуги юридичним особам	12,6	8,2	9,6	3,3	22,4
Освіта	13,8	6,3	42,2	14,8	22,4
Охорона здоров'я та соціальна допомога	37,6	9,4	24,7	9,0	17,9
Колективні, громадські та особисті послуги	19,1	9,9	22,8	7,3	39,1

Таблиця 8

Рентабельність операційної діяльності* промислових підприємств за видами промислової діяльності, %

Вид економічної діяльності	2000 р.	2005 р.
Вся промисловість	4,8	5,5
Добувна промисловість	8,7	14,4
Обробна промисловість	5,9	5,3
у тому числі:		
харчова промисловість та переробка сільськогосподарських продуктів	3,3	3,7
легка промисловість	-0,1	-0,2
виробництво деревини та виробів з деревини	1,0	4,5
целюлозно-паперова промисловість; видавнича справа	8,3	6,4
виробництво коксу та продуктів нафтопереробки	...	4,1
хімічна та нафтохімічна промисловість	7,8	7,8
металургія та обробка металу	9,8	7,2
машинобудування	-0,3	3,4
Виробництво і розподіл електроенергії, газу та води	-0,6	1,5

* Рентабельність операційної діяльності (відношення фінансового результату від операційної діяльності до витрат на операційну діяльність)

Таблиця 9

**Розподіл земельної площі та сільськогосподарських угідь
на кінець 2005 р., тис. га**

Земельна площа та сільськогосподарські угіддя	Кількість землекористувачів, тис.	Загальна земельна площа	Сільськогосподарські угіддя	У тому числі		
				рілля	сіножаті	пасовища
Загалом земель	24936,4	60354,8	41722,2	324519	2429,2	5521,3
Землі сільськогосподарських підприємств і громадян	24697,9	38572,8	37079,4	30883,1	1742,1	3317,2
Землі недержавних сільськогосподарських підприємств	64,6	21689,9	20881,7	18971,0	575,1	1057,4
з них: землі колективних сільськогосподарських підприємств	0,6	198	129,9	102,1	7,8	18,1
землі фермерських господарств	46,6	3641,6	3591,1	3367,5	61,3	144,7
Землі державних сільськогосподарських підприємств	2,4	1444,9	1230,2	1018,1	40,0	120,9
Землі міжгосподарських сільськогосподарських підприємств	0,2	14,7	4,8	4,5	-	0,3
Землі громадян	24630,7	15423,3	14922,7	10889,5	1127	2138,6
з них:						
особисті підсобні господарства населення та присадибні ділянки	16479,9	5074,1	4722,9	4189,5	167,3	66,2
Землі користувачів інших категорій	238,5	21782	4682,8	1568,8	687,1	2204,1

Таблиця 10

Посівні площі сільськогосподарських культур за роками, тис. га

Сільськогосподарські культури	1985 р.	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.
1	2	3	4	5	6
Вся посівна площа	32656	32406	30963	27173	26044
Зернові культури	16077	14583	14152	13646	15005
Озимі зернові	7554	8614	6310	6324	7289
у тому числі: пшениця	6651	7568	5324	5316	6185
жито	652	518	609	668	622
ячмінь	251	528	377	340	482
Ярі зернові	8523	5969	7842	7322	7716
у тому числі:					
пшениця	15	8	185	303	480
ячмінь	2897	2201	4130	3645	4018
овес	634	492	570	521	468
Кукурудза	2581	1234	1174	1364	1711
Просо	302	205	167	437	141
Гречка	344	350	459	574	426
Рис	34	28	22	26	21
Зернобобові	1626	1424	1103	408	422
з них: горох	1446	1287	996	307	326
вика та викові суміші на зерно	84	79	65	54	44
Технічні культури	3669	3751	3748	4187	5260
у тому числі: цукрові буряки (фабричні)	1641	1607	1475	856	652
соняшник	1480	1636	2020	2943	3743
льон-довгунець	211	172	98	23	25
Картопля та овоче- багтанні культури	2208	2073	2165	2277	2041

Закінчення табл. 10

1	2	3	4	5	6
у тому числі:					
картопля	1528	1429	1532	1629	1514
овочі (без насінників)*	499	456	503	538	465
Кормові культури	10702	11999	10898	7063	3738
у тому числі:					
кормові коренеплоди і кормові баштанні	787	686	519	347	294
кукурудза на силос і зелений корм	3464	4637	3475	1920	724
однорічні трави (включаючи посіви озимих на зелений корм)	2188	2583	2879	1765	891
багаторічні трави (укісна площа посіву минулих років та безпокриті трави, посів поточного року)	4156	3986	3906	2985	1702
Площа чистих парів	1656	1427	1570	3213	2428

* Овочі відкритого ґрунту.

Таблиця 11

**Валовий збір окремих сільськогосподарських культур
(1913–1980 рр.), тис. т**

Роки	Зернові культури	У тому числі пшениця	Цукрові буряки (фабричні)	Насіння сояшнику	Картопля	Овочі
1	2	3	4	5	6	7
1913	23157	7970	9337	71	8546	...
1940	26420	8407	13052	946	20664	5486
1950	20448	6701	13925	703	20329	2318
1955	31655	14243	21751	1385	16984	4677
1960	21368	6645	29050	1603	19461	4948

Закінчення табл. 11

1	2	3	4	5	6	7
1965	30940	15791	41153	2544	18157	5350
1970	35422	15177	41847	2530	19726	5807
1975	32802	17747	35925	2277	16469	6038
1980	36625	20567	37558	2119	13133	7186

Таблиця 12

Валовий збір сільськогосподарських культур за роками, тис. т

Сільськогосподарські культури	1986–1990 рр. (у середньому за рік)	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.
Зернові культури	47431	51009	33930	24459	38016
у тому числі:					
пшениця	23510	30374	16273	10197	17683
жито	1198	1260	1208	968	1053
Ячмінь	10035	9169	9633	6872	8975
Кукурудза на зерно	7344	4737	3392	3848	7167
Овес	1384	1303	1116	881	791
Просо	498	338	268	426	141
Гречка	335	420	341	481	275
Рис	159	118	80	90	93
Зернобобові	2911	3266	1570	652	758
Цукрові буряки (фабричні)	43845	44264	29650	13199	15468
Соняшник	2602	2571	2860	3457	4706
Льон-довгунець (волокно)	110	108	48	8	13
Соя	95	99	22	64	613
Картопля	17965	16732	14729	19838	19462
Овочі	7449	6666	5880	5821	7295

Таблиця 13

Поголів'я худоби за категоріями господарств за роками, тис. гол.

Поголів'я худоби	1985 р.	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2001 р.	2005 р.
Господарства всіх категорій						
Велика рогата худоба	26638	24623	17557	9424	9421	6514
у тому числі корови	8851	8378	7531	4958	4918	3635
Свині	20088	19427	13144	7652	8370	7053
Вівці та кози	9222	8419	4099	1875	1965	1630
Птиця, млн гол.	...	246,1	149,8	123,7	136,8	162
Сільськогосподарські підприємства*						
Велика рогата худоба	22797	21083	13701	5037	4663	2492
у тому числі корови	6550	6191	4595	1851	1675	866
Свині	15655	14071	7152	2414	2907	2602
Вівці та кози	8336	7166	2424	413	390	271
Птиця, млн гол.	...	3137	54,1	25,3	35,2	66,6
Господарства населення						
Велика рогата худоба	3841	3540	3856	4387	4758	4022
у тому числі корови	2301	2187	2936	3107	3243	2769
Свині	4433	5356	5992	5238	5463	4451
Вівці та кози	886	1253	1675	1462	1575	1359
у тому числі вівці	543	732	789	551	578	603
Птиця, млн гол.	...	113,1	95,7	98,4	101,6	95,4

* Включаючи селянські (фермерські) господарства.

Таблиця 14

Виробництво продукції тваринництва за категоріями господарств

Рік	М'ясо всіх видів (у забійній вазі), тис. т		Молоко, млн т	Яйця, млн шт.	Вовна, тис. т
	Разом	Свинина			
1	2	3	4	5	6
Господарства всіх категорій					
1985	3918	1436	23,0	16645	28,7

Закінчення табл. 14

1	2	3	4	5	6
1990	4358	1576	24,5	16287	29,8
1995	2294	807	17,3	9404	13,9
1996	2113	789	15,8	8763	9,3
1997	1875	710	13,8	8242	6,7
1998	1706	668	13,8	8301	4,6
1999	1695	656	13,4	8740	3,8
2000	1663	676	12,7	8809	3,4
2004	1595	559	13,8	11955	3,2
2005	1597	494	13,7	13046	3,2
Сільськогосподарські підприємства*					
1985	2617	771	17,1	10510	26,1
1990	3099	894	18,6	10126	26,5
1995	1108	203	9,5	4171	9,7
1996	886	174	7,6	3675	5,6
1997	660	107	5,5	3083	3,8
1998	505	86	5,3	3070	2,4
1999	483	100	4,8	3245	1,7
2000	438	91	3,7	2977	1,3
2004	514	107	2,5	5531	0,8
2005	588	111	2,6	6458	0,7
Господарства населення					
1985	1301	665	5,9	6135	2,6
1990	1259	682	5,9	6161	3,3
1995	1186	604	7,8	5233	4,2
1996	1227	615	8,2	5088	3,7
1997	1215	603	8,3	5159	2,9
1998	1201	582	8,5	5231	2,2
1999	1212	556	8,6	5495	2,1
2000	1225	585	9,0	5832	2,1
2004	1081	452	11,3	6424	2,4
2005	1009	383	11,1	6588	2,5

* Включаючи селянські (фермерські) господарства.

Таблиця 15

Продуктивність худоби та птиці за роками

Вид господарства	1985 р.	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2004 р.	2005 р.
Середній річний удій молока від однієї корови, кг						
Господарства всіх категорій	2554	2863	2204	2359	3202	3487
Сільськогосподарські підприємства	2595	2941	1908	1588	2475	2952
Середній річний настриг вовни від однієї вівці (у фізичній вазі), кг						
Господарства всіх категорій	3,1	3,4	2,9	3,0	3,4	3,5
Сільськогосподарські підприємства	3,1	3,4	2,5	2,4	2,6	2,6
Середня річна несучість курей-несучок, шт.						
Сільськогосподарські підприємства	207	214	171	213	271	274

Таблиця 16

Рівень рентабельності основних видів сільськогосподарської продукції у сільськогосподарських підприємствах за роками, %

Вид сільськогосподарської продукції	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Зерно	275,1	85,6	64,8	43,3	19,3	45,8	20,1	3,1
Насіння соняшнику	236,5	170,9	52,2	68,7	77,9	64,3	45,2	24,3
Цукрові буряки (фабричні)	29,5	31,2	6,1	1,5	-8,6	6,2	-0,8	4,8
Овочі відкритого ґрунту	27,6	12,8	-1,7	-0,8	8,9	30,9	-5,0	16,1
Картопля	27,2	34,3	14,0	11,4	24,2	33,5	-0,7	17,8
Плоди	83,8	20,3	-1,1	-1,7	6,4	19,9	8,4	12,7
Виноград	71,7	74,0	62,7	4,0	17,7	44,5	8,7	31,7

Закінчення табл. 16

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Молоко та молочні продукти	32,2	-23,2	-6,0	-0,8*	-13,8*	9,9	-0,4	12,2
М'ясо								
великої рогатої худоби	20,6	-19,8	-42,3	-21,4	-40,5	-44,3	-33,8	-25,0
свиней	20,7	-16,7	-44,3	-7,2	-16,9	-33,0	-14,4	14,9
овець та кіз	2,3	-31,9	-46,4	-24,9	-26,7	-37,8	-44,3	32,1
птиці	17,0	-18,4	-33,2	-1,7	-1,1	11,0	3,8	24,9
Яйця	27,3	36,5	10,6	25,1	14,6	18,5	15,2	23,5
Вовна	-2,4	-61,3	-75,8	-69,6	-78,9	-75,4	-74,4	-72,8

* З 2001 р. — молоко незбиране.

Таблиця 17

Основні соціально-економічні показники за роками

Соціально-економічний показник	1995 р.	2000 р.	2002 р.	2003 р.	2005 р.
1	2	3	4	5	6
Валовий внутрішній продукт (у фактичних цінах), млн грн.	5452	170070	225810	263344	424741
у розрахунку на одну особу, грн.	106	3436	4685	5591	9017
Основні засоби (у фактичних цінах на кінець року), млрд грн.	10865	829	965	1026	1249
Грошові доходи населення, млн грн.	26498	86911	185073	215672	370736
Індекс споживчих цін (грудень до грудня попереднього року), %	281,7	125,8	99,4	102,8	110,3
Індекс цін виробників промислової продукції (грудень до грудня попереднього року), %	272,1	120,8	105,7	111,1	109,5
Індекс цін реалізації продукції сільськогосподарськими підприємствами (до середніх цін попереднього року), %	433	155,8	87,4	120,6	108,1

Закінчення табл. 17

1	2	3	4	5	6
Бюджет, млн грн.: доходи	20689,9	49117,9	61954	75285,8	134183
видатки	24302,8	48148,6	60318	75792,5	141989
дефіцит	3612,9	-969,3	-1635	506,7	7806
Фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування, млрд грн.	18,8	13,9	14,6	19,6	64,4
Продукція промисловості (у фактичних цінах), млрд грн.	58,8	144,5	229	289,1	468,6
Продукція сільського господарства (у порівняльних цінах 2000 р.), млрд грн.	67,8	55,7	62	55,3	66,1
рослинництва	38,4	33,6	37,2	31,9	41,5
тваринництва	29,4	22,1	24,9	23,1	24,6
Інвестиції в основний капітал (у фактичних цінах), млрд грн.	937,8	23,6	37,2	51,0	93,1
Введення в експлуатацію загальної площі житлових будинків, млн м ²	8,7	5,6	6,1	6,4	7,8
Перевезення вантажів усіма видами транспорту, млрд т	2,5	1,5	1,6	1,7	1,8
Відправлення пасажирів транспортом загального користування, млрд чол.	6,8	7,8	7,7	7,7	8,2
Роздрібний товарооборот (у фактичних цінах), млрд грн.	12,0	28,8	39,7	50,0	94,3
Обсяг вироблених послуг (у фактичних цінах), млрд грн.	-	26,5	46,4	56,1	90,8
Експорт товарів і послуг	-	18,1	22	27,3	40,4
Імпорт товарів і послуг	-	15,1	18,2	24,5	39,1
Природний приріст, скорочення (-) населення, тис. чол.	-299,7	-373	-364,2	-356,8	-355,9
Кількість зайнятих у всіх сферах економічної діяльності, млн чол.	23,7	21,3	20,1	20,2	20,7
Кількість безробітних у віці 15–70 років (за методологією МОП), тис. чол.	1437,0	2707,6	2140,7	2008,0	1600,8

Таблиця 18

**Споживання енергетичних матеріалів та продуктів переробки нафти
за окремими видами діяльності у 2005 р.**

Енергетичні матеріали та продукти	Питома вага споживання					
	Спожито разом	Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	Промисловість	Будівництво	Транспорт і зв'язок	Підприємства інших видів діяльності
Разом, млн т умовного палива	206,5	1,7	91,3	0,7	4,2	2,1
Вугілля, млн т	63,8	0,1	97,5	0,1	0,4	1,9
Газ природний, млрд м ³	72,6	0,9	88,2	0,2	8,0	2,7
Нафта сира, млн т	19,2	0,0	100	0,0	0,0	0,0
Бензин, тис. т	3670	24,2	31,4	8,0	12,5	23,9
Паливо дизельне, тис. т	5133	30,0	29,5	7,5	27,1	5,9
Мазут, тис. т	685	1,5	80,1	6,4	9,2	2,8
Гас, тис. т	140	0,5	48	0,5	50,5	0,5
Пропан і бутан, тис. т	226	2,7	62,4	2,7	13,5	18,7
Масла та мастила, тис. т	352	16,0	68,4	3,2	10,4	2,0
Брикети вугільні, тис. т	23,8	0,4	60,9	0,1	1,0	37,6
Торф, тис. т умовн. палива	439	0,0	98,6	0,0	0,0	1,4
Дрова для опалення, тис. м ³	2651	32,7	15,8	1,3	3,9	46,3

Таблиця 19

**Фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування
за видами економічної діяльності за роками, млн грн.**

Вид економічної діяльності	Прибуток, збиток (-)			
	2000 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.
1	2	3	4	5
Разом	13933	19643,3	44578,4	64370,8
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	1752,4	769,5	2768	3702,4
Промисловість	8834,6	7137	18936,9	28264,3

Закінчення табл. 19

1	2	3	4	5
Будівництво	40,3	14,1	770,6	872,2
Оптова й роздрібна торгівля, торгівля транспортними засобами та послуги з ремонту	1195,1	573,7	6930,2	9464,2
Готелі та ресторани	-20,0	-73,9	-30,6	83,1
Транспорт і зв'язок	706,7	5805,2	6665,6	9629,7
Фінансова діяльність	1211,7	4252,7	7058	9334,3
Операції з нерухомістю, здавання під найм та послуги юридичним особам	92,5	1187	1101,2	2636,0
Колективні, громадські та особисті послуги	46,0	-79,5	255,8	81,3

Таблиця 20

Товарна структура зовнішньої торгівлі у 2005 р., млн дол. США

Вид товару	Експорт		Імпорт	
	Разом	частка у загальному обсязі, %	Разом	частка у загальному обсязі, %
1	2	3	4	5
Разом	34228,4	100,0	36136,3	100,0
За групами товарів:				
живі тварини та продукція тваринництва	732	2,1	499,6	1,4
продукти рослинного походження	1694,8	5,0	525,5	1,5
жири і масла тваринного та рослинного походження	587,2	1,7	204,1	0,6
продукція харчової промисловості	1290,8	3,8	1454,7	4,0
мінеральні продукти	4705,4	13,8	11567,3	32,0
продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	2988,3	8,7	3097	8,6
пластмаси та каучук	575	1,7	1937,8	5,4
шкіряна і хутряна сировина та вироби з неї	210,6	0,6	111,2	0,3

Закінчення табл. 20

1	2	3	4	5
деревина та вироби з неї	533,5	1,6	1999	0,6
паперова маса з деревини або з інших волокнистих матеріалів	454,3	1,3	1003,9	2,8
текстиль і текстильні вироби	913,9	2,7	1406,2	3,9
взуття, головні убори, парасольки	107,7	0,3	279,3	0,8
Вироби з каміння, гіпсу, цементу, скла, азбесту	218,5	0,6	516,2	1,4
Неблагородні метали та вироби з них	14008,6	40,9	2468	6,8
Машини, устаткування та механізми (електричні та механічні)	2838,7	8,3	6440	17,5
Засоби наземного, повітряного та водного транспорту	1648,0	4,8	3219,5	8,9
Прилади й апарати оптичні, фотографічні, кінематографічні, вимірювальні, медичні та хірургічні, годинники, музичні інструменти	141,8	0,4	507,3	1,4
Різні промислові товари	218,2	0,6	323,1	0,9
Товари мистецтва	0,2	0,0	0,7	0,0
Товари, придбані в портах	16,8	0,1	213,3	0,6
Різне	244,8	0,7	36,6	0,1

Таблиця 21

**Інвестиції в основний капітал за галузями економіки
(1985–1995 рр. — млн крб., 2000–2005 рр. — млн грн.)**

Галузь економіки	1985 р.	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2004 р.	2005 р.
1	2	3	4	5	6	7
Разом	44690	55368	16097	13955	75714	93096
Промисловість	17190	19088	6121	5672	28191	35031
Сільське господарство та мисливство	8339	11799	1296	496	3278	4905

Закінчення табл. 21

1	2	3	4	5	6	7
Лісове господарство	53	66	40	37	103	111
Будівництво	1106	1926	247	312	4675	4929
Транспорт	4412	4622	1497	1866	9406	8401
Зв'язок	381	722	307	874	5609	8486
Торгівля і громадське харчування, матеріально-технічне постачання та збут	956	1386	154	405	5322	7614
Готелі та ресторани	1074	1508
Освіта	953	870
Охорона здоров'я та соціальна допомога	1472	1297

Таблиця 22

Прямі іноземні інвестиції в Україну у 2004 р., млн дол. США

Вид прямої іноземної інвестиції	Всього	У тому числі	
		з країн СНД	з інших країн світу
1	2	3	4
Сукупний капітал нерезидентів в Україні (на початок року)	9047	780,9	8266,1
Збільшення капіталу нерезидентів за рахунок:	7868,1	88,9	7779,2
грошових внесків	1586,5	70,4	1516,1
внесків у формі цінних паперів	55,9	0,0	55,9
внесків за рахунок скасування боргу	0,3	-	0,3
реінвестування доходів	3,9	0,2	3,7
внесків у формі рухомого і нерухомого майна	550,1	16,6	533,5
внесків у формі нематеріальних активів	2,5	0,0	2,5
придбання корпоративних прав у результаті приватизації держмайна	713,1	-	713,1

Закінчення табл. 22

1	2	3	4
інших форм здійснення інвестицій	77,7	1,7	76,0
Зменшення капіталу нерезидентів	375,2	6,2	369,0
за рахунок:			
вилучення грошових, майнових та інших внесків	248,6	3,6	245
інших форм вилучення капіталу	126,6	2,6	124,0
Переоцінка капіталу	6,4	-0,4	6,8
Втрати капіталу	9,7	0,0	9,7
Сукупний капітал нерезидентів в Україні (на кінець року)	17301,9	896,5	16405,4

Таблиця 23

**Прямі інвестиції в Україну по країнах за роками (на початок року),
млн дол. США**

Країна	1995 р.	1997 р.	1998 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2005 р.	2006 р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Разом	483,5	1438,2	2063,6	3281,8	3875,0	4406,2	8353,9	16375,2
США	96,6	263,0	385,0	589,5	639,5	730,9	1153,7	1374,1
Кіпр	28,5	86,1	126,3	211,2	377,7	478,0	1035,6	1562
Сполучене Королівство	33,8	100,3	151,4	246,1	312,0	420,4	895,9	1155,3
Нідерланди	11,8	119,6	213,1	302,9	362,2	370,2	548,3	721,8
Російська Федерація	19,1	106,2	152,6	287,9	286,6	295,1	457,5	799,7
Німеччина	101,3	166,5	179,2	228,5	240,9	249,5	631,6	5505,5
Віргінські острови (Брит.)	0,8	21,3	37,6	156,6	192,8	248,2	543,8	688,7
Швейцарія	21,3	49,7	80,5	133,0	163,3	193,1	411,3	445,9
Республіка Корея	-	7,8	16,8	171,2	170,4	170,4	172,4	172,2
Австрія	8,2	21,5	44,8	87,9	124,5	144,1	345,6	1423,6

Закінчення табл. 23

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Швеція	3,6	22,1	40,8	64,8	77,1	88,4	120,3	133,9
Італія	14,6	31,4	51,5	69,9	72,2	81,6	106,1	117,6
Ліхтенштейн	1,7	96,6	111,4	84,1	75,3	75,9	126,6	97,9
Польща	13,1	25,4	37,1	54,5	62,8	69,3	192,3	224
Угорщина	13,7	26,4	35,7	45,0	51,9	58,0	179,1	191,1
Канада	14,8	23,5	35,6	57,8	57,5	52,1	117,8	124,6
Інші країни	86,4	239,3	321,7	434,7	517,8	595,2	1209,7	1402,7

МАУП

Термінологічний словник

А

Агропромисловий комплекс — сукупність галузей народно-господарства, які зайняті виробництвом продукції сільського господарства, її зберіганням, переробкою і доведенням до споживача.

Агропромислова інтеграція — процес посилення виробничих зв'язків та органічного поєднання сільського господарства із суміжними галузями, які займаються обслуговуванням сільського господарства і доведенням його продукції до споживача.

Автоматизація виробництва — напрям науково-технічного прогресу, який забезпечує повне усунення і заміщення фізичної праці робітників системою машин, обладнання, апаратів і приладів, включаючи ЕОМ.

Б

Банкрутство — неспроможність особи сплатити свої борги, внаслідок чого її майно передається в розпорядження офіційних органів або довіреної особи (через суд), котрі продають майно і розподіляють виручку між кредиторами.

Баланс — звіт про фінансовий стан підприємства, який відображає його активи, зобов'язання і власний капітал на певну дату.

Будівельний комплекс — сукупність галузей матеріального виробництва і проектно-пошукових робіт, які забезпечують капітальне будівництво.

Будівельні організації — загальнобудівельні та спеціалізовані організації, трести (управління) механізації та домобудівні комбінати, пусконаладжувальні організації, бурові організації, які виконують глибоке буріння та інші роботи, пов'язані з будівництвом розвідувальних свердловин на нафту та газ.

Бюджет — план формування і використання фінансових ресурсів для забезпечення функцій, які здійснюються органами державної влади України та органами Автономної Республіки Крим, а також органами місцевого самоврядування, протягом бюджетного періоду.

В

Валютний курс — ціна грошової одиниці однієї країни, виражена в грошових одиницях іншої країни.

Вантажо- і пасажирообіг — показник виконаної транспортної роботи. Визначається як добуток обсягу перевезень (вантажів чи пасажирів) на відстань їх транспортування (позначається у тонно-кілометрах і пасажиро-кілометрах).

Вантажо- і пасажиропотік — кількість вантажів (пасажирів), що їх перевозять за певним маршрутом (автомобільним, залізничним, водним шляхом тощо) в певному напрямку за певний проміжок часу (рік, місяць, добу).

Відтворювальна структура — співвідношення між об'єктами капітальних вкладень, які направляються на нове будівництво, з одного боку, та реконструкцію, технічне переозброєння, розширення підприємства — з іншого.

Відтворення населення — процес неперервної заміни поколінь.

Відтворення ресурсів — відновлення ресурсів у процесі їх господарського використання.

Внутрішня міграція — переселення, пов'язане зі зміною місця проживання в межах країни.

Виробнича сфера — сфера матеріального виробництва.

Видобувна промисловість — галузі, зайняті видобуванням сировини, а також палива з надр землі, вод і лісів.

Виручка — грошові кошти, що надійшли підприємству за реалізовану продукцію, надані послуги, продане майно, цінні папери та ін.

Вугільна промисловість — сукупність взаємопов'язаних підприємств з видобування, збагачення й брикетування кам'яного та бурого вугілля.

Г

Галузь народного господарства — сукупність підприємств та організацій, об'єднаних спільністю функцій, які вони виконують у системі територіального поділу праці.

Галузі спеціалізації району — галузі промислового і сільськогосподарського виробництва, які виготовляють товарну продукцію для обміну з іншими районами або для експорту її в інші країни; галузі, які економічно доцільно розвивати в умовах того

чи іншого конкретного району з найвищою ефективністю для господарств.

Газова промисловість — сукупність підприємств, що здійснюють видобування, транспортування, зберігання та переробку природного газу.

Гірничохімічна промисловість — галузь хімічної промисловості, що спеціалізується на видобутку різноманітної природної сировини для інших галузей хімічної промисловості і насамперед для основної хімії.

Гідролізна промисловість — об'єднання підприємств, які методом гідролізу деревини й нехарчової рослинної сировини виробляють етиловий спирт, кормові дріжджі, глюкозу та ксиліт, органічні кислоти, лігнін та ін.

Глинозем — збагачена алюмінієва руда.

Господарський спосіб будівництва — одна з організаційних форм будівельно-монтажних робіт, за якої об'єкт будується безпосередньо силами підприємств без залучення підрядних організацій.

Господарський механізм — система основних форм, методів і важелів використання економічних законів.

Густина населення — співвідношення між населенням і площею території, яку воно займає.

Д

Депопуляція — процес скорочення кількості населення внаслідок переважання смертності над народжуваністю.

Деревообробна промисловість — сукупність підприємств, які здійснюють переробку деревини і виготовляють з неї широкий асортимент матеріалів, напівфабрикатів і готових виробів для населення й народного господарства.

Диверсифікація — розширення номенклатури продукції, що виробляється окремими фірмами та підприємствами.

Дотація — державна допомога організаціям і підприємствам на покриття збитків; доплата.

Дохід — грошові кошти, одержані від будь-якої діяльності.

Доходи населення — обсяг нарахованих у грошовій формі та натуральній формі: заробітної плати, прибутку та змішаного доходу, одержаних доходів від власності, соціальної допомоги та інших поточних трансфертів.

Е

Економіка — система суспільного відтворення, що історично склалася у межах однієї країни.

Економіка підприємства — комплекс взаємопов'язаних явищ, які зумовлюють рівень розвитку виробничих сил і конкретної форми виробничих відносин на підприємстві.

Економічні структури — склад, співвідношення частин та елементів економічної системи.

Економічна ефективність нової техніки — співвідношення економічних результатів від застосування нової техніки та затрат суспільної праці на виробництво і впровадження.

Електроенергетика — галузь промисловості, що охоплює виробництво електроенергії, її транспортування, електромережі, котельні та інші об'єкти.

Електронізація народного господарства — процес широкого застосування електроніки в усіх галузях народного господарства (електроніка є основою автоматизації управління технологічними процесами, важливим елементом верстатів з програмним управлінням, калькуляторів тощо).

Ефективність економічна — співвідношення одержаних результатів і затрат живої й уречевленої праці.

Ефективність соціальна — оцінка відповідності результатів господарської діяльності основним соціальним потребам і цілям суспільства.

Є

Ємкість ринку — можливий обсяг реалізації товарів на ринку, що визначається розміром платоспроможного попиту.

З

Земельний кадастр — реєстр, що містить відомості про оцінку та склад земельних угідь.

Зовнішньоторговельний оборот — загальна сума експорту та імпорту товарів і послуг за певний період часу.

Зовнішньоторговельна політика — діяльність держави, спрямована на стимулювання або обмеження експорту та імпорту товарів.

I

Імпортний лізинг — угода, згідно з якою лізингова компанія заковує обладнання в іноземної фірми і надає його вітчизняному орендареві.

Інновація — вкладення коштів у нову техніку, технологію, нові форми організації праці та управління, які охоплюють не тільки окремі підприємства, а й галузь.

Інвестиційна політика — сукупність господарських рішень, які визначають основний напрям капітальних вкладень (інвестицій), заходи щодо їх концентрації у галузях пріоритетного розвитку.

Інтеграція економічна — процес зближення і поступового об'єднання певних економічних утворень.

Інтегрована господарська система — єдиний регіональний економічний простір, що формується на основі тісних економічних взаємозв'язків між усіма елементами господарського комплексу.

Інтенсифікація сільського господарства — збільшення виробництва продукції шляхом продуктивного використання вже оброблюваних земель та інших ресурсів завдяки застосуванню нової техніки і технології, добрив, зрошення та сучасних форм організації праці і виробництва. Напрями інтенсифікації — механізація, меліорація, хімізація, селекція рослин і тварин, нові технології та інші шляхи індустріалізації сільського господарства.

Інфляція — знецінення грошей, що виявляється в нерівномірному збільшенні цін на товари та послуги.

Іпотека — різновид застави нерухомого майна (землі та споруд) з метою одержання позики.

K

Капітал — сукупність всіх ресурсів, які застосовуються в бізнесі: акціонерний капітал, спільний капітал. До капіталу зараховують ренту, власність, паї, акції, банківський баланс, дохід з капіталу, що перебуває в обороті.

Капітальні витрати — грошові витрати, пов'язані з вкладеннями в основний капітал і приріст запасів.

Капітальні вкладення — фінансові кошти, які призначені для простого і розширеного відтворення основних фондів у виробничій і невиробничій сферах.

Кокс — продукт коксування вугілля, виробляється на коксохімічних заводах з коксівних марок вугілля і використовується як технологічне паливо в основному для виплавки чавуну.

Конкурентоспроможність — відповідність вимогам ринку.

Кооперування — система міжгалузевих, внутрішньогалузевих, міжрайонних, внутрішньорайонних виробничих та економічних зв'язків.

Л

Легування сталі — надання сталі певних властивостей (антикорозійної стійкості, електропровідності та ін.) за допомогою домішок легуючих металів (феросплавів) під час виплавлення сталі.

Ліквідність підприємств — здатність підприємств своєчасно погасити свої боргові зобов'язання. Залежить від величини заборгованості, а також обсягів ліквідних засобів.

Лісове господарство — вивчення, ведення обліку і збереження лісів, посилення їх корисних природних властивостей, забезпечення розширеного відтворення та поліпшення їхньої якості, підвищення продуктивності, сприяння раціональному використанню земельного лісового фонду, а також безпосередньому і невиснажливому користуванню лісом для забезпечення потреб у деревині та іншій лісовій продукції.

Лісовпорядкування — система заходів, що включає інвентаризацію лісового фонду, визначення розміру щорічного користування лісом та його категорій (водоохоронні, захисні, оздоровчі та інші заходи).

Лісопромисловий комплекс (ЛПК) — сукупність підприємств, пов'язаних з вирощуванням і переробкою (до одержання кінцевої продукції) лісової сировини.

М

Машинобудівний комплекс — сукупність галузей промисловості, що виробляють машини й устаткування для потреб народного господарства.

Мито — грошовий збір, який стягується при ввезенні або вивезенні товарів за межі митної території країни. Розмір мита називають ставкою мита. Ставки мита містяться у митному тарифі. Мита поділяються на ввізні (імпортні), вивізні (експортні)

і транзитні (при руху товарів через територію країни у третю країну).

Міграція — переміщення робочої сили (працездатних мігрантів) через кордони тих чи інших територій, країн, населених пунктів зі зміною місця проживання. Розрізняють зовнішню і внутрішню, зворотну і незворотну міграції.

Міграція легальна — переселення на законних підставах; якщо йдеться про міграцію робочої сили, то це проживання в іншій країні за дозволом, який здебільшого обмежений часом або галуззю зайнятості.

Мікробіологічна промисловість — галузь хімічної промисловості, яка виготовляє кормові дріжджі, білково-вітамінні концентрати, антибіотики немедичного призначення.

Міжнародні економічні відносини — система господарських і торгово-економічних відносин між країнами світу, до якої входять обмін товарами, спеціалізація і кооперація виробництва, науково-технічне, промислове співробітництво, спільне підприємство та інші форми.

Міжнародна спеціалізація і кооперування виробництва — форма міжнародного поділу праці, взаємопов'язаний процес спеціалізації країн, фірм, підприємств на виробництві окремих продуктів або їх частин з кооперуванням виробників для спільного випуску кінцевої продукції.

Міжнародна торгівля — торгівля між країнами, яка складається із ввезення (імпорту) товарів і послуг та їх вивезення (експорту).

Меліорація — сукупність організаційно-господарських і технічних заходів, спрямованих на докорінне поліпшення земель.

Метод дослідження — засіб пізнання, система прийомів та операцій з метою вивчення певного предмета.

Методологія дослідження — сукупність методів дослідження.

Механізм державної регіональної економічної політики — система конкретних економічних важелів та організаційно-економічних засобів, за допомогою яких досягається її основна мета.

Монополія — ситуація на ринку, за якої вся пропозиція товарів чи послуг зосереджена в руках одного продавця. Тим самим підприємство-монополіст дістає можливість самостійно ре-

гулювати ціни, якість продукції, обсяги збуту та інші параметри своєї діяльності.

Н

Народного господарства структура — співвідношення між його галузями, що виражає господарські пропорції та стан суспільного поділу праці.

Нафтова промисловість — сукупність підприємств з розвідування і видобутку нафти й попутного нафтового газу, зберігання й транспортування нафти, її переробки; включає нафтодобувну й нафтопереробну промисловість.

Невиробнича сфера — сукупність галузей господарства, які здійснюють функції з надання послуг нематеріального характеру суспільству і населенню.

Незавершене будівництво — вартість прийнятих і оплачених замовником конструктивних елементів будинків і споруд, а також вартість змонтованого і такого, що перебуває в монтажі, технологічного обладнання; вартість монтажних і проектно-пошукових робіт з незавершених і не зданих в експлуатацію будівельних об'єктів.

Незворотна (постійна) міграція — переселення до нового місця проживання без подальшого повернення до попереднього місця.

Незаконна міграція — проживання на певній території (переважно в іншій країні) без законних підстав.

Нововведення — запуск у виробництво нового продукту, впровадження нового виробничого цеху чи застосування нової форми організації бізнесу.

О

Оборотні засоби — гроша готівка й активи, які в процесі виробництва повинні перетворитися на гроші в найближчому майбутньому. Грошова готівка — це банкноти і монети в касі фірми і кошти, що перебувають на депозиті в банку.

Об'єднання науково-виробниче — єдиний науково-виробничий і господарський комплекс, прогресивна форма зв'язку науки з виробництвом, одна з форм основної ланки промисловості для розробки і виробництва в стислі строки вискоєфективних комплексів машин, обладнання, приладів, технологічних про-

цесів і матеріалів, що визначають науково-технічний прогрес у відповідних напрямах.

Обробна промисловість — сукупність галузей промисловості, підприємства яких обробляють і переробляють сировину і матеріали.

Обсяг реалізованих послуг (включаючи ПДВ) — дохід підприємства від реалізації послуг, що зазначено в оформлених як підстава для розрахунків із споживачами документах.

Основні засоби — одна із складових національного багатства країни. До них належать земельні ділянки, будинки, споруди та передавальні пристрої, машини й обладнання, транспортні засоби, багаторічні насадження, робоча і продуктивна худоба тощо.

Офлюсований агломерат — порошокоподібний концентрат залізної руди, який спікається на аглофабриках з подрібненим вапняком і дрібним коксом.

П

Патентно-ліцензійна діяльність — структурна складова інформаційної діяльності підприємств, науково-дослідних і проєктно-конструкторських організацій, науково-виробничих об'єднань, яка полягає у виготовленні науково-технічних рішень, спроможних стати предметом патентного захисту чи ліцензійних угод.

Підприємство — самостійний господарюючий суб'єкт, який має права юридичної особи і здійснює виробничу, науково-дослідну і комерційну діяльність з метою одержання прибутку (доходу). Основою підприємництва є професійно організований трудовий колектив, здатний за допомогою відповідних засобів виробництва, які є в його розпорядженні, виготовляти необхідну споживачам продукцію (виконувати роботи, надавати послуги) відповідного призначення, профілю та асортименту.

Планомірність — форма розвитку народного господарства, за якої шляхом регулювання здійснюється збалансований, пропорційний розвиток галузей і сфер народного господарства.

Подетальна спеціалізація — виготовлення підприємством лише окремих частин, агрегатів, вузлів або деталей.

Прибуток від реалізації продукції (робіт, послуг) — виручка від реалізації продукції (робіт, послуг), зменшена на суму сплаченого податку на додану вартість (за винятком товарооб-

мінних операцій з нерезидентами), акцизного збору, ввізного мита, митного збору та інших обов'язкових зборів і платежів, визначених чинним законодавством, а також на суму витрат, що включаються до собівартості реалізованої продукції (робіт, послуг).

Провізна спроможність транспорту — максимальна кількість вантажу або пасажирів, яку можна перевезти на певному відрізку автошляху, залізниці, магістральної річки, через транспортний вузол, станцію тощо за певний період.

Предметна спеціалізація — найпростіша форма, за якої на підприємствах зосереджено виробництво окремих видів і типорозмірів готової продукції.

Прожитковий мінімум — вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження її здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Пропорції народного господарства — співвідношення між сферами і галузями народного господарства, між стадіями суспільного відтворення, між різними регіонами країни.

Площа лісового фонду — частина території країни, яка вкрита лісом, а також не зайнята ним, але призначена для потреб лісового господарства.

Природно-ресурсний потенціал — фактор розміщення продуктивних сил, що включає природні ресурси і природні умови, які можуть бути залучені в господарську діяльність за певних умов.

Р

Радикальна економічна реформа — система організаційних, господарсько-економічних заходів, спрямованих на докорінну зміну існуючих у країні економічних відносин, управління та всього господарського механізму.

Район економічний — територіально спеціалізована частина народного господарства країни, взаємопов'язана економічними відносинами з іншими територіями.

Районування економічне — науково обґрунтований поділ країни на економічні райони, що склалися історично або форму-

ються внаслідок розвитку продуктивних сил на основі суспільного поділу праці.

Раціональне природокористування — оптимальність зв'язків суспільства і природи, екологізація виробничої діяльності, збереження просторової цілісності природних систем у процесі їх господарського використання, народногосподарський підхід до організації природокористування.

Рівень життя — соціально-економічна категорія, яка характеризує рівень і ступінь задоволення матеріальних, духовних і соціальних потреб населення. Рівень життя відображає система таких кількісних і якісних показників: загальний обсяг спожитих матеріальних благ і послуг, реальні доходи населення, рівень спожитих продовольчих і непродовольчих товарів, а також послуг, розмір оплати праці, умови праці, тривалість робочого і вільного часу, житлові умови, якість обслуговування населення, розвиток освіти, охорони здоров'я, культури тощо.

Рівень зайнятості населення — відношення (у відсотках) кількості зайнятого населення у віці 15–70 років до всього населення зазначеного віку або населення за відповідною соціально-демографічною ознакою.

Рентабельність операційної діяльності — відношення фінансового результату від операційної діяльності до витрат операційної діяльності.

Ресурси економічні — джерела забезпечення виробництва, включаючи природні, трудові, інформаційні, фінансові та ін.

Ресурси рекреаційні — об'єкти і явища природного походження, які можна використовувати для лікування, оздоровлення, відпочинку і туризму.

Ресурсозбереження — один з важливих напрямів підвищення ефективності виробництва на основі раціонального, економічного використання усіх видів ресурсів.

Ресурсозберігаюча технологія — узагальнена назва технологій, за яких виробничий процес забезпечується мінімальною витратою ресурсів та енергії, матеріалів тощо за заданої кількості випуску продукції і необхідної продуктивності.

Реалізація продукції (робіт, послуг) — господарська операція суб'єкта підприємницької діяльності, що передбачає передачу права власності на продукцію (роботи, послуги) іншому

суб'єкту підприємницької діяльності в обмін на еквівалентну суму коштів або боргових зобов'язань.

Ризик — усвідомлена можливість небезпеки виникнення непередбачених втрат очікуваного прибутку, майна, грошей у зв'язку з випадковими змінами умов економічної діяльності, несприятливими обставинами. Вимірюється частотою, ймовірністю виникнення того чи іншого рівня втрат.

Ринкова економіка — економічна система, що базується на механізмі конкуренції, попиту і пропозиції, кон'юнктури ринку та узгоджує приватні і суспільні інтереси.

Ринок регіональний — ринок певного товару чи товарної групи, сфера функціонування якого обмежується переважно межами одного регіону (області, краю, республіки).

Ринок збалансований — ринок, на якому підтримується цілкова за загальним обсягом, структурою, асортиментом та якістю товарів відповідність між попитом і пропозицією.

С

Санация — оздоровлення або система заходів з метою попередження банкрутства великих підприємств.

Складові механізми державної регіональної економічної політики — законодавчо-нормативна база, бюджетно-фінансове регулювання регіонального розвитку, прогнозування і програмування, нові форми територіальної організації продуктивних сил та міжрегіонального співробітництва.

Соціальний комплекс — сукупність тих галузей народного господарства, які забезпечують нормальні умови для життєдіяльності людей.

Соціальний розвиток — процес еволюційних або революційних змін у суспільстві та соціальному житті.

Соціальні класи — порівняно стабільні групи в рамках суспільства, які розміщуються в ієрархічному порядку і характеризуються наявністю в їхніх членів близьких інтересів, ціннісних уявлень і поведінки.

Соціальна структура — сукупність соціальних, соціально-демографічних, професійно-кваліфікаційних, територіальних та етнічних спільностей, пов'язаних відносно стійкими взаємними відносинами.

Соціальна інфраструктура — стійка сукупність матеріальних елементів, які створюють умови для раціональної організації основних видів діяльності людини — виробничої, суспільно-політичної, культурної і сімейно-побутової; система закладів та організацій, які забезпечують умови для раціональної організації діяльності людей у сфері виробництва, суспільно-політичного життя, сфері культури, сім'ї, побуту.

Соціальний захист — комплекс організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на забезпечення добробуту кожного члена суспільства в конкретних економічних умовах.

Спеціалізація — форма організації виробництва, за якої виготовлення продукції, її частин або виконання окремих операцій відбувається в самостійних галузях або на відносно відокремлених підприємствах.

Структура лісопромислового комплексу — лісове господарство, лісозаготівельна промисловість, галузі лісової промисловості з механічної і хіміко-механічної (лісопильна, фанерна, сірникова, виробництво дерев'яних будівельних деталей і будинків, деревостружкових і деревоволокнистих плит, меблів) та хімічної (лісохімічна, целюлозно-паперова промисловість) переробки деревини, а також гідролізна і дубильно-екстракційна промисловість, обслуговуючі виробництва (виробництво і ремонт машин та устаткування), заводи з виготовлення предметів праці для окремих галузей, підприємства матеріально-технічного постачання, галузі і заклади невикористаного обслуговування (підготовка кадрів, науково-дослідна і проектно-конструкторська діяльність).

Стратегія розвитку продуктивних сил — довготермінові, найбільш важливі й принципові настанови та наміри щодо перспектив розвитку продуктивних сил території.

Субсидія — разова грошова допомога, що надається державою або підприємством.

Т

Територіальна організація продуктивних сил — науково обґрунтоване розміщення взаємопов'язаних виробництв, сфери обслуговування та населення, яке забезпечує економічний та соціальний ефект внаслідок раціонального їх комплектування на певній території.

Територіальна структура — співвідношення між формами територіального зосередження виробництва.

Технологічна спеціалізація — виконання на підприємстві окремого технологічного процесу.

Технологія безвідходна і маловідходна — система технологічних процесів, що забезпечує комплекс використання природної сировини проміжних продуктів і відходів.

Транспорт загального користування — транспорт, який здійснює перевезення готової продукції, сировини та напівфабрикатів з місць виробництва до пунктів споживання або подальшої переробки, задовольняє потреби населення у просторовому переміщенні з виробничою або приватною метою.

Ф

Феросплавний завод — підприємство, яке випускає сплави заліза з легуючими металами (марганцем, вольфрамом, ванадієм та ін.).

Фундаментальні дослідження — вид наукових досліджень, основне призначення яких — одержання нових знань, виявлення законів розвитку природи, суспільства, мислення.

Ц

Ціна світова — грошовий вираз інтернаціональної ціни виробництва, що склалася на світовому ринку під впливом конкуренції. На ціни впливають продуктивність праці, податки, митні бар'єри, валютна політика, рівень розвитку технології тощо.

Список використаної та рекомендованої літератури

Основна

1. Конституція України — К.: Юрид. літ., 1996.
2. Господарський кодекс України — К.: Освіта, 2004.
3. Закон України “Про зовнішньоекономічну діяльність” від 16 квітня 1991 р.
4. Закон України “Про іноземні інвестиції” від 14 вересня 1992 р.
5. Закон України “Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон в Україні” від 13 жовтня 1992 р.
6. Указ Президента України “Про Північнокримську експериментальну зону Сиваш” від 30 червня 1995 р.
7. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. — К.: ННЦІАЕ, 2005.
8. Бойко Т. М. Організація управління лісопромисловим виробництвом. — К., 1994.
9. Генсірук С. А. Ліси України. — К., 1992.
10. Гончів О. Г. Теоретичні основи регіональної економіки: Навч. посіб. — К., 1997.
11. Дергачев В. А. Свободные экономические зоны в современном мире. — Одесса: Судоходство, 1996.
12. Державна фінансова політика та прогнозування доходів бюджету України / М. Я. Азаров, Ф. О. Ярошенко та ін. — К., 2004.
13. Дорошенко Л. С. Размещение производительных сил: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 1999.
14. Доценко А. І. Регіональне розселення: проблеми та перспективи. — К., 1994.
15. Економіка підприємства: Підручник / За ред. С. Ф. Покропивного. — К.: КНЕУ, 2005.
16. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. В. М. Гейця. — К.: Фенікс, 2003.
17. Економіка підприємств машинобудування в умовах переходу до ринку / Под ред. В. С. Клочко. — Харків, 1995.
18. Економічна і соціальна географія України з основами теорії / М. М. Паламарчук та ін. — К., 1998.
19. З досвіду економічного районування / А. П. Калитенко та ін. — К., 1997.
20. Загородний А. Г., Вознюк Г. Л. Фінансово-економічний словник. — Львів: Львівська політехніка, 2005.

21. *Заяц Т. А.* Економічне регулювання сфери відтворення робочої сили. — К., 1997.
22. *Іщук С. І.* Розміщення продуктивних сил: Теоретично-методологічні основи. — К., 1997.
23. *Іщук С. І.* Територіально-виробничий комплекс і економічне районування. — К., 1996.
24. *Іванух Р.* Стратегия развития производительных сил // Экономика Украины. — 1992. — № 6.
25. *Іванух Р.* Екологізація розвитку производительных сил Украины // Экономика Украины. — 1992. — № 10.
26. *Ким М. Н.* Трудовой потенциал и занятость: Учеб. пособие. — Харьков, 1993.
27. *Коломійцев В. Б.* Структурна трансформація промислового комплексу України. — К., 1997.
28. *Кудряевцев В. Б.* Размещение производительных сил в Украине: Учеб. пособие. — Симферополь, 1999.
29. *Методологічні засади комплексного розвитку і розміщення продуктивних сил регіонів.* — К.: Вища шк., 1998.
30. *Міжнародна торгівля / Т. М. Циганкова та ін.* — К.: КНЕУ, 2005.
31. *Міжнародні економічні відносини: Навч. посіб. / В. В. Козик, Л. А. Панкова та ін.* — Львів: Львівська політехніка, 1999.
32. *Поповкін В. А.* Регіонально-цілісний підхід в економіці. — К., 1993.
33. *Проблеми комплексного розвитку території / И. А. Горленко и др.* — К., 1994.
34. *Проблеми структурной перестройки Украины по транспортному комплексу / Под ред. Ю. М. Цветова.* — К., 1996.
35. *Размещение производительных сил: Учебник / В. В. Кистанов, П. В. Копылов и др.* — М., 1994.
36. *Регіональна політика України / За ред. Н. Г. Кордюкової.* — К.: Наук. думка, 1995.
37. *Розміщення виробництва товарів народного споживання в Україні: Навч. посіб.* — К., 1992.
38. *Розміщення продуктивних сил: Підручник / За ред. В. В. Ковалевського.* — К.: Либідь, 1996.
39. *Розміщення продуктивних сил: Тестові завдання / С. І. Дорогунцов, С. І. Іщук та ін.* — К.: Знання, 1998.
40. *Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник / За ред. С. І. Дорогунцова.* — К.: КНЕУ, 2005.
41. *Розміщення продуктивних сил України: Навч.-метод. посіб. / С. І. Дорогунцов, Я. Б. Олійник та ін.* — К.: КНЕУ, 2000.
42. *Розміщення продуктивних сил України: Підручник / За ред. Є. П. Качана.* — К.: Вища шк., 1998.

43. Руденко В. П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. — Львів: Світ, 1993.
44. Руденко В. П. Природно-ресурсний потенціал України. — К.: Либідь, 1994.
45. Руснак П. П. Економіка природокористування. — К., 1992.
46. Симоненко В. К. Регионы Украины: проблемы развития. — К., 1997.
47. Соціально-економічна географія світу / За ред. С. П. Кузика. — Тернопіль: Підручники і посібники, 1998.
48. Соціально-економічна географія України: Навч. посіб. / За ред. О. І. Шаблія. — Львів, 1994.
49. Спеціальні економічні зони. Теорія та практика: Навч. посіб. / В. І. Пила та ін. — К., 1998.
50. Статистичний щорічник України за 2005 рік — К.: Консультант, 2006.
51. Стеченко Д. М. Розміщення і регіональний розвиток продуктивних сил. — К., 1999.
52. Стеченко Д. М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: Навч. посіб. — К.: Вікар, 2001.
53. Шаленко М. В. Територіальна сегментація ринку праці України. — К., 1998.

Додаткова

54. Амоша О., Логвиненков В. Актуальні проблеми розвитку вугільної промисловості України // Економіка України. — 2006. — № 12.
55. Антонюк Л. Л. та ін. Інновації: теорія, механізм розробки та комерціалізації. — К.: КНЕУ, 2003.
56. Бажар Ю., Жолудь О. Дослідження ефективності економіки України // Економіка України. — 2006. — № 10.
57. Білик Ю. Д. Проблеми інтеграції економіки України у світове господарство. — К.: Урожай, 2004.
58. Білявський Г., Бутченко Л. Основи екології: теорія та практиcum: Навч. посіб. — К.: Лібра, 2004.
59. Буркинський Б., Савчук С. Інвестиційний рівень виробництва та конкурентоспроможність чорної металургії України // Економіка України. — 2006. — № 4.
60. Вахненко Т. Товарний експорт України у системі світогосподарських зв'язків // Економіка України. — 2006. — № 6.
61. Долішній М. Актуальні завдання регіональної політики України в сучасних умовах // Регіональна економіка. — 2004. — № 3.
62. Ермілов С. Проблеми та шляхи удосконалення державної політики України у галузі енергозбереження // Економіка України. — 2006. — № 9.

63. *Захарін С. В.* Механізм державного регулювання іноземного інвестування. — К.: НАН України, 2003.
64. *Катаєв О.* Комплексний підхід до управління затратами металургійного підприємства // *Економіка України.* — 2006. — № 3.
65. *Масловська Л.* Управлінські аспекти зовнішньоекономічної діяльності України в перехідний період // *Економіка України.* — 2006. — № 8.
66. *Метлова Л., Тарасова М.* Оцінка споживання енергоресурсів та викидів парникових газів у промисловості України // *Економіка України.* — 2006. — № 6.
67. *Населення і трудові ресурси: Навч. посіб. / П. Т. Саблук та ін.* — К.: ІАЕ УААН, 2001.
68. *Організаційно-економічні проблеми розвитку АПК / П. Т. Саблук та ін.: У 2 ч.* — К.: ІАЕ УААН, 2003.
69. *Пасхавер В.* Сучасний стан продовольчої безпеки // *Економіка України.* — 2006. — № 4.
70. *Синякевич І.* Основні постулати екологічної економіки як теоретична основа екологічної політики // *Економіка України.* — 2006. — № 7.
71. *Сухорукова А.* Інноваційна парадигма економічного розвитку України // *Економіка України.* — 2006. — № 7.
72. *Фурса А. В.* Основні напрями розв'язання проблем цукробурякового підкомплексу України // *Економіка АПК.* — 2006. — № 6.

МАУП

Зміст

<i>Вступ</i>	3
Розділ 1. Методичні вказівки до вивчення окремих тем дисципліни та питання для самоконтролю	5
Розділ 2. Зміст вивчення дисципліни	26
Орієнтовний розподіл навчального часу за видами занять	26
Орієнтовна тематика і зміст семінарських занять	28
Орієнтовна тематика і зміст практичних занять	30
Теми для самостійної підготовки доповідей і рефератів	32
Розділ 3. Курс лекцій з тем дисципліни	35
<i>Лекція</i> 1. Предмет, метод і завдання курсу “Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка”	35
<i>Лекція</i> 2. Закономірності, принципи і фактори розміщення продуктивних сил	47
<i>Лекція</i> 3. Економічне районування і територіальна структура народного господарства	56
<i>Лекція</i> 4. Наукові засади державної регіональної економічної політики	64
<i>Лекція</i> 5. Населення і трудові ресурси України	76
<i>Лекція</i> 6. Природно-ресурсний потенціал України	86
<i>Лекція</i> 7. Науково-технічний потенціал України	95
<i>Лекція</i> 8. Народного господарський комплекс України	101
<i>Лекція</i> 9. Паливно-енергетичний комплекс України	108
<i>Лекція</i> 10. Металургійний комплекс України	125
<i>Лекція</i> 11. Машинобудівний комплекс України	134
<i>Лекція</i> 12. Агропромисловий комплекс України	142
<i>Лекція</i> 13. Соціальний комплекс України	161
<i>Лекція</i> 14. Транспортний і будівельний комплекси України.....	173
<i>Лекція</i> 15. Хімічний і лісопромисловий комплекси України.....	184

<i>Лекція 16. Економічні райони України</i>	
і їхні продуктивні сили	193
<i>Лекція 17. Зовнішньоекономічні зв'язки України</i>	<i>233</i>

Контроль і перевірка знань	245
Методичні вказівки до виконання контрольної роботи	245
Завдання до виконання контрольної роботи	246
Контрольні тести	249
Питання для перевірки знань	253
Довідковий статистичний матеріал	258
Термінологічний словник	282
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	<i>296</i>

МАУП

Theoretical bases of productive forces placing and regional economy are given in the offered training manual, the territorial and branch structure of national economy complex is exposed, the state and certainly basic directions of regional economy development is analysed in the conditions of market relations, and also outlined basic tasks for effective use of natural, scientific productive and human resources of regions of Ukraine.

The book is intended for students of economic professions of higher education establishments learning under day and correspondence forms of study, as well as for experts and those independently studying economic disciplines in order to raise their professional skills.

Навчальне видання

Петрига Олексій Михайлович

**РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ
І РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА**

Навчально-методичний посібник

Educational edition

Petriga, Oleksij M.

**PLACING OF PRODUCTIVE FORCES
AND REGIONAL ECONOMY**

Educational and methodological manual

Відповідальний редактор *М. В. Дроздецька*

Редактор *А. А. Карпова*

Коректор *Т. К. Валицька*

Комп'ютерне верстання *Т. І. Губанова*

Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 25.06.09. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 17,44. Обл.-вид. арк. 16,51. Наклад 1500 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

ДП «Видавничий дім «Персонал»
03039 Київ-39, просп. Червонозоряний, 119, літ. XX

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3262 від 26.08.2008*